9114

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ «ՄԱՍԻՍ», ԹԻՒ 36

ՄԻՍԱՔ ԽՐԱԼԵԱՆ

ԲԱԼԱՀՈՎԻՏ

(ՀԱՅ ՈՐԲԻ ՄԸ ԱՊՐՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՋԻՆՋ ՍԱՐՍԱՓՆԵՐԷՆ)

ՀԱՅՐԵՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

PRINTED IN BULGARIA

1938
ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ «ՄԱՍԻՍ»
ՍՈՖԻԱ

9(47.925)
Խ-90

9(47.925)
Խ-90
13 JUL 2010

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ «ՄԱՍԻՍ» ԹԻՒ 36

ՄԻՍԱՔ ԽՐԱԼԵԱՆ

ԲԱԼԱՀՈՎԻՏ

(ՀԱՅ ՈՐԲԻ ՄԸ ԱՊՐՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՋԻՆՋ ՍԱՐՍԱՓՆԵՐԷՆ)

ՀԱՅՐԵՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

PRINTED IN BULGARIA

1938

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ «ՄԱՍԻՍ»

ՍՈՖԻԱ

14.05.2013
5117
01 SEP 2010
2645-2010

ՄԻՍԱՔ ԽՐԱԼԵԱՆ (ՀԵՂԻՆԱԿԸ)

ՁՕՆ

Քեզի:

Սառա, քեզի կը ձօնեմ կեանքիս այս ողբականը, արիւնոտ այս մատեանը, որ առաքինի եւ պարկեշտ ընտանիք մը եղար որպէս Պենելոպէ եւ միանգամայն Ատրուշանիս, Արիստակէսիս եւ Շողակաթիս տիպար մայր մը:

Ջայնիդ բրբռացումին մէջ, նահատակ քոյրերուդ, Սաթենիկներու եւ Սոֆիաներու աղեկտուր ճիչը կը նշմարեմ եւ անոնց օրհասական մրմունջը, որոնք ինկան թուրքին լախտի հարուածին տակ, ազատութեան արշալոյսը չողջունած:

Դուն ներշնչեցիր ինծի, որ ոգեկոչեմ յիշատակը նահատակ քոյրերուդ, որոնց աճիւնէն Նեմեսիսներ պիտի ծնին, տանթահարելու համար ցեղիս թշնամին:

Քեզի է այս ողբը:

ՄԻՍԱՔ ԽՐԱԼԵԱՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

1915-ի Մեծ Եղեռնէն, թուրքի արիւնոտ մանգաղէն հրաշքով մը ճողոպրած, անապատներու տօթակէզ արեւէն մազապուրծ, խելայեղ վազքէն յոգնաբեկ *տասնըչորսամեայ որբի մը* ՕՐԱԳԻՐ-ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆ է այս: Վաւերական պատմուածքը հայ որբի մը, որ իր ուսումը ստացաւ տարագրութեան արիւնոտ ճանապարհին վրայ միայն:

Ընթերցո՛ղ, կու գա՞ս երթանք հայրենի աշխարհը, մեր պապերու երկիրը: Այցելենք վանքեր եւ եկեղեցիներ, մտնենք ընտանեկան քաղցր սեմէն ներս: Տեսնենք անոնց վարքերն ու բարքերը, մտիկ ընենք անոնց հառաչանքը, երգն ու ժպիտը, լացն ու կոծը:

Զգո՛յշ, պիտի մտնենք նաեւ ոճրագործութեան սեմերէն ներս, պիտի տեսնենք մութին մէջ գործուած քստմնելի ոճիրներ, բայց քաջ եղիր, չսարսափիս: Պիտի քալենք արեան ծովերէ: Մեր հայրերուն եւ եղբայրներուն դիակները կոխկռտելով: Պէկերու ապարանքներէն ներս պիտի սողոսկինք գաղտագողի եւ հոն պիտի տեսնենք անպատմելի ողբերգութիւններ, որ կը կատարուին մարդ-գազանին ձեռքով:

Ճամբու համար ոչինչ պէտք է մեզի. պտղունց մը արցունք՝ եթէ ունիս՝ կոպերուդ տակ. հառաչանք մը, եթէ կայ սրտիդ խորը: Թերեւս պատահին խինդի եւ ժպիտի պահեր:

Ես Ղովտի պէս չփախայ այն քաղաքէն, որ հրդեհը բռնկած կ'այրէր, այլ մնացի բոցերուն մէջ, աչքերովս տեսայ զարհուրանքներ եւ աւերածութիւններ: Անապատի դերվիշին նման, չափեցի «արիւնի ճանապարհին լայնքն ու երկայնքը»: Ականատես եղայ փառաւոր տաճարներու քանդումին, մտիկ ըրի մանուկներու ճիչը եւ մայրերու ողբը: Քալեցի անապատի բարկ արեւին տակ: Անապատը ծծեց, ծծեց օձի պէս: Եկած եմ ցաւս յայտնելու աշխարհին:

Մարսէյլ, 1938

Մ. Խ.

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

1915-ի Մեծ Եղեռնէն, թուրքի արիւնոտ մանգաղէն հրաշքով մը ճողոպրած, անապատներու տօթակէզ արեւէն մազապուրծ, խելայեղ վազքէն յոգնաբեկ *տասնըչորսամեայ որբի մը* ՕՐԱԳԻՐ-ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆ է այս: Վաւերական պատմուածքը հայ որբի մը, որ իր ուսումը ստացաւ տարագրութեան արիւնոտ ճանապարհին վրայ միայն:

Ընթերցո՛ղ, կու գա՞ս երթանք հայրենի աշխարհը, մեր պապերու երկիրը: Այցելենք վանքեր եւ եկեղեցիներ, մտնենք ընտանեկան քաղցր սեմէն ներս: Տեսնենք անոնց վարքերն ու բարքերը, մտիկ ընենք անոնց հառաչանքը, երգն ու ժպիտը, լացն ու կոծը:

Զգո՛յշ, պիտի մտնենք նաեւ ոճրագործութեան սեմերէն ներս, պիտի տեսնենք մութին մէջ գործուած քստմնելի ոճիրներ, բայց քաջ եղիր, չտատամսիս: Պիտի քալենք արեան ծովերէ: Մեր հայրերուն եւ եղբայրներուն դիակները կոխկռտելով: Պէկերու ապարանքներէն ներս պիտի սողոսկինք գաղտագողի եւ հոն պիտի տեսնենք անպատմելի ողբերգութիւններ, որ կը կատարուին մարդ-գազանին ձեռքով:

Ճամբու համար ոչինչ պէտք է մեզի. պտղունց մը արցունք՝ եթէ ունիս՝ կողերուդ տակ. հառաչանք մը, եթէ կայ սրտիդ խորը: Թերեւս պատահին խինդի եւ ժպիտի պահեր:

Ես Ղովտի պէս չփախայ այն քաղաքէն, որ հրդեհը բռնկած կ'այրէր, այլ մնացի բոցերուն մէջ, աչքերովս տեսայ զարհուրանքներ եւ աւերածութիւններ: Անապատի դերվիշին նման, չափեցի «արիւնի ճանապարհին լայնքն ու երկայնքը»: Ականատես եղայ փառաւոր տաճարներու քանդումին, մտիկ ըրի մանուկներու ճիչը եւ մայրերու ողբը: Քալեցի անապատի բարկ արեւին տակ: Անապատը ծծեց, ծծեց օձի պէս: Եկած եմ ցաւս յայտնելու աշխարհին:

Մարսէյլ, 1938 Մ. Խ.

Բ Ա Լ Ա Հ Ո Վ Ի Տ

Ա. Մ Ա Ս

ՀԱՅՐԵՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ

Պատմական խոր թուական մը բացաւ Րաֆֆիի Դաւիթ բէկը։ 1722 թուականին, չորս հարիւր հայ կտրիճներով, Ծիլանչիրներու տասն և վեց հազարնոց բանակին դէմ երկու օր կռուելով, քար ու քանդ ըրաւ և գրաւեց անոնց զէնքերն ու ձիերը։

Դաւիթ բէկէն ասդին՝ արդէն ծանօթ է մեզի ամբողջ դիւցազներգութիւնը և ողբերգութիւնը հայ ցեղին, անոր վերելքն ու գահավիժումը։

Սուլթանները ո՛րքան սաստկացուցին իրենց բռնութիւնը, ո՛րքան ջանացին որ արիւնով խեղդեն հայը իր սաղմին մէջ, ա՛յնքան աւելի հայը խլրտեցաւ ինքն իր մէջ, փոթորկեցաւ, բռնկեցաւ, Կովկասէն մինչև սուլթաններու մայրաքաղաքը՝ Պոլիս դղրդացուց «Հայկական Հարցով»։

Դառնութեան բաժակը յորդիլ սկսած էր։ Կարելի չէր այլևս տոկալ։ Գիւղացին զրկուած էր իր ինչքէն, պատիւէն. չկար կեանքի ապահովութիւն։ Արդար վաստակը կ՚երթար լեցուիլ սէրտարներու, աղաներու, պէկերու, կառավարութեան, յետին ոստիկանին ամբարը, իսկ ինքը կը մը-

նար թչուառ։ Ամէնէն դժբախտներն էին անոնք, որ գեղեցիկ աղջիկներ ունէին։ Օր մը կը տեսնուէր որ անհետացած է. ո՞ւր պէտք է փնտռել — պէկերու, աղաներու, չէյխերու հարէմներուն մէջ։ Ատոր համար յանդուգն ձեռքեր պէտք էին, որ քաջութիւնը ունենային արիւնոտ սեմերէն ներս սպրդելու, ազատելու համար հայ պատիւը։ Ուրեմն, պէտք էր մութին մէջէն ձեռք մը գործէր, ահաբեկելու համար թուրք վայրագութիւնը։ Որովհետև Սրդէին և Կարօին ամուսնութեան մեղրալուսինը Րիւշտի և Հիւսէյին պէյերը պէտք է վայելէին։

Պատմութեան համար կոյս է ինչ որ պիտի պատմեմ, ճշմարիտ իրողութիւն է, ոչ թէ հէքեաթ։ Հայաստան աշխարհը անհաւատալի շատ տռամներ անցուցած է։ Պատմութեան պարտքն է զանոնք լոյս աշխարհ հանել։ Թուական չունի այն, ինչ որ հոս կը պատմուի, վասնզի արիւնոտ դարերու ողբերգութիւնն է։ Մեզի պատմեցին մեր հայրերը։

Արիւնռուշտ և գազան պէյ մը անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր կը տիրէր մեզի։ Ամէն անոնք, որ պիտի ամուսնանային, առաջին գիշերը, առագաստի գիշերը պէկին պէտք է յանձնէին հարսը։ Ան պէտք է վայելէր, յափրանար...

Ռուբէնը եօթ տարիէ ի վեր նշանուած էր։ Տարիները կը սահէին և Ռուբէնը չէր կրնար ամուսնանալ...

Բայց պէկը միահեծան տէրն է. կը ստիպէ Ռուբէնը որ անպատճառ այս ամառ ամուսնանայ։ Ռուբէն կը թախանձէ, կ'աղերսէ թէ՝ այս տարի ալ կարողութիւնս չի ներեր, պակասութիւններ ունիմ, ևն.։

Ռուբէնը ծանր րոպէներ կ'անցընէ. չի կրնար այդ դառնութեան մրուրը քամել։ Պիտի կատարուի անխուսափելին։ Եւ վերջապէս կը ստիպուի համակերպիլ և հարսանիք ընել։ Սև հարսնիք, անշուշտ։

Հարսնետան տէրը պէկն էր։ Ան է բազմած սեղանին վերի անկիւնը։

Իրիկուան ստուերին հետ, լեռնէն ցնցոտիապատ ու գզգզուած հագուստով աղքատ մը, մուրացիկ մը կ'իջնէ Ռուբէնին դուռը բախելու։ Ի սէր հայ քրիստոնեայի, ի սէր

ազգութեան, տե՛ղ մը կը խնդրէ պատսպարուելու, անկիւն մը՝ գիշերելու համար։ Կը շնորհուի պարապ սենեակի մը մէկ անկիւնը։

Ո՞վ էր այդ մուրացիկը։ Արևէն խանձած դէմքով, տխուր և թախծոտ հոգին՝ խռովահար քունը չի տանիր։ Սրտի տրոփ և յուզում ունի։ Քանի ժամերը կը սահին, այնչափ կը գունատի։

Կէս գիշերին՝ սենեակին մէջ արագ արագ շրջան կ'ընէ, ձեռքը սրտին վրայ դրած, որպէս թէ թռչուն մը պիտի փախչի...

Յանկարծ յարակից սենեակէն սուր ճիչ մը կ'արձակուի։ Կանացի աղեկտուր ձայն մը, որ օգնութիւն կ'աղաղակէ։ Ներսը ողբերգութիւն մը կը կատարուի։ Նորապսակ հարսը գազան պէկին խենէշութեան ու լրբութեան դիմադրելով, չէ ուզած անձնատուր ըլլալ։ Հայ պատիւն է որ կը խօսի և կրցած է մինչև ուշ գիշեր դիմադրել գազանին։ Վերջին պահուն կ'ընկճուի և այլևս չկրնալով յաղթել հրէշին, ուժաթափ կ'իյնայ գետին։

Այդ րոպէին, մութին մէջէն մէկը ջարդ ու փշուր դռները խորտակելով, հոն կը վազէ։ Գիշերային ոգի մըն է, որ կը ցցուի զոհին և դահիճին միջև։

Ի՞նչ է այս, ի՞նչ կը կատարուի... Պէկը կատղած կը պատասխանէ.

— Ո՞վ ես դուն, ինչո՞ւ կը խանգարես մեր հանդիսը...

— Ո՞վ եմ ես։ Ե՞ս. ես արդարութիւնը և վրէժն եմ. ես մուրացիկ եմ, ես լեռներու Ոգին եմ. վա՛յ քեզի, ալ չի՞ բաւեր ըրածներդ։ Հերիք չէ՞ այսքան արիւն և արցունք սփռեցիր. հերիք չէ՞ որքան հոգիներ խամրեցուցիր։

Եւ բզքտուած ցնցոտիներէն սուր մը հանելով, կը խրէ արիւնռուշտ պէկին սիրտը, կը ծակծկէ ամբողջ մարմինը.

— Սատկէ՛, շո՛ւն քեզի, ըսելով դուրս կ'ելլէ, տունը ամբողջ ոտքի կը հանէ և Ռուբէնին կը պատուիրէ որ շուտ մը երթայ կառավարութեան իմաց տայ թէ՝ «Գիշերը տունը մէկը եկած ու պէկը սպաննած է»։ Այսպէս կ'ընէ, որպէս-

դի ընտանիքին վտանգ մը չհասնի։ Եւ ինքը չի հեռանար, մինչեւ որ կառավարութեան զօրքը հասնի։ Այն ատեն կռուելով լեռ կը բարձրանայ։

Այսպէս կը պատմէին։

Մարդիկ առոր «Յեղափոխութիւն» անունը տուին, ու քաջը կոչուեցաւ ֆետայի։ Անկից ի վեր շարքը երկարեցաւ։ Ամէն տեղ էր ան ու ամէն անարդարութեան դէմ բռունցք ցուցուց։ Ուր որ տառապանք և վիշտ կար, ֆետային այնտեղ ծնունդ առաւ ու տարածուեցաւ ժողովուրդին մէջ։

Սասուն, Վան, Մուշ, Զէյթուն օրրանը դարձան հայ յեղափոխութեան։ Կիւլիզարներու առեւանգիչ Մուսա պէկերը մինչեւ Պոլիս դատի քաշուեցան։

Թրքահայութիւնը ընկճուած էր ու մինակ։ Իր վէրքին դարման մը տանելու ու գերութենէ ազատելու անկարող էր։

Անդին Կովկաս և Ռուսաստան ուսանող հայ երիտասարդութիւն մը կար, անջատուած իր եղբայրակցէն։ Ի տես և ի լուր Թրքահայութեան տառապանքին, ցաւին ու ցասումին, Լոռիս Մելիքովները և Լազարովները, Շելկովնիկովները քանիցս փորձեցին ազատագրել Թրքահայ ժողովուրդը, բայց չյաջողեցան, «Նամարտ ցարէն յուսախաբ»։

Անկից վերջը եկան խանդավառութեան օրեր, երբ կովկասահայութիւնը ասպարէզ իջաւ լուրջ ու գիտակից կազմով։ Թրքահայութիւնը ազատագրելու համար միթինկներ կը գումարուէին, ցոյցեր կը կատարուէին, լրագիրներ կը հիմնուէին. Թուրքաց սահմանէն ներս յեղափոխական առաքեալներ կը ղրկուէին, զօրաւոր շարժումներ կը ստեղծուէին, Ժընեւ, Լոնտոն, Փարիզ խումբեր կը ղրկուէին պրոպագանդի համար։

Կը պոռթկայ մանուկ յեղափոխութիւնը։ 1870, 1880, 1890...

Տակաւ առ տակաւ յեղափոխականներու թիւը կը ստուարանայ։ Արեւելքը երկունքի մէջ է. Սերոբ, Գէորգ Չաւուշ, Հրայր, Ժիրայր, Մուրատ, Անդրանիկներ կ'ասպատակեն բռնակալներու, կեղեքիչներու քաղաքները։ Խա-

ւէլները կ'իյնան վրէժխնդիր գնդակով։ Հայ յեղափոխականի սուրը կտրուկ է, վա՜յ անոր որ կը յանդգնի Խալիլդերը կատարել։ Վա՜յ անոր, որուն համար մօսինի գնդակը ձուլարանէն պատրաստուած է։ Վա՜յ ղուճան և մատնիչ Դաւօներու, ոստիկան Հաճի Տիգրաններու։ Ասոնք շատ շուտ կը գտնէին իրենց արդար պատիժը յեղափոխականներու ձեռքով։

Կը հիմնուին Արմենական, Հնչակեան ու Դաշնակցական կուսակցութիւնները, որոնց շնորհիւ և ֆետայիներու դաշոյնի սարսափէն հարկահաւաքը և ոստիկանը չէին խոշտանգեր խեղճ գիւղացին։ Այլեւս աղաները և պէյերը չէին նեղեր խաղաղ հողագործը։ Ծոյլ և աւազակ Համտօն չէր կրնար օր ցերեկով սպաննել հովիւը և արձակ համարձակ քշել հօտը, որովհետեւ գիտէին թէ ֆետայիին գնդակը զինք ալ գետին կը փռէ Ապտոյին պէս։

Սուլթաններու մայրաքաղաքը կը մատնուի մտատանջութեան։ Ապտիւլ Համիտ կը հագնի իր կարմիր պատմուճանը։ Հրապարակ կ'իջնէ «Գահը Թէմիր»ով ջնջելու նարածին մանուկը՝ յեղափոխութիւնը, իրեն կուսակից ունենալով տխրահռչակ հայեր, Ելտըզի դարպասող էֆէնտիներ և անարժան սքեմաւորներ։

1895ին, կը կազմակերպուի ընդհանուր կոտորած։ Կը կոտորուին ծեր, կին, երեխայ անխտիր, կը փակուին դըպրոցները, կը թալանուին եկեղեցիները, կ'այրուին, կը ջնջուին պատմական գրքեր և մագաղաթներ։ Ամբողջ Արեւելքը արեան մէջ կը լողայ։ Ողջ մնացողները կը մատնըւին սովի։

Այս վայրագութեանց ականատես օտար պետութիւններու դեսպանները երբ բողոք կը բարձրացնեն սուլթան Համիտին, ան կը պատասխանէ.— «Ասայիշ պէրքէմալ տըր»։ «Կատարեալ անդորրութիւն կը տիրէ»։ Եւ իր շուրջը հաւաքելով քծնող և թրքամոլ հայ փաշաներ և անարժան վարդապետներ, կը ստորագրեն թէ՝ «Նորին վեհափառ կայսեր շնորհիւ, հայերս շատ երջանիկ և հանգիստ կ'ապրինք», և Համիտի արեւշատութեան գոհաբանական մաղթանքներ կ'ընեն։ Այս գիրը ղրկելով մեծ պետութիւններուն, կը հա-

ւատեն, թէ չափազանցութիւն է հայ շինականին բողոքը, թէ կարգ մը արկածախնդիրներու մաքրագործումով ժողովուրդը հանգիստ կ'ապրի...

Այս կացութեան մէջ էր ամբողջ Թրքահայաստանը, կամ գաւառը, ինչպէս կը կոչէին պոլսեցիները։

Այս հարևանցի ակնարկէն յետոյ, անմիջապէս կ'անցնիմ մեր շրջանը, Բալահովիտ (Բալու), պատմելու համար ոչ միայն արհաւիրքի, այլ և քաջութեան եզական դրուագներ։

1760—1915

Մինչև 1760 ական թուականները, իմ հաւս (մեծ հօրս հայրը) Յակոբ, Բալուի հարաւային արևելքէն երեք ժամ հեռաւորութեամբ լեռնային Սրին գիւղէն գաղթելով, կու գայ կը հաստատուի Թիլ գիւղը։ Մեզի անծանօթ է իր ծննդավայրէն գաղթելուն շարժառիթը. սակայն յայտնի է մէկ որոշ կէտ. Սրին և Պաղին զուտ հայաբնակ գիւղերը շրջապատուած էին լեռնային աւազակներով։ Այդ լեռնային քարքարուտ գիւղերը չունենալով մշակելի հող, կա՛մ կը պարապէին խաշնարածութեամբ և կամ գողութեամբ, աւարառութեամբ և թալանով։ Վերոյիշեալ երկու գիւղերը միշտ ենթակայ էին զիրենք շրջապատող քիւրտերու խոշտանգումին և հալածանքին։ Եղած են պարագաներ, երբ այդ երկու հայ գիւղերու տղամարդիկ ամիսներով կամ տարիներով կը բացակայէին իրենց ընտանիքներէն, որովհետև լեռնային է և հողագործութիւն չկար։

Շատերը արհեստաւորներ և կամ վաճառականներ էին, կ'երթային մինչև Տիգրանակերտ և Խարբերդ, գործ փնտռելու, ապրուստ ճարելու համար։

Անտանելի էր այդ կեանքը, որովհետև ծոյլ և աւազակ քիւրտը կ'երթար բարեկամաբար կ'ուտէր, կը յափրանար, գիշերն ալ կ'երթար գողութիւն ընելու։

Մէկ խօսքով, այդ երկու գիւղերը, Սրին և Պաղին, քիւրտերու կթան կովերն էին։ Աւազակները երբեմն կը յանդգնէին գեղանի հայուհիներ առևանգել, որ յետոյ կը

վերջանար արիւնահեղութեամբ։ Քիւրտերուն համահաւասար հայերն ալ քաջ և անվախ էին։ Անհանդուրժելի էր այս չարքաշ կեանքը։ Քարէ քար կը զարնուէին պատառ մը հաց ճարելու համար, մինչև որ տեղի ունեցաւ առաջին գաղթը դէպի Ամերիկա։

Շատ հաւանական է, որ հաւս չհանդուրժելով այսպիսի դժնդակ կացութեան, կորսնցնելով տուն ու տեղ, հօտ, ստացուածք, ամէն ինչ, 25 տարեկանին խոյս կու տայ և կու գայ կը հաստատուի հոս, ամուսնանալով գիւղին ամէնէն հարուստին՝ Պաղտոյենց տան մէկ աղջկան հետ։ Հաւս շատ կը սիրուի իր աներանց կողմէ, ժամանակ մը կը մնայ, կը գործէ ընտանիքին հետ միասին և յետոյ անոնց աջակցութեամբ իր սեփական խրճիթը կ'ունենայ։ Բայց դարձեալ աղքատ կը կոչուի, քանի որ աներանց որդեգիրն է և անոնց շնորհիւ կ'ապրի։ Յակոբ ունենալով լեռնաբնակներու յատուկ կորով և քաջութիւն, կ'արժանանայ դաշտի և գուլթանի ժողովուրդի յարգանքին։

Այս յաղթանդամ մարդը կ'ունենայ չորս մանչ զաւակներ, որոնք յետոյ պիտի փայլէին քաջութեամբ։

Յակոբ իր չորս զաւակները և ընտանիքը ապրեցնելու համար դուլ ու դադար չունենար։ Աներանց տան մէջ կը ծառայէ, երբեմն գիւղին հօտը և նախիրը կ'արածէ, երբեմն հոս հոն ծառայութեան կը մտնէ, մինչև որ զաւակները չափահաս կ'ըլլան։ Ամառը հունձքի ժամանակ, չորս տղաքները բարկ արևին տակ, բոպիկ ոտքով, չոր խոզաններուն մէջ, հնձւորներուն մանգաղներէն թափուած ցորենի հասկերը կը հաւաքեն։ և «Հասկահաւաք» (պաչախ) կը կոչուի այս աշխատանքը։ Հայաստանի գիւղերուն մէջ ընդհանուր օրէնք է այս, որ ամէն հնձւոր իր ետև կ'ունենայ չքաւոր ընտանիքներու զաւակները։ Հունձք և բերք չունեցող ընտանիքները նաև դաշտի աշխատանքի և կալերու մէջ գործելու կը կոչուին։ Ասոնք «ճիվէլէկ»ներ են, սեփական մշակելի հող չունեցողներ։

Այսպէս, մեր գերդաստանին նահապետը կ'աշխատի հոս հոն և փոքրերը՝ Երանոս, Սարգիս, Մկրտիչ և Աստուր, իրենց ոտքերուն բոկեկ կապած, «պաչախ» կ'ընեն ապրե-

լու համար։ Մայրը, խնայողութեան համար, մէկ մէկ կւկըլ կամ կորեկ հացով դաշտ կը ղրկէ զաւակները։ Երբեք դժգոհ չէ որ հարուստ տան մը աղջիկը ըլլալով, իր տան մէջ ծառայ օտարականի մը հետ ամուսնանալով, ինքզինքը թըշուառութեան և աղքատութեան մատնեց։

Անշուշտ թշուառութեան մէջ կը կսկծար, երբ զաւակները չոր ու ցամաք հացով, կէս կուշտ կէս անօթի գործի կը ղրկէր։ Եղած են պարագաներ, երբ փոքրիկները անօթութենէ կւկըլ հաց մը գողնալու հարկադրուած են։ Իսկ մայրը միջոցներ կը խորհէր հացը պահելու համար, որպէսզի չկարենան գողնալ կամ տանիլ։ Այսպէս, հսկայ հողէ կարասներու մէջ կը ձգէ, որ կարելի չըլլայ հասնիլ։ Սակայն Սարգիս չի կրնար հանդուրժել անօթութեան։ Եղբայրները կը հաւաքէ միջոց մը գտնելու, որպէսզի կարասէն հանեն հացը, բայց ի՞նչպէս, իրենք փոքր են և կարասը խորունկ։ հորի նման։ Սարգիս բարակ երկայն ձող մը կ'առնէ, ծայրը կը սրէ սուր հերիւնի նման, կը զարնէ և հացերը վեր կը հանէ...

Այս թշուառութեան մէջ զաւակները կը մեծնան, գործի մարդ կ'ըլլան։ Զորս առողջ տղաքներ, հայր մը և մայր մը ձեռք ձեռքի տուած կ'աշխատին, կը խնայեն, կ'ունենան ուրիշներու նման հօտ, արջառ, տուն տեղ եւայլն։ Անոնք հողեր կը գնեն, այգիներ կը տնկեն։ Մինչեւ այդ օր Թիլ գիւղին մէջ ոչ ոք սեփականութիւն ունէր, բոլոր հողերը աւատական պէկերուն կը պատկանէին, իւրաքանչիւր պէկ կամ աղա եօթ, ութ, մինչեւ տասը գիւղերու հողատէրն է։

Իսկ պապս, հաւս, չի գիտցուիր ի՛նչ ճարպիկութեամբ կամ դիւանագիտութեամբ, կրցած են անթիւ հողեր գնել պէկերէն, տիրանալ ջաղացքի, հանքի, կալուածներու եւայլն, կ'ունենան հազարաւոր ոչխարներ եւ այծեր, բայց արածեցնելու համար խիստ նեղութիւն կը քաշեն, զրկուած՝ արօտատեղիներէ։

Մեզի կը պատմէին, թէ սուլթան Ազիզ թագաւորութեան առաջին տարիներուն, գաւառները այցի կ'ելլէ մինչեւ արեւելք, ուսումնասիրելու համար երկիրը եւ ժողովուրդը։ Զմռան կատաղի օր մը, դէպի Օչին՝ շատ հին դարերու հողերու տակ թաղուած աւերակ քաղաքի մը այցելութեան առթիւ, կը հասնի Թիլ գիւղը, որ Բալուի հարաւ արեւելեան կողմը կ'իյնայ, երեք ժամ հեռաւորութեամբ։

Երբ կը հասնի այս գիւղը, գիշեր ըլլալով, իր հետեւորդներուն հետ կ'իջեւանի առաջին տունը, որ մեր գերդաստանին կը պատկանէր, կոկիկ և վայելուչ։ (Մինչև այժմ մեր գերդաստանը Քասիկեան կը կոչուէր, հաւուս մականունով)։ Հաւս արդէն ծերացած էր և չորս որդիները ամուսնացած՝ բազմանդամ ընտանիք մը կը կազմէին։ Առտուն երբ սուլթան Ազիզ ճամբայ պիտի ելլէր, երթալու համար Օչին, այնչափ ձիւն տեղացած էր, որ կարելի չէր քայլ առնել։ Ճանապարհը լեռնային ըլլալով, այդ օրն ալ կը մնան հոն։ Սակայն հաւս միջոց մը կը խորհի, օգնելու համար այս ճամբորդութեան։ Որդիներուն կը պատուիրէ որ ամբողջ հօտը դուրս քշեն, ոչխար, այծ, որ հազարի կը հասնէր։ Բոլորը իրենց առջև ձգած՝ ճամբայ կը բանան և ուղեւորները հանգիստ կը հասնին Օչին, որ զուտ քրտաբնակ էր և կը գտնուէր Պազինի և Սրինի շրջակայքը։ Սակայն մինչև հոն հասնելու համար ոչխարներուն կէսը կը կոտորուի, կը խեղդուի ձիւնին տակ։

Այս զոհողութեան և բարութեան փոխարէն, սուլթան Ազիզ հատուցում ընելու համար կ'ուզէ հասկնալ թէ ի՞նչ կը պահանջեն։ Հաւս և որդիները անհրաժեշտ կը գտնեն արօտատեղի մը և հողեր։ Սուլթանը սիրով կ'ընդունի և կը խոստանայ հողեր և ընդարձակ անտառ մը նուիրել։ Երբ կը վերադառնայ Պոլիս, կը կատարէ իր խոստումը հրովարտակով մը։ Եւ մենք կը դառնանք սեփականատէր այդ օրէն։

Ամբողջ գիւղը այս անակնկալ բախտին վրայ ապշելով, կը սկսին «Խրալ» յորջորջել մեր գերդաստանը, որ բախտը ունեցած էր թագաւորին հետ սեղան նստելու և զայն մեծարելու իրենց յարկին տակ։ Գիւղին տուած մակդիրը կը մնայ և թուրք թէ քիւրտ «խրալ օղլի» կը կոչեն, որ թէ՛ հեգնանք է և թէ հիացում։ (Քրալ — թագաւոր)։

Այդ օրէն մեր տունը և թուրք աւատական պէկերը կը դառնան երկու մրցակից հակառակորդներ։ Կռիւն ու աղ-

մուկը չեն դադրիր։ Պէկերը չեն հանդուրժեր որ օտարական մը իրենց հովանաւորութեան ապաւինելով իր գիւղին մէջ ընդունելութիւն գտնելով այսպէս յառաջդիմէ անդադար։ Մինչև այդ, ոչ մէկը յանդգնած էր խոնարհ խաւէն բարձրանալ և հաւասարիլ իրենց։ Բոլոր հպատակ ժողովուրդը, հայ թէ Թուրք, ապրած են ստրուկ կեանք մը, իրենց աշիրաթապետներու և պէկերու մօտ, միշտ աղերսող և երկչոտ։ Խեղճ ժողովուրդը երբեք ազատ չէ շնչած, այլ պէկերուն և էֆէնտիներուն ծառայած է իբրև գրաստ։

Մեր գերդաստանը ցցուն պատնէշ մը եղաւ, որ ծառացաւ անոնց բռնակալութեան դէմ։ Ոյժ չունէին խորտակելու պէկերու թունոտ ժանիքները, բայց կ'ուզէին տէրը մնալ իրենց դիրքին, իրենց ինչքին ու հարստութեան։ Չէին ուզեր գերի և ստրուկ ապրիլ։

Ժողովուրդը համբերութեամբ կը տանէր այս ծանր լուծը։ Ազատութիւն չէին վայելած և կը կարծէին թէ այս լուծը պարտականութիւն մըն է իրենց համար։ Ամէն ոք կը զգար թէ ինք պէկին «մարապա»ն է, անոր ճորտը։ Եթէ պէկը հող չտայ հերկելու, բնական է անօթի պիտի մնան խեղճ գիւղացիները։ Այս պատճառով, հլու և հնազանդ էին ամէն կամայականութեանց հանդէպ։ Ոչ մէկ դարու բռնակալներ և կեղեքիչներ այնքան վայրենօրէն չեն վարուած իրենց հպատակ ժողովուրդին հետ, որքան Թուրք աղաները և պէկերը։ Դառնութեան բաժակը յորդիլ սկսած էր, սակայն ելք չկար ազատուելու համար անողոք բռնակալներու տիրապետութենէն։ Արտաքին յոյսերու նշոյլն անգամ չկար։ Ժողովուրդը սրտատրոփ կը սպասէր սուլթաններու գահազրկութեան, յուսալով թէ ուրիշ մէկու մը տիրապետութիւը աւելի նպաստաւոր կրնայ ըլլալ։ Սուլթան Ազիզին կը յաջորդէ սուլթան Մուրատ որ հազիւ վեց ամիս կ'իշխէ և իր թագաւորութիւնը արբեցող խելագարի մը տպաւորութիւնը կը թողու երկրին մէջ։

Կու գայ Ապտիւլ Համիտը (1876)։ Առաջին օրէն իսկ աւելի կը մթագնի հորիզոնը։ Անոր վարած քաղաքականութիւնը և կրօնամոլութիւնը այնքան խոր վիհ կը բանան իսլամի և քրիստոնեայի միջև, որ ամբողջ երեսուն

երկու տարի Թուրքիան արիւնի մէջ կը լողայ։ Սուլթան Համիտ աւելի գողերու և աւազակներու պետ կը կոչուի քան թէ թագաւոր, քանի որ թագաւորութենէն ի վեր միակ նպատակը եղաւ ջնջել Թուրքիոյ քրիստոնեայ տարրը, մանաւանդ հայերը, որ իր աչքին փուշը դարձած էին։ Այս գազանը, Համիտ, իր հրամանին տակ առած էր գողերու, աւազակներու, ծոյլերու, կեղեքիչներու, վաշխառուներու ցեղապետները։ Հայաջինջ քաղաքականութեան մարմաջէն մոլեգնած, կը զինէր քիւրտերը, եզիտիները, չէրքէզները, թաթարները, մինչև իսկ թափառական գնչուներու բարեկամութիւնը կը խնդրէր։ Քիւրտ շէյխերու և պէկերու պատուանշաններ կախելով, առատ ամսաթոշակներ վճարելով, կը խրախուսէր անոնց բռնակալութիւնը։

Ասկէ քաջալերուելով, մեր կողմի քիւրտ կամ Թուրք ցեղապետները աւելի սաստկացուցին իրենց վայրագութիւնները։ Հարկահաւաքը և ոստիկանը սանձարձակ կը կողոպտէին խեղճ գիւղացիները, կ'ուտէին, կը խմէին, կը վայելէին։ Հայ պատիւը վաճառքի հանուած էր և ոչ ոք կը յանդգնէր ձայն ծպտուն հանելու։ Հերթով կը բաժնուէին հայ տուները, մնալու համար օրերով կամ շաբաթներով։ Բոլորին պարտքն էր հիւրասիրել պետութեան պաշտօնեաները և ոստիկանները։ Եթէ խեղճ ընտանիքը չկարենար գարի տալ ձիերուն, ստիպուած էր իր դրամով գնել, կամ ուրիշ հացահատիկ տալ։

Այն տունին մէջ, ուր կ'իջեւանէին հարկահաւաքները և ժանտարմաները, սարսափահար կը փախցնէին գեղեցիկ հարսները կամ աղջիկները։ Սակայն անոնք կը հասկնային գիւղի քիւրտերէն և կը սկսէին տանջել, գանակոծել տան տղամարդը, պատրուակելով թէ երկու երեք տարուան տուրք չեն վճարած և հիմա պէտք է որ ամբողջը միասին կանխիկ վճարեն։ Եթէ առարկէին թէ սխալ է, խոշտանգումները կը սաստկանային։ Անշուշտ այս գրկանքները կը խրախուսուէին հովանաւորող պէկերու և աղաներու կողմէ, մանաւանդ անոնց հանդէպ, որոնց դէմ ոխ կար կամ որոնք քիչ մը գլուխ ցցելու փորձ կ'ընէին։ Աւելորդ է ըսել թէ անոնց համար ոչ ոք կրնար կառավարութեան բողոքել։ Կա-

ռավարութիւնը ինքն էր որ կը սարքէր այս բոլորը և իր պաշտօնեաները գիշեր ցերեկ պէկերու պնակները կը լզէին և շան պէս անոնց շուրջը կը թափառէին։

Ճիշդ ինչպէս ոչխարը աղուէսէն հալածուելով, գայլիրու պաշտպանութեան կը դիմէ, այնպէս ալ Թշուառ հայը, գիտնալով հանդերձ թէ գայլը աւելի գազան էր, կ'երթար իր տրտունջը յայտնելու և յաճախ ելք մը կը գտնէր կաշառելով։

Օրինակ մը միայն մօտաւոր անցեալէն։ Խաբուսիկ Սահմանադրութենէն օգտուելով, մեր գիւղն ալ քչիկ մը խլրտեցաւ, ուզեց իր եկեղեցին ու դպրոցը ունենալ։ Թուրքերը ըսին. «Կեցէք, կեցէք, վերջը կը տեսնուինք»։ Շատ չանցած, եկեղեցին ու դպրոցը մէկ գիշերուան մէջ Թալանեցին, տարին, աւելի կապ մը չձգելով։ Ամէն գիշեր գողութիւնը պակաս չէր հայերու տուներէն։

Երբեմն ընտանիքներ մոխիրի վրայ կը նստեցնէին, ինչ որ կար կը մաքրէին, կը տանէին։ Ի հարկէ տանտէրը արթուն կրնար ըլլալ, բայց կեանքն ալ վրայ չտալու համար սուտ քուն կը ձեւացնէր. Կեանքն ալ վրայ տար, ո՞ւր բողոքէր... Երբ եկեղեցին և դպրոցը Թալանուեցան, հարկ եղաւ դիմել Թէֆֆիք և Հաշիմ պէկերուն։ Հայրս, որ գիւղին մելիքն էր, գիւղին վարչական կազմով կ'երթայ աղաչելու, որ գան քննութիւն կատարեն թէ պատը ո՞ւսկից ծակած են։ Դեռ չեմ մոռցած այն երկու խօսքը, զոր Հաշիմ պէյը որոտաց հօրս երեսին.

— Մելի՛ք, տահա Նէ°րտէսին:

Այն ատեն չէի կրնար հասկնալ «տահա նէ°րտէսին»ին իմաստը։ Այսօր է որ գիտեմ թէ ի՛նչ կը նշանակէր.

— Մելի՛ք, տակաւին ո՞ւր ես... դեռ ինչե՛ր պիտի տեսնէք...

Երբ կը խնդրէին թէ՝ «Պէկ, ձեր հովանաւորութեան ենք ապաւիներ, ինչո՞ւ տէր և պաշտպան չես կանգնիր մեր արդար իրաւունքներուն, ինչո՞ւ մեր ամրափակ դուները կը խորտակուին, իսկ Սլէքենց, Զըֆօենց, Մհօենց դուները նիգ անգամ չունին և գողութիւն մը չի պատահիր», պատասխանը պատրաստ էր.

2645-2010

— Հայե՛ր, հայե՛ր, խոշընդոտնե՛ր։ Դուք կարծեցիք թէ «եաշասըն հիւրիէթ, ատալէթ, մուսավէթ» մը երգելով ամէն ինչ լրացա՞ւ, ալ մորթերնիդ փրկեցի՞ք. ձեր պէկին պէտք չունի՞ք այլեւս։ Ինչո՞ւ այդքան շուտ կը խաբուիք և կը շլանաք։ Ի՛նչ ակնոց որ դնեն ձեր աչքին, այն գոյնով կը տեսնէք աշխարհը։ Տխմարնե՛ր, յիմարնե՛ր։

Այսպէս, Բարձր Հայքը, Փոքր Հայքը, բոլորը կը տքային Համիտի սարսափին տակ։ Ոչ ոք տէրն էր իր ինչքին, իր պատիւին, իր կեանքին։ Թուրք և քիւրտ տարրը կ'ապրէր հայուն աշխատանքով, որ կը բաւէր թէ՛ գիշերուան գողերուն, թէ՛ ցերեկուան աւազակներուն և թէ բռնակալ իշխանաւորներուն։ Մինչդեռ ինք դարձեալ կը մնար Թշուառ վիճակի մէջ, ոտքին կարկտան տրեխներ, սեղանը քիչ մը թան կամ թանապուր՝ թոնրի հացով։ Տարին տասներկու ամիս հողագործը դուլ ու դադար չունի, կը հերկէ, կը ցանէ, կը քաղէ, կը կամնէ, կը զատէ ցորենը յարդէն, կալին մէջ կը դիզէ ցորենը խոշոր Թումբերու բարձրութեամբ։ Կու գայ հողատէր պէկը, շէյխը կամ հաֆըզը, կը կնքէ փայտէ շինուած կնիքով մը՝ ցորենին չորս կողմը. Այսպէս, ցորենը կը մնայ կալին մէջ օրերով կամ շաբաթներով, մինչև որ պէկը կամ տասանորդի պաշտօնեան գայ չափելու։ Հողատէրին կողմէ կալի ժամանակ մէկ մէկ մարդ կը ղրկուի հսկելու համար կալերուն, իսկ կառավարութիւնը տասանորդը կը ծախէ ոեւէ մէկուն (շահնայ), որ իր տաղաւարը կը կանգնեցնէ կալերուն յարմար մէկ կեդրոնը, հսկելու համար ամէն գործողութեանց։ Գիւղացին ամէնէն աւելի կը սոսկայ այս մարդէն, որ պիտի գայ իր վաստակը կէս առ կէս բաժնելու։ «Շահնա»ն ամբողջ կալի տեւողութեան կը ծանրանայ գիւղացիներուն վրայ, ապրուստը, ճաշը, մահիճը, բոլորը գիւղացիները կը հայթայթեն։ Երբ արմտիք չափելու օրը հասնիր, այն ատեն կու գայ կը կանգնի հողատէրին կողքին, մասնաւոր գիւղին համար վարձուած գզիրը և մունետիկի պէս կը սկսի կանչել եղանակաւոր, երբ երկու կանթերով խորունկ չափը կը լեցուի և կը պարպուի այս կամ այն կողմ։ Մէկ, երկու, երեք...

Գիւղացիները պարտաւոր են նախ և առաջ պէկին կամ

ողային ինկած բաժինը չալակներով կրել ամբարը, յետոյ իրենց մնացած բաժինը հազար և մէկ կտորներու կը վերածուի։ Նախ կու գան կը չարուին գիւղի արտերուն հըսկիչները (խօրուճի), յետոյ այգեպանը, պարտիզպանը, գզիրը, ժամկոչը, տէրտէրը ևն.։ Ասոր հետ կու գան բերք չունեցող ընտանիքները, կին, ծեր, փոքրեր, «կալամասա» առնելու։

Զըսէնք թէ հողատէր աղան ի՛նչպէս կը վարուի իր մարապաններուն հետ։ Այսօր աշուն է, պէկին, աղային սեփական այգին պիտի յօտուի։ Իմացէք, հայեր, վաղը ոչ ոք պիտի երթայ իր գործին, այլ «Սուրխա» կայ ընելիք, ամէն ոք իր խիստ կարեւոր գործը ձգած, պիտի երթայ պէկին այգին յօտելու։ Յաջորդ օրը գզիրը տունէ տուն կը պատուիրէ — Բոլոր տուներէն մէկ մէկ տղամարդ պէտք է երթայ լեռնէն փայտ բերելու ձմրան համար։ Ուրիշ օր մը մարագը փլած է, պէտք է երթալ անտառէն ցախ և մարդակցու կտրել, ձեր գրաստներով կրել և շինել անպայման այդ օրը, ևն. ևն.։ Այս ամէնը ձրի աշխատանք է, ո՛չ վարձք, ո՛չ շնորհակալութեան խօսք մը։

Ձմեռն ալ հանդիստ չեն խեղճ գիւղացիները։ Ամէն եղանակի մէջ ալ շան պէս կը տանջուին։

Երբ ձիւնը կ'իջնէ, կը ծածկէ լեռ ու ձոր, պէկերը մարմաջ մը կ'ունենան որսի երթալու ձիերով։ Եւ որովհետեւ կաքաւները կը թռչին, գիւղացիները խումբ խումբ կը ցրուին, մացառի մը կամ թուփի մը տակ ապաստանած թռչունը հալածելու։ Այսպէս, մինչեւ իրիկուն, ձիւնին ու բուքին, խեղճ գիւղացիները կը սառին և շնչասպառ ու յոգնաբեկ տուն կ'իյնան, ոմանք յօդացաւի և զանազան հիւանդութեանց ենթարկուելով։

Ձիւնը թանձր սաւանի պէս երբ կը փռուէր տանիքներուն վրայ, անոր ծանրութենէն գերանները կը ճաթռտէին։ Առտուն կանուխ, գիւղացիները հերթով պարտաւոր էին երթալու նախ պէկին ապարանքին ձիւնը քերելու։ Եթէ հերթը խեղճ ծեր այրի կնոջ մը իյնար, կա՛մ պէտք էր մէկը ղրկէր վարձքով և կամ բարեսիրտ դրացի մը խղճար և կամաւոր երթար ձիւնը թափելու։

Բայց թողունք այդ բոլորը, որ հանրածանօթ են, և շարունակենք մեր պատմութիւնը։

Ուրեմն, մեր գերդաստանին համար աղէտ մըն էր այդ գիրքին տիրանալը, հարստութեան և մեծութեան հասնիլը։

Հաւս, Յակոբը, վախճանած էր վաղուց։ Զորս զաւակները որքան ալ որ աշխատեցան իրենց հօր հմայքին չափ բարձր պահել Խրալենց գերդաստանի անունը... բայց նեցուկ չունէին։

Յարմար առիթն էր որ մեր գիւղի գաղան պէկը հասնէր իր նպատակին, ճզմելու համար Խրալենց ընտանիքը, որուն սեղանէն անօթիներու վոհմակներ և նոյնիսկ ոխերիմ թշնամիներ կ'ուտէին, կ'արբենային և նոյնքան ոխերիմ թշնամիներ կը դառնային։ Որքա՜ն հեռուներէ կու գային ողորմութիւն խնդրելու լեռնաբնակ քիւրտ յելուզակներ և գիշերային բորենիներ, և իրենց պարկերը լեցնելով, միեւնոյն ատեն ոչխարներ կը գողնային...

Մեր յիշած թուականէն ամբողջ դար մը գրեթէ մեր տան և պէկերու միջեւ պայքարը երբեք չէ դադրած։ Երբեմն եղած է գաղտնի, շատ չարիքներ հասցնելով։ Երբեմն ալ ճակատ առ ճակատ ընդհարումներ ունեցած են արտին մէջ, կալին մէջ։ Ի հարկէ իրենք հեռու կը մնային և ծառաներուն ու քիւրտերուն կը պատուիրէին որ մեր ծառաներուն հետ կռիւ սարքեն, արիւնալի կռիւ։ Երբ դատի դուռ բանային մերոնք, պէկերը իրենք զիրենք կ'արդարացնէին, թէ «մենք լուր չունինք, այդ օր գիւղէն բացակայ էինք», ևայլն։

Ի վերջոյ, մեծ հօրս եղբայրը՝ Ասատուր զոհ գնաց դաւադիրներուն։

Մեր դրացիներէն մէկուն աղջիկը կ'առեւանգուի 1870 թուականներուն, պէկերուն կողմէ։ Ոչ ոք կը համարձակի փութալ։ Այն ատեն, Ասատուր, քաջ երիտասարդ, կը նետէ ձեռքի մանգաղը և կը խոյանայ հոն, ուր Եղսան տասն և հինգ զինուած քիւրտերու կողմէ կը քաշքշուէր։ Շնչասպառ կը հասնի այդ վայրենի վոհմակին, կը գրկէ Եղսան իր թեւերուն մէջ և չի թողուր որ տանին։ Քիւրտերը կը սկսին կատաղօրէն հարուածել, վիրաւորել, խանջարներով

ծակծկել ամբողջ մարմինը, բայց չեն կրնար ձեռքէն խլել։ Աստուր կ՚ազատէ Եղսան, այլեւս բոլորովին ուժասպառ ու վիրաւոր, երբ կը հասնին աղջկան տէրերը և գիւղացիները։ Աստուր կը դարմանուի, բայց տկար և հաշմանդամ կը մնայ։ Եւ երկար չապրիր։

Այս դէպքին վրայ երեք եղբայրները ուզած են գաղթել, լքելով ամէն ինչ, տուն տեղ, հարստութիւն, բայց պէկերը արգելք եղած են, մերթ սպառնալով և վերջն ալ... աղաչելով, որպէսզի ուրիշ պէկի մը հովանաւորութեան ապաւինելով, թշնամութիւն չընեն։ Այս առթիւ ըսեմ որ Բալու գաւառին մէջ քանի մը հզօր պէկեր և ամիրաներ կ՚իշխէին։ Ամբողջ Բալուի ժողովուրդը կը կառավարուէր այդ բռնակալ պէկերու կողմէ, որոնք սկիզբէն ի վեր ոխերիմ թշնամիներ են եղած իրարու։

Մեր գերդաստանը չարունակ կռիւ ունենալով պէկերուն հետ, ոչ ոք կը համարձակէր ծառայութեան մտնելու։ Քանի՛ քանի ծառաներ խոշտանգուած են կռիւներու պահուն։ Այս վիճակը տեւած է մինչև 1895, երբ Խրալենց տան հմայքը կորսուած էր։ Ցաքնած էին պայքարներէն և գլխիկոր կը համակերպէին, երբ վրայ հասան 1895ի դէպքերը։

Հայ ժողովուրդը խելակորոյս ժամանակ չգտաւ ողբալու իր անթիւ կորուստը, իր հարստութիւնը, իր փառքը։

Փրկութեան մէկ խաբուսիկ միջոց կար — Մուհամմէտի կրօնքը ընդունիլ։ Բայց միայն գեղեցիկ աղջիկները կրնային իսլամանալ։ Այդպէս եղան մեր գիւղին մէջ, աղջիկներ, կիներ, քիչ մըն ալ դեռատի երիտասարդներու թոյլատրուեցաւ իսլամանալով փրկել իրենց կեանքը։ Այդ թուականէն արդէն մնացած էին շատ իսլամացած հայեր, մինչև մեր օրերը, այսինքն մինչև 1915։

1895-96ի ջարդէն ողջ մնացողները դատապարտուեցան թշուառութեան։ Ուտելիք պատառ մը հաց չէր մնացեր. Թուրքը, աւազակ քիւրտը ամէն բան մաքրած տարած էին։ Դպրոցները փակուած և եկեղեցին պղծուած, ոսկի բուրվառը և սկիհը ծախուած էին, մագաղաթները, ձեռագիրները, յիշատակարանները կրակի տրուած էին մեր գիւղին մէջ։

Այդ թուականին Թէֆֆիւր պէյը կը գրաւէ մեր հարստութիւնը ու բոլոր կալուածքը, միայն ապրելու չափ հող ձգելով, ապրեցնելու համար բազմանդամ ընտանիք մը։ Երեք եղբայրները մեռած էին, Աստուրը զոհ գացած, կը մնար մեծ հայրս՝ Երանոսը։

Մեծ հայրս աշխատած էր իր մէկ հատիկ զաւակը՝ Առիստակէսը դպրոց ղրկել ուսում առնելու համար։ Այն ժամանակ ուսումը եկեղեցական և քրիստոնէական, կրօնական գիտելիքներէ անդին չէր անցներ։ Ամբողջ գիւղը այնքան գաղափար չունէր աշխարհի վրայ, որ երբ 1912-13ին լսեցինք թէ երկու ռուսեր եկած են, քանի մը ընկերներով (9-10 տարեկան), մեր ծնողքէն գաղտնի, գացինք երկու ժամ հեռու գիւղ մը, տեսնելու թէ՝ ռուսերը իրա՞ւ մեզի պէս մարդիկ են...

ԱՌԱՋԻՆ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆ

Մեր գիւղը՝ մեր մանկութեան ատեն՝ ո՛չ եկեղեցի կար, ոչ դպրոց։ 1895ի Եղեռնը ամէն բան տարած էր հիմնովին։ Բոլոր գիւղացիները տակաւին չէին սթափած զարհուրանքի մղձաւանջէն։ 1895ի սերունդը, այսինքն մեր հայրերը, գրեթէ անուսում էին, շատ քիչեր քիչ մը գրել-կարդալ սորված էին, Սաղմոս, Նարեկ։ Կը բաւէր եթէ քիչ մըն ալ նամակ գրել-կարդալ գիտնային։

Մանուկ էինք, անուղղայ տղաքներ, փողոցային դաստիարակութիւն մը առած։ Երբ գարունը կը բացուէր, սարերը կը մագլցէինք հիրիկ հաւաքելու, ուլերը և գառները արածելու։ Ապրիմ-մեռնիմ ծաղիկները ոսկի շղթայի նման իրարու կ՚ագուցէինք, եղունգով մէկը կը ճեղքէինք, ուրիշի մը ցօղունը անոր ճեղքուածքէն կ՚անցընէինք, այս անգամ այդ ճեղքելով ուրիշ մը կ՚անցընէինք։ Այսպէս, երկար շղթայ մը կը կազմուէր և այդ ապրիմ-մեռնիմ ծաղիկի շարոցը մեր ուլերուն և գառներուն ամէնէն ընտիրին վիզը կը կախէինք։ Անառակ էինք. փողոցի ամէնէն գռեհիկ հայհոյչները մեր ճարտասանութեան գլուխ-գործոցները կը կազմէին։ Երբ Թուրքի լամուկներուն հետ կռուի կը բռ-

նուէինք, պէտք էր տեսնել մեր և անոնց արիւնլուայ դէմքերը։ Երբ կու գային խանգարել մեր խաղերը, չէինք հանդուրժեր և ահա կը սկսէր կռիւը։

Երբեք չեմ մոռնար չարաբաստիկ դէպք մը, երբ չարութեանս պտուղը լիուլի վայելեցի։

Իրաւ էր, փիլիսոփայ մը ըսած է թէ՝ «Տղաքը գալիքի վախը չունին, որովհետև անցեալ չեն գիտեր»։ Մեր չարութեան դառնութիւնը մեր հայրերը կը վայելէին, մեր անգիտակից մեղքը անոնք կը քաւէին։ Դաշտը, սարը, երբ Թուրքի և քիւրտի լամուկները կը ծեծէինք, մեր հայրերը պէտք էր որ հատուցում ընէին կա՛մ անոնց ծնողքին կաշառք տալով և կամ սիրտ շահելով... Թող որ մենք ալ կը խոշտանգուէինք, բայց մեր հայրերը անզօր էին սպառնալիքներ ընելու կամ բուռն բողոքելու։ Շատ շատ պիտի աղերսէին որ թոյլ չտան իրենց զաւակներուն մեզ նեղել, չարչարել։

Երեք մանուկներ էինք, շատ մոլի՝ թռչուններու բոյները քանդելու, հաւկիթները առնելու, մանաւանդ կաչաղակներու բոյները։ Այս թռչունները ընդհանրապէս թթենիներու բարձր կատարին և ամենաբարակ ճիւղին վրայ կը հիւսեն իրենց բոյնը։ Առաջին անգամ ես մագլցեցայ, բայց չկրցայ մինչև կատարը հասնիլ։ Մեզմէ փոքրը աւելի ճկուն ըլլալով, մագլցեցաւ մինչև ծառին կատարը, վեց հաւկիթ լեցուց գրպանները և վար իջաւ։ Խեղճ ագռաւը մեր շուրջ ցած ճիւղերուն վրայ, ճչալով, կչկչալով իրար անցած էր։ Քիչ վերջը ուրիշ մըն ալ միացաւ ու սկսան կեղերչքը։ Մենք գիտէինք որ արու և էգ ագռաւներ են։ Մենք հաւկիթները մեր ձեռքերուն մէջ բռնած, ցոյց կու տայինք ագռաւներուն, աւելի կատղեցնելու համար։ Բոյն քանդելու մարմաջը այնքան զօրաւոր էր, որ հեռացանք գիւղէն, ուրիշ բոյներ գտնելու և հաւկիթներ հաւաքելու։

Մեր ճամբուն վրայ հանդիպեցանք երկու դրացի Թուրք լամուկներու, որոնք կ'ուզէին հաւկիթները առնել մեր ձեռքէն։ Մեզմէ մեծ էին և ես վախցայ նախապէս, մանաւանդ որ մէկուն հայրը կատղած շուն մըն էր, Սև-

քենց Ռըմոյին մէկ շառաւիղը։ Օննիկէն պահանջեց այդ սրիկան որ իրեն տայ ագռաւին հաւկիթները, առարկելով թէ իրենց մեծ թթենիէն առած ենք։ Օննիկը ինձմէ մեծ էր, իսկ ես՝ Արմենակէն։ Օննիկը տուաւ մէկը, բայց բոլորն ալ կը պահանջէին սրիկաները։ Ես հեռուն կեցած՝ կըրաւորական դիրք բռնած էի։ Գիտէի որ Օննիկը վախկոտ է, կու տայ, բայց իմ յոյսս Արմենակին վրայ էր։ Ես ալ կը վախնայի ոչ թէ այդ լակոտներէն, այլ անոնց ծնողքէն, որ վատերուն վատն էին։ Երբ Օննիկը կը պատրաստուէր միւսներն ալ տալու, Արմենակը բարկութենէն դողալ սկսաւ։ Ես վախէս դեփ-դեղին կտրած՝ Արմենակին շարժումները կը դիտէի։ Յանկարծ պոռաց Օննիկին. «Ծօ՛, մի՛ տար, փախի՛ր»։

Արմենակին այդ խօսքը զիս ցնցեց, քաջութիւն մը զգացի կարծես։ Երբ Արմենակը Օննիկին կը թելադրէր որ չտայ, Ռըմոյին լակոտը ուժգին հարուած մը տուաւ։ Արմենակը հասաւ, օձիքէն բռնած սկսաւ զարնել։ Օննիկը լալով փախաւ։ Ես Արմենակէն քաջալերուելով, օգնութեան հասայ, բայց անոնք Արմենակը ձգեցին և իմ վրայ խոյանալով, լաւ մը ծեծեցին։ Արմենակը հեռուէն քար կը նետէր։ Այս անգամ թողուցին զիս և Արմենակին ետևէն վազեցին։ Յետոյ կորսուեցան։ Ես լալով տուն դարձայ։ Բայց տունը ոչինչ պատմեցի վախէս։

Յաջորդ օրը, մեր ճերմակ ձին մեր պարտէզին մէկ անկիւնը կապած էր հօրեղբայրս՝ արածելու։ Ինձ պատուիրած էր որ կէս օրին տեղը փոխեմ, ուրիշ տեղ կապեմ։ Շատ խելօք ձի մըն էր և ես շատ կը սիրէի հեծնել։ Բայց ի՞նչպէս պէտք էր հեծնել։ Միջոց մը խորհած էի։ Ձին կը քաշէի պարտէզի պարսպին տակ, որ գրեթէ հաւասար էր ձիու հասակին, կը բարձրանայի այդ ցանկապատին վրայ և կը հեծնէի։

Ձին կ'արածէր, իսկ ես թաղուած կը մնայի խորհուրդներու մէջ։ Կ'երազէի թէ անցեալ օր խոշտանգուած էի Թուրք տղաքներէ և ես անզօր էի վրէժ լուծելու, մինչ Արմենակը քաջ և անվախ տղայ մըն էր։ Արմենակը մեծցաւ աչքիս, դարձաւ հզօր ասպետ մը, որ կը պոռար. «Մի՛ տար,

փախի՛ր»։ Իսկ Օննիկը ողորմելի, ամէնուն աչքին արգահատելի։ Ո՛հ, աշխարհի եօթը խորհուրդներէն ամէնէն վսեմը, ամէնէն նուիրականը ԲԱՁՈՒԹԻՒՆՆ է։

Այս անգամ օտար խորթ տղու ձայն մը զիս կը սթափեցնէ, ձայն մը, որ քիւրտերէն է։ Եթէ Թուրքերէնը և քիւրտերէնը լաւ չէինք գիտեր, հայհոյելու մէջ վարպետ էինք։

— Մը տը մառ տայ դօննօ (Ես քու մայրդ...), անցեալ օր դո՞ւն էիր որ մեզ դիմադրեցիր, մեզ հետ կռուեցար, ըսելով սկսաւ ձին քարկոծել։

Ուրմոյին տղան էր, որ ուրիշի մը հետ եկած էր այս անգամ։ Քարերով, փայտերով ձին հալածել սկսան։ Ես չէի կրնար վար ցատկել, մինակ ուժով փարած էի ձիուն բաշին, ամուր կպած ձիուն վրայ, որ համետ չունէր։ Ձին կատղեցաւ և փախաւ ծառներուն, մացառներուն մէջ։ Մէկը չկայ որ օգնութեան կանչեմ։

Չեմ գիտեր թէ ո՛րքան տեւեց, յանկարծ ձին զիս ուժգնօրէն գետին փռեց։ Այսքանը կը յիշեմ։ Ուրիշ ոչինչ։ Ուշակորոյս ինկած եմ գետին, դէմքս արիւնլուայ, ոսկորներս ճմլուած, զիս տուն տարած են։ Ամբողջ ամիս մը զառանցած եմ ցաւերուս մէջ, չեմ կրցած պատմել նոյնիսկ թէ ի՛նչպէս պատահեցաւ դէպքը։

***

Մեր գռեհիկ ունակութիւններուն վերջ պիտի տրուէր, այլեւս աղտոտ և անկիրթ պիտի չմնայինք, Թուրք լամուկներու հետ կռիւի պիտի չբռնուէինք։

Դպրոց պիտի բացուէր։

Ժամ պիտի շինուէր։

Դպրոցը և եկեղեցին կը շինուէին։ Բոլոր մանուկներս լծուած էինք աշխատանքի, մեր թաթիկներով քար, փայտ, աւազ և ամէն ինչ կը կրէինք վարպետներուն։

Ի՞նչպէս վերջացաւ շինութիւնը չեմ յիշեր։ Վերջապէս մտանք դպրոց և սկսանք Ա. Բ. Գ. սորվիլ։ Բարի մարդ մըն էր մեր ուսուցիչը, որ ամէն ճիգ թափեց գրել-կարդալ սորվեցնելու մեզի։

Մեր ուսուցիչը կը տարբերէր շատ-շատերէն։ Կը տեսնէինք որ Թուրքերը այնքան չէին ախորժեր անկէ. որքան Պոյաճօնց Պօղոսէն։ Նոյնիսկ Պոյաճօնց Պօղոսը, որ ծեր հայ մըն էր և իր մօրեղբայրը, կ'ատէր Մինասը՝ մեր վարժապետը։ Եւ փոխադարձաբար կ'ատէր վարժապետը իր քեռին։

Չէինք հասկնար թէ ինչո՞ւ։ Պօղոսը և իր նմանները շատ մօտիկ կ'ապրէին Թուրքերուն և պէկերուն հետ. ընդհակառակն խոյս կու տային հօրմէս, Պաղտօնց Ղազարէն և մեր վարժապետէն։ Փոխադարձաբար այս վերջինները կասկածանքով կը խօսէին, զգուշութեամբ բարեւ կու տային կ'անցնէին։ Այս երեւոյթը մեր մանուկ հոգիներուն վրայ կ'ազդէր։ Հակառակ անոր որ այդ մարդիկը մեզի բան մը չէին ըրած և կը սիրէին մեզ, մենք կը փախչէինք անոնցմէ։ Ու վախի պէս բան մը պարուրած էր մեր հոգիները։

Միայն մէկ բան լաւ կը յիշեմ, որ Թուրքերը երբեմն կատակով կը յիշեցնէին թէ Խրալենց Տադէսը (Արիստակէս), Ղազարը, Մինասը «խարդ (մոլեռանդ) կեավուրներ են, դըրացնութիւն չեն գիտեր»։

Յետոյ հասկցանք որ մեր վարժապետը և Թուրքերուն դրացնութիւն չգիտցողները գաղափարական մարդիկ են եղած։ Ուրիշ անուն պիտի չըսեմ, ընթերցող. դուն տուր ինչ անուն որ կ'ուզես տալ գաղափարի մարդոց, որ ոչ ես կը ճանչնամ, ոչ դուն։

Արգիլուած ծառին պտուղը քաղցր կ'ըլլայ, կ'ըսէ առածը։ Չեմ գիտեր ո՞ւսկից եկած թառած էր մեր շրթներուն հետեւեալ երգը.

— Օլան կեավուր, տօղրու սէօյլէ, Պանճայը պասան սէ՞ն մի իտին:

— Խայր, էֆէնտիմ, իֆթիրա տըր:

Տասներկուքէն մէկը ես եմ, ուխտ ըրած եմ, չեմ ըսեր:

Այս Թուրքերէն և հայերէն խառն երգին մէջ ի՞նչ կար որ արգիլուած էր։ Նոյնիսկ խստիւ պատուիրուած էր երբեք չերգել դուրսը։ Կը պայթէի, կը խենթենայի, բայց չէի կրնար երգել բարձրաձայն։ Քանի քանի անգամներ ուզած եմ ճչալ. «Օլան կեավուր»ը, բայց աներեւոյթ ձեռք մը բերանս պինդ փակած, ձայնս կոկորդիս մէջ մնացած է։

Կ՚ըսէին որ այդ երգը երբ երգուի, Թուրքերը կը տանին կը կախեն։

Գարուն էր, անոյշ զեփիւռը կը փչէր, նշենիները ծաղկած էին։ Այգիներուն մէջ առտուն կանուխ յոպոպ Թռչունը միօրինակ և մեղմօրէն կ՚երգէր «բըբու, բըբու, բըբու»։

Տունը ոչ ոք կար, բոլորը դաշտ գացած կ՚ըլլային, հաչուկս ալ ակռաներուն մէջէն տխուր երգ մը կ՚երգէր և խնոցին կը հարէր։ Ես վարժուած էի խնոցիի հանած ձայնէն և գիտէի թէ մօ՞տ է կարագ ըլլալու թէ ոչ։ Առաջին անգամ «խըշ, խըշ, խուշ» ձայն մը կը հանէր, իսկ երբ այլեւս մօտ էր կարագ ըլլալու, խնոցին իր ձայնը կը փոխէր և խղդուած ձայն մը կը հանէր, «ծըպ ղըփ, ծըպ՛ ղըփ»։

Մինչև այդ ժամը կեցած կը մնայի պատշգամը կամ երդիքը և կը Թաղուէի խորհուրդներու մէջ։

Եթէ այս րոպէիս յանկարծ ճչամ և բերնէս դուրս թռի արգիլուած երգը, «Օլան կեավուր»ը, ի՞նչ պիտի պատահի։ Եփրատի խշշիւնը և յոպոպին ձայնը Թերեւս օգնեն ինծի, կը մտածէի և շուրջս կը նայէի։ Ոչ ոք կար, խաղաղութիւն կը տիրէր, ուրեմն յարմար առիթն է որ այսօր բարձր երգեմ։ «Տասներկուքէն մէկը ես եմ, ուխտ ըրած եմ, չեմ ըսեր»։ Նայեցայ որ հօրեղբօրս կինը խնոցին պարպելու ըզբաղած է և հացիս վրայ կարագ դնելու ժամանակն է։ «Բըբու, բըբու» կրկին յոպոպը երգեց ու ես առիթէն օգտուելով, չգիտեմ ի՞նչպէս երգեցի և ո՞ր տունը երգեցի, փախայ գացի հաչուկիս քով։ Կը սպասէի անակնկալ դէպքին, որ պիտի պատահէր, սիրտս կը տրոփէր, կարծես ոճիր մը գործած ըլլայի։ Բայց բան մըն ալ չպատահեցաւ։

Փրկուած էի սրտիս ճնշումէն։ Ազատ շունչ մը քաշեցի, հոգիս Թեթեւցած էր հիմա ու կարծես մօրմէս նոր ծընած ըլլայի։

Գերութեան շղթան խորտակած էի. ի՞նչ փոյթ եթէ ուրիշ առթիւ չկարենայի երգել, կը բաւէ որ ըմբոստացայ և ազատութիւնս կապտող օրէնքը լուծեցի։ Դառն փորձութիւններէ յետոյ, հիմա կը հասկնամ, թէ ինչո՞ւ ազատ չէինք երգելու. «Օլան կեավուր, տղրու սէօյլէ, Սերբը

փաշայը Թանը՞րմըըն։ — Խայր, էֆէնտիմ, իֆթիրա տըր, իֆթիրա։

«Ընկերներէն մէկն ես եմ, ուխտ ըրած եմ, չեմ ըսեր»։

Օրհնեա՛լ ըլլայ անոնց յիշատակը, որ ուխտ ըրին և չըսին, հաւատարիմ մնացին իրենց ուխտին և չորբապղծեցին յիշատակը նահատակ ցեղին։

ՀԱԼԱԾԱՆՔ

Թէֆֆիւր և Հաչիմ պէկերը հաշտ աչքով չէին նայեր մեր վրայ։ Տեսնելով որ քայլ առ քայլ կը յառաջդիմենք ու տեսնելով որ հայ մանուկներուն մէջ եռուզեռ մը կայ, նախանձիլ սկսան ու հալածանքի դիմեցին։ Թէև երկիւղ մը չունէին, ինչ որ ուզէին կարող էին ընել, սակայն ի՞նչպէս ըսէին թէ դպրոցը գոցեցէք։ Եկեղեցին և դպրոցը իրենց հրամանով շինուած էին, չէին ուզեր տմարդօրէն վարուիլ։ Մեր հայրերը շատ աղաչանքներ ըրած էին և խոստացած էին մեծամեծ նուէրներ (կաշառք) տալ, միայն թէ Թոյլ տան թիզ մը տեղ եկեղեցի և դպրոց շինելու։ Վատերը յամառած էին և գիւղացիներուն խնդրանքը ի դերև ելած էր։ Ճարահատ խեղճ գիւղացիները լռելեայն մաճ ու մաճկալին հետեւեցան և մոռցան դպրոցը։ Բայց հրաշք մը եկաւ լուծելու հարցը։

Բալուի ամբողջ գաւառին մէջ երկու բռնակալ պէկեր հռչակաւոր էին, մեր գիւղի Թէֆֆիւր պէկը և Սագարաթի Իպրահիմ և Րիւշտի պէկերը (երկու եղբայրներ, որոնք ահ ու սարսափ տարածած էին)։ Անոնք անգութ, կեղեքիչ, հարստահարիչ և վաշխառու պէկեր էին։ Քմահաճոյքի համար, չափ մը կլկլ և կորեկ տալով, իրենց հպատակ անօթի քիւրտի մը կ՚ըսէին, թէ «գնա՛, այսինչ մարդը սպաննէ՛»։ Եւ ահա հրամանը կատարուած էր ու մարդը սպաննուած։

Այս երկու կամ երեք պէկերը ոխերիմ և ցեղային թշնամիներ են եղած հին ժամանակներէ ի վեր և միշտ ճակատամարտներ են ունեցած իրարու դէմ, սերունդէ սերունդ։ Հողերու, ամբողջ գիւղերու հաշիւներ ունէին որ չէին կրնար մաքրել և հաշտուիլ։ Երկուստեք ահագին արիւն Թափուած էր։

1905-6 թուականներուն կրկին կ'արծարծուի Կիւլիչկէր գիւղի հարցը։ (Այս այն Կիւլիչկէրն է, որու գերեզմանատան մասին ողբացեալ Ռ. Զարդարեան պատկեր մը գրած է)։

Կիւլիչկէր գիւղը, որ հայ և թուրք խառն էր, կռուախնձոր մը դարձած էր երկու ոխերիմ պէկերու միջև։ Եւ այս անգամ ալ գարունը հերկելու համար կը պատրաստուէին իրենց աշիրէթներով ճակատ ճակատի գալ. ով որ յաղթեց, ան կը տիրէ Կիւլիչկէրին։ Ու ահա ապրիլ ամսուն կը սկսին աշիրէթներով դէմ դիմաց գալ։ Խեղճ հպատակ ժողովուրդին արիւնը կը հոսի իրենց պէկերուն համար, երկուստեք հարիւրաւոր դիակներ կը փռուին գետին։ Բալուէն ջոկատ մը զօրք կը հասնի կռուին վայրը, կը ջանայ կարգը հաստատել։ Կը հեռագրուի Տիգրանակերտի կուսակալութեան, որովհետև այն ատեն Բալու Տիգրանակերտի կուսակալութեան ենթակայ էր։

Անկից ալ օգնական զօրք գալով, երկու պէկերը կ'առնեն կը քալեն։ Մինչև դատավարութեան օրը կ'աքսորուին Եդեսիա (Ուրֆա,) կը մնան ժամանակաւոր հսկողութեան տակ։

Դատավարութիւնը չսկսած, մեր պէկը նամակ մը կը գրէ և պատգամաւորներ կը ղրկէ մեր գիւղացիներուն, մանաւանդ յատուկ նամակով մը մեր գիւղի մելիքին (ռէս), որ հայրս էր, թելադրութիւններ կ'ընէ որ պատրաստուին ի նպաստ իրեն վկայութիւն տալու պատահած մեծ դէպքի մասին։ «Եթէ կը խոստանաք ամէն ջանք թափել ինծի օգտակար ըլլալու համար, թոյլ պիտի տամ որ ձեր ցանկացած և երազած եկեղեցին և դպրոցը շինէք»։

Այս լուրը իրարանցումի մատնեց գիւղը։ Ժամանակը հասած էր որ առիթէն օգտուէին։ Թաղական ժողովը որոշեց գրել պէկին թէ՝ ամէն գնով պատրաստ ենք իր հրամանը կատարելու։ Եւ այսպէս ունեցանք եկեղեցի և դպրոց։ Չեմ գիտեր թէ ի՞նչպէս տեղի ունեցած է դատավարութիւնը երկու ոսոխ պէկերուն և մեր գիւղացիները ո՛րքան կրցած են օգտակար ըլլալ։ Միայն կը յիշեմ որ չորս տարի Եդեսիոյ բանտը մնացին երկուքն ալ (Թէֆֆիւր և Ռուշտի պէկերը

բանտարկուած էին, իսկ Ռուշտիին եղբայրը՝ Իպրահիմ պէկը՝ ո՛չ)։ Վերջապէս, չորս տարուան դատավարութենէ մը ետք, դատը կը շահի մեր պէկին հակառակորդը, որ ազատ կ'արձակուի։ Իսկ Թէֆֆիւր պէկը պարտուելով, բանտարկութեան կը դատապարտուի։

Ռուշտի պէկին ազատ արձակուելուն յաջորդ օրն իսկ, Թէֆֆիւր կը մոլեգնի, կը կատղի, կը փրփրի, վայրենի գազան մը կը դառնայ, կը հայհոյէ կառավարութեան, օրէնքին, կրօնքին, թագաւորին։ Բարձրաձայն կ'աղաղակէ, կ'ըսէ թէ՝ «իմ մայրս թող կինս ըլլայ, եթէ կառավարութեան շէնքը և ամբողջ քաղաքը կրակի չտամ, եթէ երեք օրէն զիս ազատ չարձակէք»։

Այս սպառնալիքները անտեղի չէին։ Թրքական կառավարութիւնը լաւ համոզուած էր, թէ այս «տէրէպէյի»ները, այս ինքնիշխան իժերը վտանգաւոր են, թէ՝ Թէֆֆիւր պէկը փորձանք մը պիտի դառնար իրենց գլխուն։ Եւ վեց ամիս հրամանի պատրուակով իր տունը վերադարձաւ։ Այդ արտօնութիւնը, որ տրուած էր պատրուակով, պարզապէս ձեւակերպութիւն մըն էր։ Թէֆֆիւր վերադարձաւ արտակարգ ընդունելութեամբ։ Ամբողջ իր հպատակ ժողովուրդը, իր պատկան հողերու մարապաները, եօթէն տասը գիւղի ամբոխ մը դիմաւորելու գացին, փողով, թմբուկով, կեցցէներով։ Իր ճամբուն վրայ այնքան զոհեր մատուցին, որ հաշիւ չկար։ Շաբաթ մը ժողովուրդը աշխատելու չգնաց, թէև հունձքի ժամանակ էր։ Շատերը ակամայ կը հետեւէին ուրախութեան վայրենի կանչերուն և կերուխումին։

Մեր գիւղն ալ իր պէկին բարի գալուստ մաղթելու գնաց։ Հայրս և մեր գերդաստանէն ոչ ոք գնաց, որովհետև դիմաւորելու գացած ժամանակնին, ո՛չ մերոնց բարեւն առած և ոչ տեսնուիլ ուզած էր։ Վրէժխնդրութեամբ լեցուած էր Խրալենց հանդէպ։

Թէֆֆիւր պէկին չորս տարուան դատավարութենէն գիւղը քիչ մը ազատ շունչ քաշել սկսած էր։ Թէև Հաշիմ պէկը կար, բայց դեռ երիտասարդ էր, 28 կամ 30 տարեկան, և այնքան հեղինակութիւն չունէր և ոչ ալ իր հօրեղբօր պէս հռչակ ստացած էր կողոպտելու, սպաննելու մէջ։

Առիթէն օգտուելով, հայրս քանի մը հարիւր ոսկիի հող գնած էր Գասըմ աղայէն և այդ արտերը աղային անունով կը կոչուէին։ Մինչև այդ, ոչ ոք իրաւունք ունէր հող գնելու և ոչ ոք արդէն կալուած ունէր մեր գիւղին մէջ, բացի մեր և Պաղտօենց քանի մը կտոր հողերէն։

Նշխարայէն վերադարձին, պէկը աւելի գազան էր կտրած։ Արդէն առաջին օրը, երբ ազատ արձակուելուն լուրը ստացան խեղճ գիւղացիները, մինչև ոսկորներնուն ծուծը ցուրտ սարսուռ մը զգացին։ «Երթալդ ըլլայ, գալդ չըլլայ», ըսած էին հազարաւոր մարդիկ, բայց այս անէծքը չէր լսուած։

Մենք, դպրոցական տղաքներս ալ համակուած էինք տեսակ մը վախով։ Երկար չտևեց և ահա պէկը իր թաթը երկարեց մինչև մեր անշուք և համեստ դպրոցէն ներս։

Առաջին անգամ պատգամեց գիւղացիներուն, թէ եկեղեցիին կոչնակը պէտք չէ հնչեցնել, պատճառաբանելով թէ իր քունը կը խանգարուի, թէ հանըմը անհանգիստ կ'ըլլայ։ Կոչնակը դադրած էր։ Այն գիլ սուր կոչնակը, որ դարերու հնութիւն մը ըլլալ կը կարծուէր և որուն ձայնը երկու ժամուան հեռաւորութենէ կը լսուէր։ Իր ձայնը սարերը կը թնդացնէր։ Կոչնակի ձայնը արևը մարը մտցուց։ Դաշտի հնձւորները իրենց մէջքերը կը շտկէին և մանգաղը մէջքերնուն զարնելով․ «Օրհնեալ է Աստուած», «Գոհութիւն քեզ» կ'ըսէին, գիւղ կը վերադառնային։

Կոչնակը ժամացոյցն էր թէ՛ հնձւորերին, թէ՛ հօտաղին, թէ՛ կալի մէջ աշխատաւորին և թէ հաւատացեալին։

Բայց աւա՜ղ որ պէկը դադրեցուց։ Եւ Աստուած թէֆֆիւր պէկէն հաշիւ չպահանջեց։

Անկից վերջ գիւղին մէջ ամայութիւն կը տիրէր կարծես։

Պէկը հրամայած էր որ կոչնակ չզարնեն։ Եւ Անաճենց Խաչօն չէր զարներ։ Բայց պէկը գոհ չէր տակաւին։ Կար դպրոցը։ Պէկը գիտէր թէ դպրոցը ի՛նչ կը սորվեցնէ և ո՛ւր կ'առաջնորդէ մարդիկը։ Ուրեմն հայ մանուկները աչքի փուշ էին։

Երկուշաբթի օր մը, առտուն կանուխ, պէկին մատա-

կարարը, աւելի ճիշդը՝ ներքինին, որ հսկայ թուրք մըն էր դաժան դէմքով և ճերմակ մօրուքով, ներկայացաւ վարժապետին ու պահանջեց որ իրեն յանձնէ Խրալենց Տագէսին տղան և Նշանենց տղան՝ Արմենակը։

Թուրքի մը ներկայութիւնը մեր դպրոցին մէջ, մանաւանդ այդ պէկին խորհրդատուին, որ հասարակ բաներու համար ամէն տեղ չէր երթար… Ուրեմն լուրջ բան մը կար։ Բոլոր տղաքները ապշահար իրարու երես կը նայէին։ Չեմ գիտեր թէ վարժապետին հետ ի՛նչ խօսեցաւ և ի՛նչ պատասխան ստացաւ, որովհետև տղաքը անձամբ չէր ճանչնար, թողուց գնաց։ Մենք բոլորս ալ չհասկցանք թէ ինչո՞ւ էր եկած։ Մեկնելէն վերջը վարժապետն էր որ մեզի բացատրեց, թէ պէկին տիկինը երկուքդ ուզած է տեսնել, որպէս թէ կիրակի օր խաղցած ժամանակ քար նետած ենք պատուհանին ապակին կոտրելով, և հանըմին գլուխը վիրաւորուած է։

Այս լսելով, սկսայ լալ։ Որովհետև ես ո՛չ խաղցած եմ տղաքներուն հետ և ոչ ալ քար նետած եմ պէկին ապարանքին ապակիներուն։ Թերևս ուրիշ տղաքներ եղած ըլլան։ Բայց ոչ, մէկիկ մէկիկ հարցաքննուելով հասկցուեցաւ, որ ոչ մէկը չարութիւն է ըրած։ Մանաւանդ ես, որ խիստ վախկոտ էի և մելամաղձոտ։

Թէև պարապ վերադարձաւ թուրքը, սակայն, վստահ էինք թէ կրկին պիտի գար, որովհետև վարժապետը պատասխանած էր, թէ այդ երկու տղաքը այսօր չեն եկած։ Ես կը վախնայի, որ մեզ կը տանին, լաւ մը կը ծեծեն, որովհետև մանկութենէս թուրքին և մանաւանդ պէկերուն վախս երակներուս և ոսկորիս մէջ մտած էր, երբեք չէի կարող հաշտուիլ, թէ թուրքերուն մէջ բարի մարդիկ ալ կան, մինչև օրս ալ կարծիքս կարծիք մնաց։ Որովհետև մեր մորթին վրայ կրեցինք ամենալաւ և մտերիմ թուրքին չառաջուն մորակը։

Անխուսափելի էր, կարելի չէր որ պէկերուն խօսքը չգործադրուէր, մանաւանդ մեծ հանըմին խօսքը։ Վարժապետը մեզ տուն ղրկեց, յուսալով թէ մեր բացակայութենէն կը մոռնան և չեն հետապնդեր այլևս։

Երկու ժամ չէր անցած, երբ երկու տղաք եկան մեզ կանչելու։ Ես կու լայի, չէի ուզեր երթալ, բայց տղաքը ըսին թէ՝ վարժապետը կ'ըսէ որ չվախնան, գան։ Վերջապէս ընկերացանք Թուրքին։ Երբ հանըմին ներկայութեան ելանք, նախ ժպտեցաւ և զիս կանչեց իր մօտ.— «Խրալ օղլու, պուրայա կէլ»։ Խոնարհութիւն ընելով մօտեցայ։ Ձեռքով կռնակս շոյեց.— «Աֆէրին, տղաս, խելացի ես»։ Կը զարմանայի թէ ինչո՞ւ այսքան անոյշ կը վարուի հետս։ Քաջալերուելով, աւելի դպրոցական տղու դիրք առի։ Քանի մը հարցումներ ըրաւ թէ՝ «ի՞նչ կը կարդաք, ի՞նչ կը սորվիք, Թուրքերէն կը կարդա՞ք», ևն.։

Որքան որ կրնայի, քաղաքավարութեամբ պատասխանեցի հարցումներուն։ Կարծեմ գոհ մնաց։ Վախս փարատեցաւ բոլորովին։ Կարգը եկաւ Արմենակին։ Անոր այնպիսի հարցումներ չըրաւ, այլ սպառնալիքներ. «Խընզըր օղլու, կեավուր օղլու, դուն չար ես, ասոր պէս խելացի եղիր», ևն.։

Ոչ ապակի կոտրելու խօսք ըրաւ, ոչ գլուխ կոտրելու երեւոյթ ունէր, թեթեւ ապտակ մը իջեցուց Արմենակին երեսին ժպտելով։ Բարկութեան ոչ մէկ նշան։ Փոխանակ արհամարհանքի և նախատինքի, բարի վարուց խրատականներ տուաւ։ Լաւ մը մեզ դիտելէ և վերէն վար չափելէն յետոյ, «գացէք» ըսաւ։ Կրկին խոնարհութիւն ընելով, վերադարձանք։

Չհասկցանք թէ ինչո՞ւ համար երկու փոքրիկ տղաքներ, այն ալ հայ դպրոցական տղաքներ, իր առջեւ հանել ուզեց։ Կարծես չփացած էի այդ օրուան խօսքերէն և կը փափաքէի միշտ երթալ, միշտ գովասանքներ լսել։

Սակայն հայրս չափազանց տխուր էր, մեծ վիշտ ունեցողի մը աստիճան։ Կը զարմանայի թէ ինչո՞ւ ուրախ չէր որ իր որդին հանըմին գովասանքները լսած է։ Կ'ուզէի որ հայրս ալ ինծի պէս ուրախ ըլլար։ Երբ ես կը պատմէի, հայրս աւելի կը տժգունէր և խոր հառաչանքներ կ'արձակէր։

Զարմանալի բան։ Մեծ փոփոխութիւն մը կրեց մեր տունը։ Կարծես չար բան մը պատահած ըլլար։ Չէի հասկնար։ Փսփսուք մը կը դառնար մերոնց մէջ։

Օր մըն ալ հայրս ըսաւ.

— Տղաս, քեզ Նաճարան քեռանցդ կը ղրկեմ, հոն կարդա՛։

— Ինչո՞ւ, հայրիկ, մեր դպրոցը աւելի լաւ է, չեմ ուզեր բաժնուիլ ձեզմէ, չեմ ուզեր բաժնուիլ դպրոցէն։ Ես չեմ երթար։

Ընդդիմութիւնս օգուտ չըրաւ։ Լուրջ խորհուրդներ ունեցին, համոզելով զիս ղրկեցին Նաճարան, խոստանալով որ շուտ շուտ պիտի գան այցելութեան, և երբեմն ալ պիտի գայի զիրենք տեսնելու, կարօտս առնելու։

Հոն մնացի ժամանակ մը։ Դպրոցը մերինէն բարձր բան մը չէր։ Մեր դպրոցը գրեթէ աւելի արդիականացած էր։ Ինչպէս տեսանք, մեր ուսուցիչը յեղափոխական խմոր ունէր։ Քիչ մը մոլեռանդութիւն թօթափած էր, իսկ Նաճարանի ուսուցիչը, որ իմ մօրս հարազատ մօրեղբայրն էր, այնքան աստուածավախ և քրիստոնէապաշտ էր, որ հռչակ առած էր։ «Մրջիւնին վրայ չի կոխեր», կ'ըսէին։ Մեր դպրոցին մէջ իրարու «ընկեր» կը կոչէինք, իսկ այստեղ «եղբայր» սորվեցուցած էր։ Երբ ես ալ իրենց դպրոցի կանոնը ուզեցի որդեգրել, ինծի խորթ կը թուէր «եղբայր»ը. «ընկեր» բառը ո՛րքան անոյշ էր։ Երբեք չսիրեցի այդ դպրոցը, որ Պետրոս Հրպոյեանի շնչով կը դաստիարակուէր։ Իր մտքի կարողութիւնը Քրիստոսէն անդին չէր անցներ, իր գիտութիւնը Աւետարանի վարդապետութեան մէջ կը խտանար։ Շատ բարի էր և աստուածավախ, ինչպէս ըսի։ Սուտ խօսիլը, Քրիստոսէ և Աստուծմէ զատ ուրիշ բանի մասին խօսիլը մեղք կը համարէր։ Կը յիշեմ, օր մը երբ եկեղեցին Յովնան մարգարէին գիրքը կը կարդային, արցունքները այտերէն ի վար սկսան հոսիլ, երբ կը կրկնէր.

«Մարգարէն ի փորոյ կէտին աղաղակէր և ասէր. «Տէ՛ր, Տէ՛ր, ...»։ Եւ ձայնը կը խեղդուէր հեծկլտուքներու մէջ։

Մեր կողմերը բողոքական համայնք չկար, որպէսզի ըսէինք թէ՝ անկէց ներշնչուած է։

Իր անունը մինչեւ հեռուները հասած էր գեղեցիկ ձայնին շնորհիւ։ Եւ ժողովուրդը ի վերջոյ օձիքը չթողուց, մինչեւ որ քահանայ ձեռնադրեցին Թրխէ գիւղին՝ (Տէր Վահրամ)։

Նաճարան մեկնելէս քիչ յետոյ, պէկը չուզեր որ Մինասը շարունակէ իր ուսուցչութիւնը։ Արդէն գիւղացիներուն մէջ ալ քանի մը հոգի կը քրթմնջէին։ Դաւադրութեամբ վարժապետը իր պաշտօնէն կը զրկուի և իր տեղ կ'անցնի դուրսէն երիտասարդ մը, բոլորովին անփորձ տղայ մը։

Այնուհետև դպրոցը հինգ կամ վեց տարի հազիւ կեանք ունեցաւ, հետզհետէ իյնալով։ Մինաս վարժապետն ալ իր տուրքը վճարեց 1915 ին։ Իր հեծեծանքը և աղաղակը դեռ կը հնչեն ականջիս, երբ գիշեր ատեն, քունէն արթնցնելով, կը քաշէին ու կը տանէին։ Տանը մէջ իր մօրը, ընտանիքին և զաւակներուն ներկայութեան, տանջանքներու ամենասոսկալին ի գործ դրին։ Ծեր, կին, երախայ, հաւաքուած էինք մէկտեղ և մահը կը պտըտէր տունէ տուն։ Սմքած էինք սարսափի ազդեցութեան տակ, որովհետև կէս գիշերին՝ մեր վարժապետը պիտի մորթէին։ Ցերեկը ձերբակալուած կը պահուէր պէկին հսկողութեան տակ, որպէսզի խոստովանի թէ ո՞րքան դրամ և զէնք ունի և ո՞ւր պահած է։

Ոչ զէնք ունէր և ոչ ալ դրամ մեր բարի և առաքինի վարժապետը։ Ո՞ւսկից պիտի տար։ «Ղօնախ»ին մէջ սոսկալի տանջանքներ կու տան, որ դրամին տեղը ըսէ։ Ցաւին չդիմանալով, կ'ըսէ.

— Զիս տարէք տուն որ տեղը ցոյց տամ, գետինը թաղած եմ, հանեցէք։

Կէս գիշերին տուն կը բերուի, բայց ո՞ւսկից դրամ պիտի ելլէ, երբ չկայ։ Հոս փորեցէք, հոն փորեցէք։ Դահիճները ամէն տեղ կը փորեն։ Չկայ ու չկայ, ո՛չ դրամ, ո՛չ զէնք։

Այն ատեն կը սկսի բուն մարտիրոսութիւնը։ «Վա՜յ, խընզըր կեավուր, դուն մեզ կը խաբե՞ս»։ Սուրերը, «խանչալ»ները կը մխուին մարմնոյն, անհելի գանակոծում, շիկացած երկաթներով կը տաղուի մարմինը։ Այս ամէնը կ'ըլլան ծեր մօրը, ընտանիքին և ութը տարեկան տղուն առջև։

... Չեմ կրնար շարունակել։ Այդ ի՜նչ աղաղակ էր, այդ ի՜նչ ողբ էր, ի՜նչ տանջանք էր։ Սարսափէն ականջներս կը գոցէի չլսելու համար։ Մօրը և ընտանիքին աղաղակները իրար խառնուած, մինչև երկինք կը բարձրանային։ Պատկից էինք, մէկ տան մէջ հաւաքած լեցուցած էին մեզ, իսկ տղամարդիկը սպաննած։ Գերեզման չունեցաւ տարաբախտ վարժապետը։ Մարմինը նետեցին գիւղին մօտիկ ձորակի մը մէջ, ուր մնաց, մինչև որ մաս մաս իւղի պէս հալեցաւ արևուն տակ։ Պէկին կապած շուները նըստած հսկում կը կատարէին, որպէսզի մարդ չմօտենայ։

Հանգիստ ոսկորներուդ, սիրելի ուսուցիչս։ Դուն գերեզման չունեցար, իմ սիրտս քեզի գերեզման...

Եւ այս մէկն է տակաւին...

ԶՕՐԱԿՈՉ ԵՒ ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Աշխարհասասան պատերազմը ցնցած էր ամբողջ երկիրը։ Զօրակոչի ենթարկուեցան չափահասէն մինչև ծերը։ Տուն չմնաց որ մոխիրի վրայ չնստէր։ Ընտանիք չմնաց որ սուգ չունենար։ Երկիրը ամայացաւ, ցորենը կալին մէջ փտեցաւ, ամբարները ինչ որ կար, քաշեցին տարին։ Զինուորներու ընտանիքները պղծուեցան և զաւակները քուրջի պէս փողոց նետուեցան։ Եզ, կով, ձի, էշ, ոչխար, նոյնիսկ հաւ և հաւկիթ գրաւեցին տարին։ Հագուստ, կապուստ, անկողին, գուլպայ, ձեռնոց, ինչ որ կար պարպեցին։ Եւ հայ զինուորը գործածեցին իբրև գրաստ, պարէն կրելու համար դէպի ճակատ։

1914 դեկտեմբեր։ Զինուորներու ծնողքներն ու ընտանիքները ի զուր կը սպասէին նամակներու։ Զարաշուք զրոյցներ շրջան կ'ընէին։ Հայերը կը զգային որ լուրջ վըտանգի մը առջև կը գտնուին և անձկութեամբ գարնան կը սպասէին։

Այդ սև օրերուն, պէկերը չէին հանդուրժեր որ Աբրայենց Ադամը գիւղը մնայ։ Երեսուն տարեկան էր Ադամ, յաղթանդամ և յեղափոխականի նկարագիր ունեցող մէկը։ Այս միակ մարդը, աշխարհի լաւ օրերուն, պէկերուն դէմ դատ բացած ըլլալով, ձեռքէն հողերը խլած էին։ Երկրագործ բազմանդամ ընտանիք մը առանց հողի չէր կրնար

ապրիլ։ Ուստի Ադամ ստիպուած էր թափառիլ ապրուստ ճարելու համար։ Իր գիւղէն բացակայութիւնը պէկերուն հաճելի չէր։ Գիտէին որ շատ պտըտելով, կրնայ աշխարհի կացութեան մասին տեղեկութիւններ ստանալ և հաղորդել գիւղացիներուն։

Բողոքագիր մը պատրաստած էին պէկերը։ Ոչ ոք գիտէր թէ ի՛նչ է։ Ներկայացուցին գիւղացիներուն որ ստորագրեն։ Շատեր ստորագրած էին առանց հարցնելու։ Հայրս Թուրքերէն լաւ գիտէր և կը խնդրէ որ կարդայ ու յետոյ ստորագրէ։

Չէն ուզեր որ հայրս տեղեկանայ, բայց ստիպեալ կու տան որ կարդայ։ Կը տեսնէ որ բողոքագիրը ուղղուած է Բալուի գայմագամին և Ադամը կ'ամբաստանէին իբրև «քօմիթաճի» և հայերը Թուրք պետութեան դէմ գրգռող մէկը։ Որով կ'ուզեն որ կառավարութիւնը զայն հեռացնէ գիւղէն։

Նոյնիսկ Ադամին եղբօրը՝ Աբիկին ալ ստորագրել տըւած էին։ Եղբայրը եղբօր մահուան վճիռ էր տուած...

Հայրս նախ կ'ընդդիմանայ, բայց յետոյ բռնադատման տակ կը ստորագրէ։ Յետոյ անմիջապէս կը հաւաքէ գիւղին մեծերը և կը խորհրդակցին։ Կը վճռեն չարիքը կանխելու համար Ադամը հեռացնել գիւղէն։ Հեռո՛ւ, հեռու... որքան կարելի է, որպէսզի երբ ոստիկանները գան ձերբակալելու, գէթ ձեռք չիյնայ։

Յաջորդ գիշեր Աբոյենց տունը պաշարուած էր։ Ամէն ծակ ու ծուկ խուզարկեցին, բայց չգտան։ Գիւղացիները անելի մատնուած էին։ Իրենց ստորագրած բողոքագիրը ցուցնելով, ոստիկանները անխնայ կը ծեծէին, մանաւանդ եղբայրը, որպէսզի յանձնեն Ադամը։ Բայց ան փրկուած էր։

Ամիսներ վերջ, երբ ամբողջ հայ աշխարհը սպանդանոցի կը վերածուէր, Ադամի չարաշուք ճակատագիրը վիճակուած էր պէկերուն։ Երբ գիւղը ամայացած էր, Ադամ լեռ ու ձոր ոտքերուն տակը առած, գիշերները գաղաններու որջերուն մէջ անցընելով. ցերեկները պահուելով ուսէ խորշի կամ մացառի մը մէջ, խոտ ուտելով, վայրի պտուղներով սնանելով, գիշեր մը կու գայ իր սիրելի ծննդավայրը, իր զաւակներուն և ընտանիքին մասին լուր ստանալու։

Դարպասին դուռը կը զարնէ կամացուկ մը ձայնելով. «Աբի՛կ, Յակո՛բ, Եղսա՛, հա՛րս, Արո՛ւթ»։ Բայց պատասխան չի ստանար։

Խե՛ղճ մարդ, չէր գիտեր թէ գիւղը ամբողջ պարպուած էր և տուներուն մէջ միայն ծղրիթներուն ձայնն էր, որ խոր լռութիւնը կը խզէր։

Դուռը զարկած ատեն, խումբ մը զինուած քիւրտեր կը շրջէին եղեր որս փնտռելու։ Եւ ահա անգութ ճակատագիրը կը յանձնէ զայն իր ոսոխներուն, կը տանին և ամբողջ գիշեր տանջելով, կը նահատակեն։

Ադամին դիակն ալ տեսանք։ Մազերը և մօրուքը երկնցած էին, անապատներու տէրվիշի նման խառն ի խուռն թափուած իր երեսին վրայ։ Մարմինը կապոյտ գնդիկներով ծածկուած էր։

* * *

Հայրս և գիւղացիները կալանաւոր էին պէկին «ղօնախ»ը, սպասելով իրենց ճակատագրին։

Անոնց ողջութեան, փոքրիկ մանուկները հոս հոն ծառայութեան առնուեցան, իսլամութեան ծոցին մէջ հալեցնելու համար։

Քիւրտ մը, որ երկար ժամանակ մեր տան ծառան էր եղած, մեր հացով և ջուրով սնած, փութաց զիս իր տունը տանելու։

Այդ օրը գիւղին մէջ շատ քիւրտեր կ'երթեւեկէին։ Բոլորն ալ անծանօթ էին, զինուած բիրերով և նաճաղներով։ Մինչև եօթը տարեկան լաճերը զինուած էին։ Եռուզեռ մը կար։ Հայերուն կ'աւետէին թէ՝ «Ներումի հրաման եկած է, ալ պիտի չսպաննուիք»։ Կալանաւոր տղամարդոց առջև թաշկինակ կը փռէին, «միժտէ» տալով նըւէր ուզելու համար։ Ոմանք հաւատալով, կը հանէին կու տային ինչ որ մնացած էր իրենց գրպաններուն մէջ։

Քիւրտին տունէն ելայ փողոց, երթալ հայրս տեսնելու համար։ Քանի մը քայլ հազիւ հեռացած էի, երբ եռեւէս քանի մը Թուրքեր վազեցին զիս սպաննելու համար։

Լալով փախայ մտայ նորէն քիւրտին տունը։

Վախ տուին որ առանձին դուրս չելլեմ, եթէ ոչ կը սպաննեն։ Քանի մը կտոր քիւրտի հինցած հագուստ ձգեցին առջեւս որ հագնիմ, որպէսզի չճանչցուիմ մոլեռանդներէն։ Նայեցայ այդ տարազին և սոսկացի։ Ի՞նչպէս սրբապղծէի արտաքինս, ի՞նչպէս հագնիլ թշնամի քիւրտին պիղծ հագուստը։ Երբ Հաղորդութիւն կ'առնէինք, կը մերժէինք քիւրտ ծառային հետ սեղան նստիլ, անոր կերած ամանէն կերակուր ուտել··

Եւ կը մերժեմ հագնիլ։

Վաները խրատեցին, համոզեցին թէ պէտք է խոլամ ըլլամ, այլեւս հայութիւն պիտի չմնայ, անոնք որ խոլամ կ'ըլլան, անոնք միայն կ'ազատին մահէն։ Բայց միայն մանուկները, գեղանի հարսները և աղջիկները կրնան խոլամանալ, տարէց մարդոց, ծերերուն ու երիտասարդներուն համար թոյլատրելի չէ։

Ոչինչ, ոչինչ կը լսէի այս ամէնէն։ Ոչինչ կը հասկնայի։ Մանուկ հոգիս խորտակուած էր այս ահաւոր յայտնութեան հանդէպ։ Անդրդուելի մնացի, ձեռք չառի այդ քուրջի կտորները։

— Պիտի փոխե՞ս հագուստներդ թէ ոչ։

Պատասխան չտուի։

Զայրացաւ քիւրտը։ Թեւէս քաշեց տարաւ դէպի դուռը և հրեց փողոց, պոռալով·

— Գնա՛, շան սատակ եղիր, «խարբ կեավուր», մեղք չէ՞ ձեզի պէս շուները ազատել· տեսէք, թիզ մըն է, ո՛րքան կը յամառի։ Ասոնք խոլամ չեն ըլլար, հասկցուեցաւ։

Կ'ուզէի հայրս տեսնել։ Վերջապէս խնդրեցի որ ընկերանայ ինծի մինչև «ղօնախ»։ Բնազդն ինծի կ'ըսէր թէ բան մը պիտի կատարուի այս գիշեր։ Լալով հագայ այդ անիծեալ տարազը, նայեցայ ինքս ինձ վրայ ու սոսկացի։ Տակաւին հագուստներուս փոխուիլն էր որ այնքան ծանր կը թուէր, հապա ի՞նչպէս պիտի կրնայի հաշտուիլ երբ խոլամացնէին ու մզկիթ ղրկէին...

Քիւրտին հետ մէկտեղ «ղօնախ» գացի։ Հեկեկալով հօրս գիրկը ինկայ։ Բոլորը ախոռը հաւաքուած էին· դուրսը ի՛նչ կը կատարուէր լուր չունէին, շշմած ինծի կը նայէին։

Հայրս փղձկեցաւ, չկրցաւ խօսիլ։ Թաշկինակով արցունքները կը սրբէր։ Գլուխը առաւ երկու ափերուն մէջ ու կէս մը հակած դէպի գետին, կը տարուբերէր։ Բոլորը յուզուած էին։ Լուռ կը նայէին։

Ամէն անգամ որ հագուստներուս կը նայէր, խոր հառաչանք մը կ'արձակէր ու երախայի պէս կու լար։

Քիւրտը չախորժելով այս տեսարանէն, խզեց լռութիւնը և ըսաւ·

— Աղա՛, ինչո՞ւ կու լաս։ Ես կը տանիմ զաւակիս պէս կը նայիմ, պակասութիւն մը չունենար, հոգ մի՛ ըներ։ Ուրախ եղիր որ ես կը տանիմ։

Ի՞նչ պիտի պատասխանէր հայրս։ Կեանքի և մահուան հրաժեշտն է որ պիտի տար։ Դեռ իր կենդանութեան՝ զաւակը կը խլէին։ Ի՞նչ խօսէր։ Եթէ զաւակը պիտի տանէին, գէթ իր մահէն վերջ թող կատարուէր։

Հայրս խօսիլ սկսաւ, ձայնը փոխուած էր, կարծես անդենականէն կու գար։ Այնքան նուաղկոտ կը խօսէր, որ բառերը բեկբեկուած դուրս կը թափէին։

— Գնա՛, զաւակս, գնա՛... դեռ շատ փոքր ես ի՞նչ ըսեմ... եղբայրդ քեզմէ փոքր է, հոգ տար ուր որ ալ ըլլաս, աչքդ վրան թող ըլլայ, խեղճ չմնաք, խելացի եղէք։ Երբ մեծնաք, օջախը չէնցուցէք· կ'անցնին այս փոթորիկները։ Միայն յիշեցէք թէ ձեր հայրը ի՞նչպէս մեռաւ...

Դառնալով քիւրտին·

— Ի սէր Աստուծոյ, զաւակիս հոգ տանիս, վերը Աստուծոյ, վարը քեզ «ամանաթ»։ Աղ ու հաց հալալ ըրէք։

— Լաւ, քրքջաց քիւրտը, հոգ մի՛ ընէք, ու թեւէս մշտեց որ երթանք։

Կը վարանէի, չէի կրնար բաժնուիլ, կարօտ ունէի այնքան շատ, որ անբացատրելի էր։ Կարծես երբեք հօրս հետ չեմ եղած, երբեք չեմ տեսած զինքը։

Երեք տարի առաջ մայրս մեռած էր, որբ էի մօրմէ, այժմ ալ որբ կը մնամ հօրմէ։

Վերջին անգամ ալ հայրս զիս համբուրեց և մինչև «ղօնախ»ին բակին դրան քով ընկերացաւ։ Գլխիկոր և սրտաբեկ հետեւեցայ քիւրտին մինչև փողոցին անկիւնը։ Հայրս

տեսնէս կը նայէր։ Տեսայ որ թաշկինակը դրած աչքերուն, ձեռքով հրաժեշտ կու տար։ Անկից վերջ այլեւս չտեսայ։ Յաւիտենական անջրպետը մեզ բաժնեց, անգամ մըն ալ չհանդիպելու համար իրարու։

Այնուհետեւ ականատես եղայ այնպիսի սարսափներու, որոնց յիշատակն իսկ փուշ-փուշ կ'ընէ մազերս, այսքան տարիներ յետոյ։

Աչքովս տեսայ, թէ ինչպէս Թուրք ու քիւրտ հոտաղները կ'երթային կարաւաններէն դեռատի աղջիկներ կ'ընտրէին ու կը բերէին վայրագօրէն կը լլկէին։ Յետոյ կը շպրտէին մէկդի։ Սակայն դահիճները ատով չէին գոհանար։

Ամէն բան աւերելու, քանդելու, մահացնելու մարմաջը ունի բարբարոս Թուրքը։ Կը լլկեն, կը կողոպտեն, կը պատուհասեն անխնայ։

Կը լսէի զոհերու աղեկտուր ճիչերը դահիճներու բռնութեան տակ։ Մինչեւ որ կը դադրէին ձայները, մատներովս ականջներս ուժով մը կը գոցէի որ չլսէի···

«Այսքան չարիք թէ մոռնան մեր որդիք,
Թող ողջ աշխարհ հայուն կարդայ նախատինք»։

Եւ այնուհետեւ պատկերնե՜ր, պատկերնե՜ր···

Դաշտին մէջ, աղբիւրի ճամբուն վրայ, Թուրքի տարազով դէմքեր կը նշմարուին։ Տխուր են, սրտաբեկ եւ յուսահատ։ Իրենց աչքերուն խորը լճացած արտօսր կայ։

Ովքե՞ր են ասոնք։

Այս դէմքերը տարբեր են Թուրքէն։ Հատ հատ հոտաղներ կան եւ հերկողներ, որոնք ոչ երգ ունին, ոչ ժպիտ։ Անոնց բերանը խուփ է։ Ընկճուած են վիշտին ծանրութեան տակ։

Այն պողոտաներուն վրայ, ուր երէկ ուղտի կարաւանները բեռնատար կ'անցնէին դէպի Միջագետք, Հնդկաստան եւ Պարսկաստան, այդ նոյն ճամբաներէն ամիններով անցան տարբեր կարաւաններ։ Հայ ցեղին զանգուածը։ Երիտասարդ, ծեր, կին եւ երախայ։ Այս անգամ ոչ թէ զանգի սուր զրնգոցն էր, որ կը լսուէր, այլ մտրակներու եւ սուրերու շաչիւնն ու շառաչիւնը։

Տեղ մը աղիքները թափուած մէկը սողալով կը քշուի

քովի դիակին կողմը, աղիքները պարանի պէս ետեւէն քաշելով, կը հասնի դիակին։ Ո՛վ գիտէ, իր եղբօրը կամ զաւկին անշնչացած դիակն է, որ դահիճներու անխնայ սուրով ինկած էր։ Կը սկսի ակռաներով բզքտել դիակը անօթութենէն։ Տեղ մը, վիրաւոր մը, ծարաւէն՝ նեխած ճահճէն ումպ մը ջուր խմելու համար, եղունգներով կը ճանկռտէ գետինը, հասնելու համար արեւէն եռացած տղմուտ ջուրին։ Խո՜ւլ, խո՜ւլ մրմունջներ, լաց ու կոծ, վիրաւորներու հոնդիւն···

Սակայն ցեղին բնաջնջումը եղերերգելու համար մէկը պէտք էր։ Նահատակ մայրերու եւ քոյրերու պատիւը փառաբանելու համար մէկը պէտք էր։ Անթաղ մեռելներուն կաթիլ մը արցունք ցօղելու համար մէկը պէտք էր, եւ զոհերուն օրհասական հոնդիւնը աշխարհին արձագանգելու համար մէկը պէտք էր···

Ասոնք էին հրաշքով ազատուածները։ Մենք ապրեցանք, որպէսզի իւրաքանչիւրը իր տուրքը վճարէ անդարձ մեկնող մեր սիրելիներուն։ Ո՞վ խրատեց որ մեր պարտքը ճանչնանք։ Ո՛չ ոք։ Մենք երկինքի շանթերով խրատուեցանք։

1915ը իր դրոշմը դրաւ մեր ճակտին։ Հայուն համար այդ թուականը ճակատագրական կը մնայ։ Ճակատագրին հեղինակը ինքը՝ Թուրք ցեղն է։

Ո՞ւր գացին կարաւաններու անծայրածիր շարքերը։

Հարցուցէք ամէն մէկ քարի, թուփի։ Անոնք կը պատասխանեն ձեզ։

Որո՞նք են մեծ վկաները արիւնահեղութեանց։

Երկինքի մոլորակները, արեւը, լուսինը եւ աստղերը։

Իսկ ո՞վ է դատախազը քստմնելի անարդարութեան եւ ճիւաղային բարբարոսութեան։

Պատմութիւնը՝ անողոք եւ անաչառ։

Կան մակաբոյծներ, որոնք անխղճօրէն չարիքին պատասխանատուութիւնը կը վերագրեն ամէն անոնց, որ իրենց կեանքը սպաս դրին հայրենիքի ազատագրութեան գործին։ Շատ է ասոնց թիւը։

Արդարութիւն, ո՞ւր ես···

***

Գիւղին ստորոտը, մեր Ջաղացքի կողքին մարդկային թշուառ զանգուած մը կը խլրտէր։ Կիներէ բաղկացեալ փոքրիկ խումբ մը կարծես պարկերու պէս իրարու վրայ լեցուած էր։ Հեռուէն դիտող մը պիտի կարծէր թէ սեւ մացառ մըն է բուսած ճամբուն վրայ։ Սակայն այդ մացառը կը շարժէր, կ'երերար տեղին վրայ։

«Ղօնախ»ին դարպասին առջեւ, համխռուած ձիեր կը խրխնջէին, կը վրնջէին։ Քիչ վերջը, ներսէն զինեալ ոստիկան-ժանտարմաներ ելան, ցատկեցին ձիերուն վրայ։ Անոնք պէկերուն հետ շարժումներով, քրքիջներով կը խօսէին։ Հեծեալ ժանտարմաները ձեռքերով թշուառ զանգուածի մասին բաներ մը կը խօսէին։

Մեր գիւղին մէջ մնացած կիներն էին, ծերեր, անկարներ, գեղեցկութեան շնորհէն զրկուածները (որովհետեւ գեղեցիկները արդէն յափշտակուած էին...)։ Անոնք հաւաքուած էին երթալ միանալու իրենց սեռակիցներուն, որոնք գացին Տէր-Էլ-Զօրի անապատները եւ Տիգրանակերտի տափաստանները, ու ա՛լ չվերադարձան։

Կծկուած էի ինքս իմ մէջ, շունչս բռնուած էր։ Բուռ մըն էի եղած։ Որպէս թէ պահուած էի։ Խորթ մայրս, ազգականներս պատրաստուած էին մեկնելու, իսկ ես վշտէս եւ երկիւղէս մեծութենէն գամուած էի ջաղացքին եւ փտած ուռենիի մը խոռոչին մէջ։ Քովս, ճիշտ ուռիին եւ առուին վրայ, կանացի աղեկտուր ճիչ մը լսեցի։ Ան երգըւած գովական երգ մը կ'երգէր մեռելի մը վրայ, հին հին դարերու եղերամայրերուն պէս, որոնք մարդուն հոգին կը քաղեն։ Աչքերս վերցուցի եւ տեսայ որ Պաղտօենց Կարապետին մանկամարդ կինն է, Շուշանը։

Երկու տարեկան արու զաւակը բերած էր հոդ, ջուրին խորունկ տեղը խեղդելու համար։ Որովհետեւ երեք փոքրիկներով կարաւանին հետ պիտի չկրնար քալել։

Եթէ ձգէ ու հեռանայ... ո՛հ, ի՞նչ, միթէ կարելի՞ է, մա՛յր է, մա՛յր։ Աչքը ետին կը մնայ։

Ի՞նչպէս պիտի կարենամ գրել այդ զարհուրանքը։ Ես ալ մեղսակից եղայ այդ սիրուն անմեղ հրեշտակին մահուան։

Փոքր էր, այն ատեն ոչինչ կը զգայի։ Մայրը երախային երկու թաթիկները եւ ոտքերը բռնած, կռնակի վրայ ջուրին մէջ կը խօթէր։

Երախան կը տանջուէր, կը գալարուէր, կը ցնցուէր։ Մայրը մահուան օրօրը կ'երգէր։ Երբ զիս տեսաւ, կանչեց.

— Սանո՛ւկ (մօրը կողմէ սանուկ էինք), եկուր քիչ մը զուն բռնէ որ խեղդուի, սիրտս չի դիմանար։

Երբ ես երախան բռնած էի, արդէն կիսախեղդ էր եղած, բայց ձեռքերուս մէջ կը գալարուէր, ջուրին երեսը կ'ելլէր եւ աւելի կը տանջուէր։ Քիչ մը երախան խաղաղեցաւ ջուրին մէջ, կարծեցի թէ այլեւս մեռած է։ Կանչեցի մայրը, որ քիչ անդին կու լար։ Վերցուցինք մեր զոհը... Քիչ մը աւազ խորունկցուցինք որ թաղենք, տեսանք որ դեռ ողջ է եւ կը գալարուի։

Մայրը նորէն տուաւ ինծի, որ տանիմ քիչ մըն ալ սպասեմ, որպէսզի մեռնի։

Մեռա՛ւ, մեռա՛ւ... խեղդեցինք այդ լուսածին հրեշտակը...

Քանի գիտակցութիւնս հասունցաւ, այնքան զգացի ահաւոր ուրուականը այդ երախային, որ զիս կը հալածէր, կը տանջէր։ Երբե՛ք, երբե՛ք չկրցայ ջնջել մտքէս այդ քստմնելի ուրուապատկերը։ Անոր հոգին կը հալածէ զիս մինչեւ այսօր։ Ի՞նչպէս ազատիմ այդ մղձաւանջէն, ո՞ւր երթամ, ո՞ւր փախչիմ։

Ես ոճրագո՞րծ եմ ուրեմն... ինչո՞վ պիտի կրնամ հատուցանել տուրքս...

Մայրը գնաց կարաւանին հետ, միւս երկու փոքրիկներով։ Անոնք գացին միացան զոհուած երախային։ Իսկ ես դժբախտս կամ ու կ'ապրիմ։

Ինչե՛ր չտեսանք երեք ամսուան ընթացքին, որքա՛ն կարաւաններու անցնիլը դիտեցինք ցամքած ու փոսը ինկած աչքերով։ Դաշտի հօտաղներ էինք սրբապղծուած արտաքինով։ Այդ պիղծ հագուստը կարծես մեր մարմինը կ'ասղնտէ։ Ո՛վ որ որբացած է եւ թուրքի ճիրաններուն յանձնուած, ան միայն կարող է զգածուիլ, երբ կը գրենք ճըշմարտութիւնը առանց չափազանցութեան։ Քանի դեռ մեր

սրտերուն վէրքը թարմ է և խոր, չենք կարող յուզումով և սարսուռով չհամակուիլ, կարդալով մօտակայ անցեալ տխուր եղեռնը։

Երբ քիւրտին տունը մտայ ծառայութեան, առաջին օրէն սկսաւ խաչակրութիւնս։ Թունաւոր լեզու կը գործածէին հայու հասցէին, այնքան ատելութեամբ լեցուած էին, որ կ'ուզէին նահատակուածները կրկին յարութիւն առնեն, որպէսզի կոտորելու, ջնջելու, սպաննելու հաճոյքը վայելեն։

Բայց թշուառ որբ մը կար իրենց տրամադրութեան տակ։ Ասիկա կը բաւէր իրենց թոյնը թափելու վրան։ Օրական երկու լաւաշ հաց և քիչ մըն ալ թորուած թանէ թթու թարախ էր սնունդս, այս էր դաշտի պաշարս։

Ամառ էր, երկինքէն բուռ բուռ կրակ կը մաղուէր և ես բոպիկ ոտքով փշալից խոզաններուն մէջ կը վազվզէի տաւարներուս ետեւէն։ Անվարժ էի, կեանքի դառնութիւնը չէի ճաշակած մեր տունը։ Ուստի խիստ դժուար էր ինծի։ Կու լայի մինչև իրիկուն, աչքերս ուռած էին, ոտքերս փուշերէն ծակծկուած, ուռած էին։ Դժուարաւ կը քալէի։

Երբ դուարը կէսօրուան չոգին Եփրատի եզերքը մակաղելու կը տանէինք, տաք աւազներու մէջ կ'այրէին ոտքերս, չէին դիմանար։ Արագ արագ մէկ ոտքս կը վերցնէի միւսը կը դնէի, մինչև որ ջուրին եզերքը կը հասնէինք։

Հոդ՝ ոտքերս թումբէն կախ զով ջուրին մէջ՝ կը խոկայի լռելեայն, աչքերս սեւեռուն Եփրատի խաղաղ և հոսանուտ ջուրին, կը խորհէի թէ տիեզերքի մէջ ամէն ինչ իր կատաղութեան նոպան ունի։

Կը զարմանայի թէ՝ ի՞նչպէս ամեհի գազանի նման այդ խենդ ու խելառ Եփրատը անդորր և լուռ ու մտածկոտ փոքր առուի նման խոխոջալով ու գլգլալով կը հեռանար։ Նայուածքս կը հետեւէր պզտիկ ալիքներուն, որոնք հիւանդ մարդու ելեւէջող փորի նման կը թաւալէին իրարու վրայ ու կը հեռանային։ Աչքերս յուղարկաւորի նման կը հետեւէին ալիքներուն, մինչև որ կորսուէր երկրորդ մը, երրորդ մը, չորրորդ մը, մինչև վերջ...

Տանջանքս մեծ էր քիւրտ աղայիս ձեռքէն։ Կը խոր-

հէի որ այսպէս ապրիլը մահէն աւելի դառն է։ Երանի կու տայի նահատակներուն, որոնք յաւիտենականութեան գոգը գացին ու հիմա ազատուած էին նորանոր տանջանքներէ։ Իսկ մե՞նք, կենդանի նահատակներ էինք, ի՞նչ կ'արժէր ապրիլ այսպէս զրկանքներով և դառնութիւններով։

Օր մը խոզան արտի մը մէջ տաւարը կարածեցնէի։ Նստած էի մելամաղձոտ ու կը մտածէի... ես ալ չէի գիտեր թէ ինչո՞ւ համար կը մտածէի։

Ցանկարծ երեւցաւ դև աղաս, հեւալով մօտեցաւ և սկսաւ ապտակել։ Չէի կրնար փախչիլ։ Փշոտ էր արտը և ոտքերս ուռած էին։ Հարուածներուն տակ գետին փռուեցայ։ Այս անգամ աքացիով սկսաւ տրորել։ Զարկաւ անխղճօրէն, աղաչանքներս օգուտ չըրին։ Կը յանդիմանէր կատղած։

— Խընդըր կեավուր, այսպէս չոր խոզաններուն մէ՞ջ կ'արածեն տաւարը։ Ես գիտեմ որ կովերուն կաթը երթալով կը նուազի։

Քանի քանի անգամներ այսպէս ոտքերուն տակ քաշկռտուած եմ քմահաճօրէն։ Գալարուիլս է տեսած և հրճըւած է։ Դրացիները արգահատելով վիճակիս, կ'ըսէին.

— Մատօ, մեղք է, խեղճ է, որբ է, վերջապէս հացերնին ես կերած, մեծ օջախի մը զաւակ է, ինչո՞ւ այդպէս կ'ընես։

Գազանը այս խօսքերէն չէր ախորժեր և չէր ուզեր որ իր գործերուն միջամտեն, մանաւանդ որ խիղճը արթնցնելու խօսքեր էին։ Եւ ինքը խիղճի ներկայութենէն դժգոհ էր։ Անհանգիստ կ'ըլլար։

Եթէ կեանքի մէջ դիպուած մը պատահի, մարդիկ անոր հրաշք անունը կու տան կամ բախտ կը կոչեն։

Այդ օրը որ ես աղայէն կը խոշտանգուէի, ոտքերուն տակ քաշկռտուելով, հազարաւորներու արիւնը ծծող և կեանքեր շիջեցնող Հաշիմ պէկը քաղաքէն վերադառնալով, տեսաւ այս տռամը։ Ձիուն սանձը թող տալով, դէպի մեզ քշեց իր ձին։

— Ինչո՞ւ կը ծեծես այս տղան։

— Պէկ, ոտքդ պագնեմ, շատ վատ տղայ է, մինչև

այսօր չկրցայ համոզել որ իսլամ ըլլայ։ Ընդհակառակը, մինչ մեր կրօնքին դէմ կը խօսի։ Կը հայհոյէ... Ցամառ է, Թուրքերէն չուզեր սորվիլ։ Դիտած եմ, որ երբ հայ տղաքները իրարու մօտ կու գան, գաղտնի հայերէն կը խօսին։

— Շո՛ւն քեզի, այս Թիզ մը տղան ի՞նչ գիտէ իսլամութիւնը, ի՞նչ գիտէ քրիստոնէութիւնը։ Միթէ դուն լա՞ւ միւսիւլման ես, խընդըր, օրական քանի՞ անգամ նամազ կ'ընես, ես գիտեմ որ ոչ ծոմ կը բռնես, ոչ իսլամութեան ծէսերը կը կատարես։

Այսպէս ըսելով, ձին վրան քշեց. քանի մը ճիպոտ Թիկունքին իջեցուց և ինծի պատուիրեց որ իրիկունը ուղղակի «ղօնախ» երթամ։ Երբ գրի կ'առնեմ այս պարագան, միտքս կու գայ Շոպէնհաուրի խօսքը.

—«Ինչպէս արօտատեղին ոչխարներու հօտը կ'արածի ուրախ զուարթ և անդին կեցած մսավաճառը ակնարկով ոչխարներու ճակատագիրը կը վճռէ և անոնք չեն հասկնար ինչ կը կատարուի, նոյնն է նաև մարդոց ճակատագիրը»։

Արդարև, ի՞նչպէս կ'ըլլար որ հայերու դահիճ պէկը, հայրս իր ձեռքով սպաննող պէկը, կարեկցէր ինծի և քիւրտ տղաս յանդիմանէր։

Պարզապէս զիս ազատելով դժոխքէն, ուրիշ դժոխքի մը համար։

***

Ազատուած էի ֆիզիքական տանջանքէն, այս անգամ ենթարկուեցայ հոգեկան և բարոյական տանջանքներու։

Պէկին «ղօնախ»ը ոեւէ գործ ընելու անկարող էի։ Անորոշ վիճակի մէջ էի տակաւին։ Ի՞նչ էինք մենք։ Ոչինչ։ Ստուեր մը միայն, պատառ մը չոր հաց եթէ կարենայինք ձեռք ձգել, վռնտուած և քոսոտ շան պէս, անկից լաւը պիտի չըլլար. հարիւր շուներու սեղանէն միթէ հաց, կերակուր կ'աւելնա՞ր որ կուշտ փորով ուտէինք...

Պէկին «ղօնախ»ը կը վխտային հազարաւորներ, ոմանք ոճրագործներ էին, որ փախած եկած էին պէկին պաշտպանութեանը ապաւինելու, ոմանք ընտանեկան պատիւ բռնաբարած էին և վրէժխնդրութենէ ազատուելու համար հոն էին

ապաստանած։ Ոմանք գողութիւնով հալածուած՝ իրենց շունչը հոն առած էին։ Ինչ որ էր սուլթան Համիտներու դերը Եըլտըզի պիղծ և արիւնոտ սեմէն ներս, նոյնն էր պէկերու դերը իրենց «ղօնախ»ին սեմէն ներս։ Համիտի աշակերտներն էին պէկերը։ Հայերու ամբողջ հարստութիւնը հոն հաւաքուած էր։ Աղաներ, էֆէնտիներ, ծոյլեր, պնակալէզներ, շան պէս տիրոջ առջև քծնողներ, կատարեալ աւազակային որջ մը։

Ասոնց առջեւէն պիտի խլէի պատառ մը չոր հաց կամ դգալ մը անմուր կերակուր։ Երեք անգամ երեք չարք սեղանի կը նստէին արեւելեան խոշոր «սինի»ին շուրջը։ Շատ անգամ անօթի կը մնայի։ Լուռ էի, հոգիս կը կսկծար, շուրջս մտերիմ դէմքեր չկային։ Քանի մը հայ տղաքներ կային ինծմէ մեծ։ Բոլորին անունները փոխեր էին։ Կը կարծէի որ այդ տղաքներուն հոգին ալ փոխուած էր իրենց տարազին և անունին պէս։ Ուստի, ինծի օտարներ կը թուէին։

Կ'ուզէի փախչիլ հեռուները, ամայի ձորի մը մէջ և լալ բնութեան ազատ ծոցին մէջ, մի՛-մինակ, մինչև որ հոգիս խաղաղէր։ Լացը ո՛րքան լաւ է, եթէ մարդ կարենայ լալ... Սրտի մաղձը լալով միայն կրնայ դուրս թափել։ Արցունքը կը լուայ խռոված հոգին։

Կամաց կամաց ատոր ալ ընտելացայ և համակերպեցայ։ Որոշ գործ մը չունենալով, սուրհանդակի պէս ներս դուրս կը ղրկուէի։ Տարիքս կը ներէր ինծի որ հարէմէն ներս մտնէի։ Մանկլաւիկի պաշտօն։ Պէտք եղած առարկայ մը տանիլ-բերել էր գործս կամ «տիվան»էն խօսք մը հասցնել հարէմին, ևն.։

Թուրք կիներ տղամարդոց չէին երեւար, եթէ տասնըհինգէն վեր է տարիքը.

Երբ առաջին անգամ մուտք գործեցի հարէմէն ներս, անմիջապէս նշմարեցի մռայլ և թախծոտ դէմքեր, որ լուռ իրենց գործերը կը կատարէին։ Բոլորը ինծի կը նայէին արտասուալից աչքերով։

Եւ ես այդ Թշուառներուն հոգին կարդացի իրենց աչքերուն խորը։ Ու սարսռացի։ Հայ կիներու և մանկամարդ

աղջիկներու խեղճուկ նայուածքները զգետնեցին զիս։ Գանկս փոթորկեցաւ։ Ես ինձ ամօթապարտ կը զգայի, կը կարծէի թէ նայուածքով ինծի ըսել կ'ուզէին.

— Անամօ՛թ, դուն հայ տղայ չե՞ս, չե՞ս տեսներ որ մենք հոս քու աչքիդ առջև կը լլկուինք, կը տառապինք, ամէն մէկս ցաւ մը, վիշտ մը ունինք, որ բաժնելու էինք դուք, հայ տղաքներդ։ Ձեր ներկայութեան մեր պատիւը կը լղրճուէր...

Ամէն անկիւնէ նայուածքներ զիս կը հալածեն։ Ո՞ւր փախչիմ, ո՞ւր երթամ։ Միթէ յանցաւո՞ր եմ ողջ մնալուս. ինչո՞ւ զիս ալ չսպաննեցին վաշերը։ Ինծի պէս քանի՜ քանի՜ հայ մանուկներու, պատանիներու գանկերը ջախջախուած են սա վարը, Խանտակին ձորը։ Ինչո՞ւ զիս կը մեղադրեն հայ մայրերս ու քոյրերս։ Միթէ ես տղամա՞րդ եմ... Ո՛չ։ Քանի՞ տարեկան եմ։ Տա՞սը։ Շատ չատ զէրոյին տեղը երկուք թող դրուի։ Բայց ի՞նչ պիտի կրնայի ընել։

Այստեղ ես ինձ նայեցայ որ իրօք փոքր եմ, հոս քիչ մը շունչ առի։ Ես յանցաւոր չեմ որ իրենք բռնաբարուած են, կարաւաններէն առեւանգուած, պէկերու, աղաներու, բոլոր Թուրք գեղին քմահաճոյքին համար վար դրուած կը տառապին։ Փոքր ըլլալուս համար մխիթարուեցայ, ըսելով թէ թող բարի ըլլան, թող արդար ըլլան հայ մայրերը եւ քոյրերը իրենց դատաստանին մէջ։ Ես իմ կամքովս ալ չեմ եկած իրենց առջեւ։

Պէկին երկու մանկամարդ քոյրերը արծաթ ծիծաղով չատրուանին կողմը ուղղուեցան փափուքով։ Փափուքին յաջորդեցին անվերջ քրքիջներ։ Իրենց մազերուն հիւսկէնները մէջքէն վար ձգած, ոսկի եւ արծաթ զարդերով զարդարուած, անոնք խրոխտաբար ընկողմանեցան թանձր թաւիշէ օթոցներուն մէջ, յատակը արեւելեան գորգերով զարդարուած։

Մէկ ինծի կը նայէին, մէկ հայ աղջիկներու խմբակին եւ կը հռհռային։

Հասկցայ... հասկցայ որ կը ծաղրէին մեզ։ Ցեղային ատելութեան քրքիջով, ծաղրով, կ'ուզէին սպաննել մեր խոցուած հոգիները։

Ի՞նչպէս պէտք էր տանիլ այսքան ծանր վիշտ։

Հանըմներէն մէկը գոչեց՝ զիս ցոյց տալով.

— Սոֆիա՛, այս ալ կեավուրի տղայ է, պզտիկ է, ատոր համար ազատ է հոս գալու։ Երկու տարի վերջը ա՛լ չենք թողուր որ հոս գայ։ Գիտե՞ս ո՛րքան չարաճճի է, խորամանկ և չատ լակոտ... «խարթ կեավուր» է ամմա, կ'ամուսնանա՞ս հետը, հա՞, կ'ուզե՞ս, կը սիրե՞ս, ձեր ազգէն է։ Վրայի բզքտուած հագուստին, արեւէն խանձած դէմքին, աղտոտ ու բոպիկ ոտքերուն մի՛ նայիր... Մի՛ նայիր թէ թիկունքին վրայ պատռուած է չապիկը, մարմինը կ'երեւայ, քիչ մը խոտ կը զետեղեն, ծակը կը գոցուի...

Լախտի հարուած մը իջեցուցին գլխուս։ Կարծեցի թէ եռացած ջուր լեցուցին գլխուս և մինչև ոտքերս իջաւ։ Փշրուեցայ։ Հոգիս խորտակուեցաւ։

Իմ մանուկ փառասիրութիւնս էր որ կը նախատէին, կը ծաղրէին, հայ աղջիկներու և կիներու ներկայութեան, որոնք անծանօթներ էին։ Չէի գիտեր թէ ո՞ր աշխարհէն էին։ Տղամարդու արեան բջիջներու խլրտիլը զգացի մանուկ երակներուս մէջ։ Ցեղային հպարտութիւնս ոտնահարուած էր։

Աչքերս պղտորեցան, արցունքները լճացած՝ ալ չէին տեսներ։ Կ'ուզէի որ խուլ ըլլայի, չլսելու համար մանկամարդ հանըմներու նախատալից խօսքերը։

Ո՞վքեր էին այս գեղեցիկ հայ աղջիկները և երիտասարդ կիները, ո՞ւսկից էին բերուած։ Ինչո՞ւ զիս այս թըշուառ վիճակիս մէջ տեսնէին։ Ձայն մը կու գար հոգւոյս խորէն։ Ձայն մը ըմբոստ և արի։ Քիչ կը մնար կատղէի գազանի նման, յարձակէի, բզքտէի, նախատինքին փոխան նախատէի, վրէժս լուծէի, պոռալով իրենց երեսին.

— Լկտինե՛ր, բոզե՛ր, լիրբե՛ր, դուք վաւաշոտնե՛ր, որ միայն անզօր մանուկի մը առջև կը յոխորտաք...

Կ'ուզէի չանթ մը ըլլալ և չանթահարել.

— Եւ դուք աւազակնե՛ր, ջարդարարնե՛ր, կողոպտիչնե՛ր, այս մերկութիւնս, այս թշուառութիւնս, այլանդակութիւնս որո՞ւ կը վերագրէք։ Ո՞վ է պատասխանատուն...

Յուզումէս կը դողայ, լացը կը ճանկռտէր կոկորդս։

— Է՛յ, խընձըր տղայ, փի՛ճ, ինչո՞ւ կու լաս, քեզ կը կարգենք նազ կ'ընես։ Սոֆիան չե՞ս ուզեր, ուրիշ մը կու տանք, — Խաճէ, Այիշէ, Էմինէ...

Որո՞նք էին այդ Էմինէները, Խաճէները, Այիշէները. — Հայ Շողակաթներ, Սիրարփիներ և Տիգրանուհիներ, որոնց հոգիներէն ներս աշխարհն էր փուլ եկած։ Ամէն մէկին վիշտը ովկիանոսէն ալ խոր էր։

Անոնք կը շարունակեն խօսիլ և ծաղրել դեւերու պէս։ Իսկ գերի հայ աղջիկները լուռ էին, գլխիկոր կը խոկային։ Անշուշտ մէկը իր եղբօրը յօշոտուած մարմինը կը պատկերացնէր, միւսը՝ իր միակ զաւկին՝ աչքին առջև քարին զարնուելով ջախջախուիլը, ևն.։ Իսկ գեղեցիկ Սոֆիա՞ն...

Ան Տրապիզոնցի հարուստ գերդաստանի մը զաւակն էր։ Ժամանակ մը Կովկաս են ապրած։ Սոֆիան այնտեղ է ստացած իր ուսումը։ Յետոյ վերադարձած է հայրենի երկիրը, ուր նշանուած է եղեր համաքաղաքացի Զաւէն անուն երիտասարդի մը հետ։ Զաւէնը ընդհանուր պատերազմին Թուրք բանակին մէջ ծառայած է իբրև սպայ։ Երբ հայերը կը զինաթափուին, ան կ'անցնի Թիֆլիս և հոն կը մնայ ժամանակ մը։ Իր ծնողքը նամակ կը գրեն որ դառնայ Տրապիզոն, որպէսզի հարսանիքի պատրաստութիւն տեսնեն։ Զաւէնը կը վերադառնայ, հազիւ երկու ամիս կ'անցնի, կը տեղահանուին։ Իսկ Սոֆիան ընտանիքին հետ ամենավերջին կարաւանով կ'աքսորուի։

Իր իսկական անունը Շողակաթ էր։ Սոֆիա իր Թըրքացած անունն էր, որ ինքը ընտրած էր, երբ ուզած են իր անունը փոխել։ Մօրը և մեծ քրոջը հետ մինչև Բալու ողջ առողջ կը հասնին։ Գիշերը, Բալուի պատմական կամուրջին վրայ կը լեցնեն դժբախտ հայ կարաւանը, որ ութը հարիւր հոգիէն աւելի էր, բոլորը ծերեր, կիներ և մանուկներ։ Սուինաւոր ոստիկանները կը փակեն կամուրջին երկու դուռները, իսկ նախօրօք ծրագրուած և պատրաստուած «պաշը պօզուք» խուժան մը, որ կարաւանին կը սպասէր, կ'արձակուի կարաւանին մէջ։

Ու կը սկսի կոտորածը։ Կը կոտորեն անխնայ, առանց

զէնք մը պայթեցնելու, քարով, կացինով, տապարով, ինչ տեսակ մահու գործիք որ կայ կը գործածուի։ Ոմանք կամուրջէն ջուրը կը նետուին, աւելի վայրագութեամբ չսպաննուելու համար։ Մայրեր իրենց գրկի երախաները ջուրը կը նետեն և իրենք ալ միասին հսկայ բարձրութենէն գահավէժ Եփրատին անդունդը կը գլորուին։ Խուժանը, ժանդարմներու աջակցութեամբ, կ'արգիլէ ջուրը նետուիլ, որպէսզի իրենք տանջանքներով սպաննեն։ Գեղանի հարսներ և աղջիկներ կ'առեւանգուին, կը տարուին քիչ անդին և կը լլկուին։ Լլկելէ վերջ, վատերը վայրագօրէն կը յօշոտեն և դիակները ջուրը կը նետեն։

Շողակաթին (Սոֆիա) քոյրը՝ Սիրարփին ալ կը քաշեն տանելու։ Մօր և քրոջ թեւէն կախուած, չուզեր երթալ։ Աղաչանք, պաղատանք օգուտ չըներ։ Զէնքի բութով այնպէս ուժգին հարուած կ'իջեցնեն որ ուշաթափ կ'իյնայ։ Ոտքերէն բռնած, քաշկռտելով գիշերանց կը տանին շատերու պէս ու ալ չեն վերադարձներ։

Նոյն գիշերը, կարաւանը նօսրացած ճամբայ կ'ելլէ։ Ամէն մէկը իր սրտին հատորը, եղբայրը կամ քոյրը, ամուսինը կամ հայրը զոհ տուած, վիրաւոր սրտով կը շարունակեն մահուան ճանապարհը։

Շողակաթը և մայրը չէին գիտեր թէ ի՞նչ եղաւ Սիրարփին, զո՞հ եղաւ վատերուն, թէ խնայեցին իր գեղեցկութեան, որպէսզի յագեցնեն իրենց գազանային կիրքը։

Արեւածագին, կարաւանը կը հասնի մեր գիւղին ստորոտը, որ Բալուէն երեք ժամ հեռաւորութիւն ունի։

Մեր գիւղի Թուրքերը և քիւրտերը գացած էին Թըշուառ կարաւանին անցքը դիտելու և որս ձեռք ձգելու։

Հաշիմ պէկին ձիադարմանը (սէյիս) կը տեսնէ գեղեցիկ Շողակաթը (որ յետոյ Սոֆիա եղաւ), կը հիանայ գեղեցկութեան վրայ, կը մտածէ որ եթէ պէկին նուէր տանելու ըլլայ, լաւ պիտի ըլլայ։ Ժանտարմները ծանօթ էին մեր պէկին, որովհետև երբ սպանդանոցէն կը վերադառնային, գիշերները յաճախ հոն կ'իջեւանէին։

Բայց Շողակաթը շատ կը խնդրէ որ իր մայրն ալ միասին տանի։ Կ'աշխատին և... կ'ապրին։ Ոտքերը կը

համբուրէ ձիագարման Փարըզին որ մօրմէն չբաժնէ ի սէր Ալլահի, որովհետեւ վշտէն կը մեռնի, եթէ մայրն ալ կորսնցնէ քրոջը պէս։

Շողակաթին ձայնը Աստուած մասամբ լսած էր։ Մայրը հետն էր ու իրեն պէս գերի հարէմին մէջ, կը հալէին իւղի պէս, այնքան ծանր կորուստներու և տանջանքներու բեռան տակ։

Ահա այսպէս վիրաւոր, խոցոտուած եղնիկի մը հետ էր որ կը զուարճանային Թրքուհիները, իսկական պոռնիկները...

Արիւնոտ կամուրջը իր քստմնելի տեսարաններով Սոֆիայի աչքերուն առջեւ ուրուականի պէս ցցուն էր տակաւին։ Իր Թիկունքին սպին դեռ կը կոտտար։

Մայր և աղջիկ հոս՝ ապարանքին մէջ հարկադրուած էին համբերութեամբ տանիլ ամէն դառնութիւն և զրկանք, որովհետև իրենց չնչին կեանքը սուղ գնուած էր։ Վերջապէս բարիկամեցողութիւնը ունեցած էին իրենց կեանքը չնորհելու...

Պէկին երկու քոյրերն ալ սիրուն էին, բայց կ՚ուզէին որ մէկը հաստատէր։

«Թիւչիւք հանըմ»ները ո՛րքան կը սիրեն չաղակրատել և զուարճանալ։

Ինչո՞ւ չէ, որսորդը իր որսին հետ, դահիճը իր զոհին հետ կ՚ուզէ զուարճանալ։

Յաճախ ինծի հարց կու տային թէ՝ ո՞վ է աւելի գեղեցիկ, իրե՞նք թէ Սոֆիան։

Գոհ և երջանիկ էին, երբ ես կը հաստատէի թէ՝ «այո՛, դուք աւելի գեղեցիկ էք, աւելի հրապուրիչ»։

Սոֆիային վրայ գեղեցկութիւն կրնա՞ր մնալ, երբ կրակէ մտրակն էր ստացեր իր մարմնոյն վրայ։ Ան օրերով և շաբաթներով ոստիկաններու բիրտ հարուածներուն տակ կեանքի դառն մրուրն էր քամած։

Լուռ էր Սոֆիան, ու կը տառապէր ներքնապէս։ Թաքուն վիշտ մը իր աւերները կը գործէր։ Որո՞ւ կրնար յայտնել իր ցաւը։ Եթէ յայտնէր, ի՞նչ օգուտ պիտի ունենար։

Իրմէ անկախ ժպիտ մը կը յամառէր մնալ իր աչքերուն խորը, այտերուն վրայ, բերնին մէկ խորշը։

Ամէն դիտող պիտի կարծէր, թէ Սոֆիան իրեն համար կը ժպտէր։ Կը կարծուէր, թէ Սոֆիան ծնած է դիւրաւ և առատօրէն բաշխելու իր ժպիտը թէ՛ բարիին և թէ չարին։

Եւ սակայն կը տառապէր հոգեպէս, հետզհետէ մելամաղձոտ կը դառնար։ Լռակեաց վիճակը, ցուրտ անտարբերութիւնը, մարդկութեան դէմ արձակած բողոքը, զինքը ատելի կը դարձնէին իր առեւանգիչներուն։ Անոնք կը կարծէին, թէ Սոֆիան իր երեսկախ արտայայտութեամբ իրենցմէ վրէժ կը լուծէր։

Օր մը, հետեւեալ լիրբ խօսքերը շպրտեցին խեղճ աղջկան երեսին, մօրը և իմ ներկայութեան.

— Բոզե՛ր... լիրբե՛ր, անզգամնե՛ր, ձեզ ժանտարմաներու տակէն քաշեցին բերին հոս, ձեզի ազատութիւն տուին որ այդպէ՞ս ընէք։ Ձեր երեսէն ճանճ մը իյնայ քառասուն կտոր կ՚ըլլայ։ Ձենք գիտեր ի՞նչ հասկցնել կ՚ուզեն։ Թէ ոչ վարժուած են ոստիկաններու և ժանտարմաներու հետ կենակցելու...

Յոգնակի խօսելով կ՚ակնարկէին հարէմին միւս գերիներուն։

Սոֆիայի մայրը, Էմոշը (հայկական անունը չեմ գիտեր), կ՚աղաչէր, կը պաղատէր.

— Զաւակս, այդպէս մի՛ ըներ, այս սև օրերուն փորձանք մը կը բերես գլխուդ։ Ի՞նչ ունիս, ինչո՞ւ երթալով կը հալիս ու կը մաշիս։ Եկածը ձմեռ է, վերջը փողոց կը նետեն, չուներուն կեր կը դառնանք...

— Մայրիկ, աւելի լաւ է մեռնիլ, քան թէ այսպէս ապրիլ՝ կը պատասխանէր Սոֆիա։

Մեծ ցաւ մը կը տանջէր զինքը։ Թաքուն վիշտ մը ունէր։ Մայրը ինչ որ ըրաւ, չկրցաւ գաղտնիք մը կորզել։ Կը դուշակէր որ անպատճառ բան մը կայ։ Սակայն Սոֆիան կ՚ըսէր.

— Ա՛խ, մայրիկ, չեմ գիտեր թէ ի՛նչ կը խօսիք. կ՚ուզէք որ երջանիկ ըլլամ, բայց չեմ կրնար։

Մայրը կը սփոփէր, ըսելով.

— Կ'անցնին այս փոթորիկները, ազատութիւն կ'ունենանք և օր մըն ալ Զաւէնը կը գտնենք ու երջանիկ կ'ըլլանք։

Ցաճախ մօրը հետ կովերը կթելու կու գար, որ «ղօնախ»ին դիմաց յիսուն մեթր հեռու էր։ Ես ալ անգիտակցաբար կը շաղակրատէի հետը։ Կը զգայի թէ խոցոտուած հոգին կենդանութեան նշոյլներ ցոյց կու տար։ Բայց անմիջապէս կը տժգունէր։

— Երանի՜ ձեզի, կը պատասխանէր։ Դուք տղայ էք, դուք տարբեր հոգի ունիք, իսկ մենք տարբեր։ Մեր վիշտը տարբեր է ձերինէն։ Մեր ցաւը անդարմանելի է։

Բայց ես չէի կրնար հասկնալ, թէ ինչո՞ւ իր վիշտը աւելի մեծ էր իմինէս։ Ես որբ տղայ մը, գզգզուած հագուստով, զրկուած կեանքի ամէն բարիքներէ, տակաւին հօրս ուրուապատկերը աչքիս առջև, սարսափ և զրկանք չէր մնացած որ չկրէի։ Ոտքերս տրեխ անգամ չկար, տրեւէն խանձած, արտաքինով տգեղ։ Ես ալ իրեն պէս պէկերուն ծառաներէն, չուներէն աւելցած հացի փշրանքներուն կարօտ։ Գէթ ինք իր մայրը ունէր մօտը։ Ես ոչինչ ունէի իբրև մխիթարիչ։ Կը տեսնէր արդարև իմ կորուստս, որ մեծ էր, բայց ես անփոյթ էի։ Բարացած էր սիրտս։

Սոֆիային պատմած էին հարէմին մէջ մեր գերդաստանի մասին։ Աչքով արդէն կը տեսնէր դիմացի շէնքը, որ փլփլած էր թէև, բայց «ղօնախ»ին հետ կը մրցէր։

Կը տեսնէր, որ մանուկ էի և արգահատելի։ Խլուած թռչնիկ մը իր վանդակէն, ճողած որբուկ մը։ Իր կրտսեր եղբայրը։ Որպէսզի բաժնէր իմ ցաւս, փափուկ ձեռքերով վիզս կը գրկէր, կը շոյէր, գլուխս յեց իր շուշանաթոյր կուրծքին, գլուխը հակած դէպի դէմքս, այնպէս որ շունչը երեսիս վրայ կը խոնաւնար ու կը խաղար։

Կարօտ ունէր, կարօտը հայ բարբառին, կարօտը իր կեանքի հատորին, որ կորսնցուցած էր։ Կարօտը իր ցեղին և կարօտ համբոյրի։

Որպէս իր եղբայրը, իր վիճակակիցը, իր տառապակոծ ցեղին մէկ մնացորդը կը նկատէր զիս։

Ո՛րքան կը փափաքէր որ վստահելի մէկը գտնուէր իր մօտ, իր ցաւը և կարօտը յայտնէր։

Ո՛րքան կը փափաքէր, որ Զաւէնի փոխարէն մանուկ մը համբուրէր։

Բայց հայ աղջկան ամօթխածութիւնը անջրպետ մը կը բանար ու չէր կրնար շրթները այնքան մօտեցնել կմախացած ճակտիս։

Երեւի ճանչցած էր տառապանքիս մեծութիւնը։ Մանուկ հոգիիս մէջ գտած էր որ հայութիւնը չէր մեռած։ Տարազով իսլամ էի իրեն պէս, սակայն հոգիով հայ էի։ Բայց աւա՛ղ, այնպէս սարսափի օրեր էին, որ իրարմէ կը վախնայինք։ Կը վախնայինք արտայայտուելու։ Ո՛րքան կը փափաքէինք որ բառ մը հայերէն խօսինք։ Բայց ո՞վ քաջութիւնը կ'ունենար նախաքայլը առնելու, դիմացինին հարցնելու թէ՝ ղուն սրտո՞վ դաւանափոխ եղած ես, թէ առ ի ձևակերպութիւն։

Հապա եթէ դիմացինդ ապերախտ գտնուի ու քեզ մատնէ՞։ Հետևանքը Խանտակին ձորը, նահատակներու գերեզմանոցը։

Սոֆիան հեռուէն հեռու կը դառնար հայ բարբառին շուրջ, կը փորձէր տկար կողմս գտնել, բառ մը գլորել։ Սակայն այնքան վստահ չէր, չէր համարձակեր։

Երկուքս այսպէս իրարու մօտ էինք, սակայն իրարմէ հեռու էինք։ Տառապանքով շատ մօտ էինք, բայց սրտերու համար հաղորդակցութեան միջոց չէինք կրցած գտնել։ Մեր հոգիներուն մերձաւորութիւնը կը զգայինք, բայց ներսը թափանցելու անկարող էինք։ Պատուար մը կար, քօղ մը քաշուած էր։

Անկարելի էր այսպէս շարունակել, պէտք էր վերջապէս վստահիլ իրարու, ելք մը գտնել և համաձայնիլ հայերէն խօսելու։

Վերջապէս իրիկուն մը քաջութիւնը ունեցայ հարցնելու, երբ եկած էին մօրը հետ կովերը կթելու։ (Բուն կթողը մայրն էր, ինքը հետը կու գար միայն օգնելու, հորթերը կապելու, ղոյլերը պարպելու ևն.)։

— Հայերէն անունդ ի՞նչ է։

— . . . .

Թեթեւ ժպիտ մը սահեցաւ դէմքին, երբ ես իմ անունս ըսի։

— Ի՜նչ լաւ անուն է։ Զաւէնն ալ լաւ անուն է, այնպէս չէ՞։

Հազար կարօտով կը յիշէր։ Իր պաշտամունքն էր այդ անունը։ Միշտ կը յուսար, կը հաւատար և կը սպասէր։

— Իսկ, Սոֆիա, ո՞ւր... Կը սիրե՞ս հայու...

Թեթեւ ժպիտ մը այտերէն մինչեւ աչքերուն խորը կը խաղար։ Սիրտը կը տրոփէր ու չէր պատասխաներ։

Ի՞նչ պէտք կար պատասխանի։ Իր ալեկոծ հոգին արդէն կը պատկերանայ իր դէմքին վրայ։

Սոֆիան բաւական ուսում ունէր, ուրախութեան և վշտի վայրկեանները կրնար զատել։

Կը զարմանայի թէ ինչո՞ւ այդքան պատկառանքով կը նայէր մանուկի մը վրայ։

Կամաց կամաց իմ մտերկութիւնս իրեն ջերմութիւն մը կու տար։ Կ'ուզէր որ իր քով ըլլայի, սիրտը բանար, խօսէր ու խօսէր։

***

Սոֆիան ժամանակ մը այլեւս չերեւցաւ...

Ծռված էի, վշտի բեռան տակ կքած։ Վիշտս բաժնող մը չկար։ Մինակ մնացի ու հոգիս սարսռաց։

Պէկին ապարանքը ինծի նեղ կու գար։ Փոխուած էի բոլորովին։ Հոգեկան տառապանքներու ենթարկուած։ Հարեմէն մուտքս առաջուան ապաւորութիւնը չէր ունենար թուրք հանըմներուն վրայ։ Ութ ամիս անցած էր այն օրէն, երբ տուն-տեղ թողած, ամէն մէկս ցիրուցան փախանք։ Բայց տակաւին սիրտերու վէրքերը թարմ էին ու կը կոտտային։

Ու խելագարի պէս կը փախչէի դէպի ամայութեան ծոցը, դէպի դաշտերը։ Հեռո՜ւ, հեռո՜ւ, անծանօթ տեղեր կ'ուզէի երթալ, ուր վիշտ չկայ, ուր մտածում չկայ։

Կանգ առի։ Մեր աւերակ տան առջեւ հասած էի։ Պա-

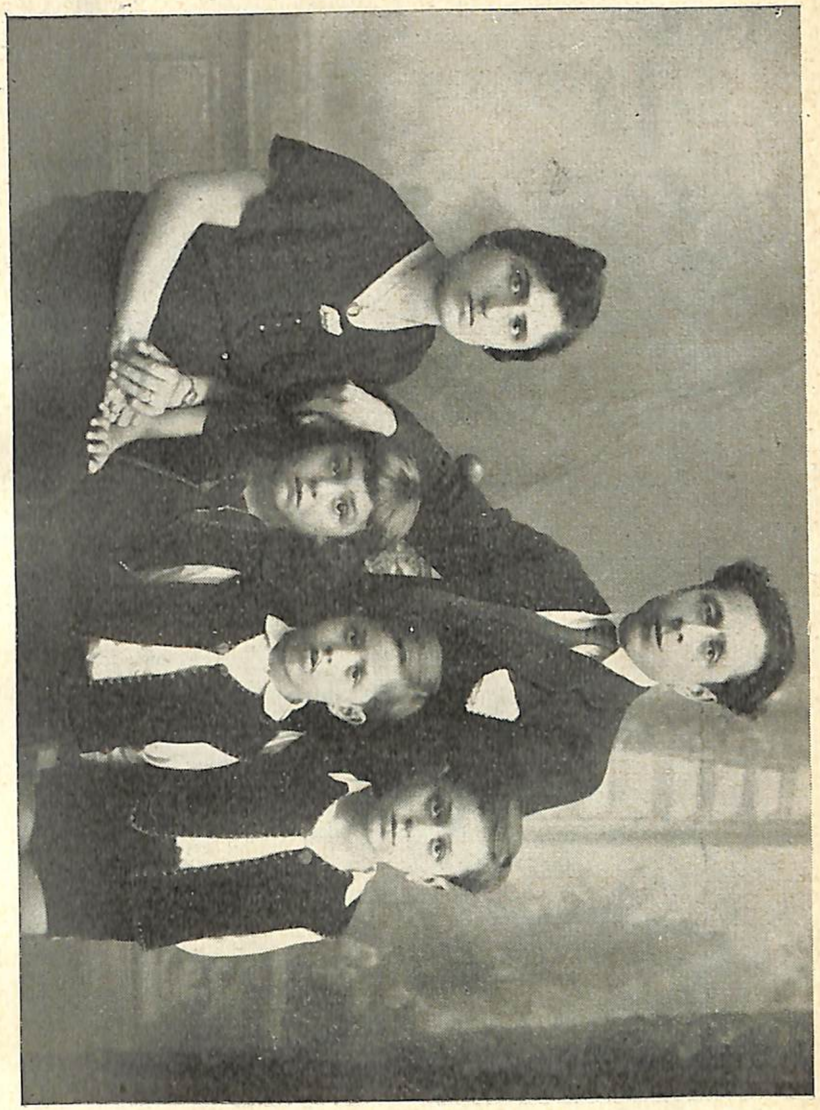

(Հեղինակը ընտանեօք) ՄԻՍԱՔ, ՍԱՌԱ, փոքրիկները՝ ԱՏՐՈՒՇԱՆ, ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ, ՇՈՂԱԿԱԹ

տերը փլփլած էին։ Բակին դուռը կռնակի վրայ բաց էր։ Նայեցա՛յ... Ներս մտնել ուզեցի։ Զհամարձակեցայ։ Ախոռին և մարագին դռները բաց էին։ Ներսը մութ էր։ Դեւի աչքերուն պէս անթարթ կը նայէր։ Ութ ամիսէ ի վեր բուխերիկին ծուխը դադրած էր։

Լռութիւն։ Մահուան ոգիներ չուրջպար կը դառնային կարծես։ Մարդ կը սոսկար ներս մտնելու։ Դարպասի դուռէն նայեցայ և աչքերով չափեցի։ Ամէն ինչ անշարժ էր։ Կը զարմանայի այսքան հսկայ փոփոխութեան և ես ինծի հարց կու տայի թէ՝ իրա՞ւ արդեօք ութ ամիս առաջ՝ այս աւերակ դարձած տունը եռուզեռի մէջ էր։ Թէ՝ իրա՞ւ հոս ալ կեանք և կենդանութիւն կար, ուր մանուկներ կը ժըպտէին, հարսներ և աղջիկներ համեստութեան քօղին տակէն իրենց պարտականութիւնը կը կատարէին և տան նահապետը օրհնութիւններ կը շռայլէր իր զաւակներուն և թոռներուն։

Իրա՞ւ է որ մայրը իր զաւկին օրօրոցի երգը երգած է այս յարկին տակ։

Իրա՞ւ էր արդեօք որ այս ամայի և աւերակ գերեզմաննոցին մէջ իմ առաջին բարբառովս «ընդա»ն եմ ըսած։ Ճիշտ դիմացի «քէօշկ»ին վրայ, մեծ հօրս և հօրեղբայրներուս խնդրանքին վրայ, իմ առաջին դասս, Սաղմոսը երգած եմ յաղթականօրէն։

«Երանեալ է այր, որ ոչ գնա ի խորհուրդս ամբարշտաց...»

Սիրտս ուռեցաւ պայթելու չափ։ Ու մնացի վշտիս հետ դէմ դիմաց։

***

Սոֆիան հարէմէն անյայտանալէն ի վեր, մայրը վիրաւոր սրտով, կորիւնը կորսնցնող մատակ առիւծի նման ուզեց մռնչել։ Սակայն անզօր զգաց և ձայնը կոկորդին մէջ խեղդուեցաւ։ Իր վերջին ապաւէնը, իր միակ մխիթարիչը, Սոֆիան, հեռացուած էր իր աչքերէն։ Անթիւ կորուստներու փոխան, մինակ այս էր մնացած ու հոգիով սրտով կառչած էր իր զաւկին։ Չկրցաւ նոյնիսկ տրտունջի բառ մը արտասանել։ Եւ ոչ ալ կրցաւ հարցնել թէ՝ ո՞ւր տարին և ինչո՞ւ իր մօտէն հեռացուցին։

Մինչ կը տեսնէինք որ այսինչ քիւրտը հայ կին մը կամ դեռատի աղջիկ մը կնութեան առած, ժամանակ մը իր վայրենի կիրքը յագեցնելէ վերջ, կը տանջէր և չարաչար կը սպաննէր։

Նոյնը նաև մանուկներու և պատանիներու կը պատահէր։ Շատեր այսպէս իբրև ծառայ առնուեցան, ամբողջ ամառը դաշտի, կալի աշխատանքները լրանալէն վերջ, երբ ձմեռը այլևս գործ պիտի չըլլար, աւելորդ կը նկատէին հաց կերցնել։ Մեղք չէ՞, կ'ըսէին, կեավուրներուն հաց կերցնելը։ Տարին իր շրջանը կատարած էր. սակայն եաթաղանի զարզրելի գործը կը շարունակէին։ Կենդանի դիակներ էինք ու օրէ օր քարշ կու տայինք։ Ապրուած օր մը մեզի շահ կը նկատէինք։

Էմօշը, Սոֆիայի մայրը, համոզուած էր թէ իր զաւակը տարած սպաննած են։ Սակայն հարէմէն ներս երկու կարծիքներ շրջան կ'ընէին։ Առաջինը՝ պէկին երկու քոյրերը կը յայտարարէին, թէ չսիրեցինք իր վատ բնաւորութիւնը, ապերախտ էր, ծոյլ էր, գէշ նկարագիր ունէր և խոլամ չէր ըլլար, թէ՝ ժպիտ մը չտեսանք իր դէմքին վրայ։ Հակառակ մեր բարեացակամութեան, մնաց միշտ խոժոռ և անհրապոյր։ Ուստի լաւագոյն էր որ մեր «ղօնախ»էն երթար։ Ու ղրկեցինք զայն Հարփանկցի Մէհմէտ աղային, իբրև սպասուհի։ (Քրտական գիւղ մը)։

Ասոր հակառակ, հարէմին Թուրք հարճերը և պէկին նախանձորդ հոմանուհիները գաղտնապէս կը խօսէին, թէ պէկը զայն տարփուհի ընտրելով, առանձին սենեակ մը յատկացուցած է։ Բայց չէին ըսեր թէ ո՞ր տունը կը բնակի։ Կա՛մ կը վախնային ըսելու, կամ իրենք ալ չգիտէին։ Այսպէս, գաղտնիքին հանգոյցը գտնուած էր, բայց քակելը դժուար էր։

Մայրը աչք-ականջ կտրած՝ կը հետեւէր թէ՛ մէկին և թէ միւսին։ «Թող ողջ մնայ, թող քարին տակ չըլլայ, թող քարին ետև (սարին) ըլլայ», կը հառաչէր խեղճ կինը։ «Քարին ետեւինէն յոյս կայ, բայց քարին տակինէն յոյս չկայ»։

Պէկին փոքր քոյրը, Ֆերիտա հանըմը կը հեւար, թունաւոր իժի մը նման իր լեզուն ցոյց կու տար հարէմին մէջ մնացած գերեալ հայուհիներուն։

— Անզգամ հայու անհաւատ զաւակներ, բոզ աղջկան (Սոֆիային կ'ակնարկէր) պէս հոս ապրանքը ձեզի ալ նեղ կուգայ։ Գացէք անոր ետեւէն հազարներու տակ... պառկեցէք... ինչպէս որ ան փափաքեցաւ և մուրազին հասաւ։

Այլ եւս պարզ էր այս հեգնանքը։ Այս դառն և թըշնամական մաղձը նոր յայտնութիւններ կը պարունակէր։ Ինչպէս որ բերնէ բերան կը շշնջային փոր մը հացի համար վաճառուած անտէր Թրքուհիները։ Ասոնք ալ հաշտ աչքով չէին նայեր իրենց վիճակակից թշուառ հայուհիներուն վրայ։ Ասոնք աւելի վատ էին քան իրենց տէրերը։

Այլեւս գաղտնիք չէր մնացած, բոլորս ալ գիտէինք, որ Սոֆիան զոհը եղած էր իր աննման գեղեցկութեան և իր կուսական պատիւը կը քաշկռտէր սեմէ սեմ։ Պէկէն մինչև յետին աղային քմահաճոյքներուն յանձնուած՝ կը տառապէր, կը տանջուէր, կը լլկուէր, թունաւորուելով մինչև իր վերջին կաթիլը։

Սոֆիան Մէհմէտ աղային սպասուհի չէր եղած, տունի հարէմէն դուրս հանած էին։ Սակայն, ինչպէս կը տեսնըւէր, Հարփանկցի քիւրտ Մէհմէտ աղային տունը չէր տարուած, այլ Թրխէ գիւղին և Ալխաթիանու մէջտեղ անհետացած Թուրք պէկի մը «ղօնախ»ը տարուած էր։ Այդ պէկը ժամանակին այնքան հզօր և տիրական եղած է, որ բոլորը սոսկումով կ'արտասանէին իր անունը։ Սակայն անկումը չէր ուշացած։ Այդ պէկին վերջին շառաւիղը Նէճիպ պէկն էր, որ սնանկացած և խիստ արգահատելի վիճակի մատնուած, ամբողջ կեանքը մեր պէկերուն «ղօնախ»ը անցուցած էր։ Պէկին ծառաներուն աւելցուցած կերակուրներէն կը լափէր։ Իբրև պէկի սերունդ, որքան ալ թշուառ վիճակ ունենային, չէին աշխատեր։

Այսպիսի անձերն էին, որ կը վխտային պէկին «ղօնախ»ը։ Ասոնք փոր մը հացի համար ամէն ստորնութեան, ամէն տեսակ անպատիւ գործի յանձնառու էին։ Մինչ մութին մէջ ծրագիրներ կ'որոճային։ Ամէն տեղ սիրուն աղջիկներ կը փնտռէին նուէր ընելու համար պէկին։ Շան պէս կը քծնէին պէկերուն առջև և ստախական խօսքերով իրենց տէրերուն երեւակայութիւնը կը սրէին։ Այս դատար-

կապորտ սրիկաները անձնուիրաբար պէկէն հրաման կը խնդրէին իր սիրոյն համար ոճիրներ գործելու։ Կը հաւատային թէ քիչ մը դատէ դատաստանէ վերջ ազատ կ'արձակուէին և թէ պէկը լերան պէս իրենց կռնակը կեցած էր։ Եթէ բանտ ալ պատահի, ի՛նչ արժէք ունի, քանի որ մեծ ծառայութիւն մը մատուցած կ'ըլլային բարձրապատիւ պէկերուն։ Վերջապէս վարձատրութիւն կար։

Նէճիպ պէկը ոչ ոք ունէր, ամուրի էր, երեսուն տարեկան։ Դէմքով խիստ տգեղ։ Ծաղկախտը իր խոշոր աւերները գործած էր դէմքին վրայ, աչքերը փոսը ինկած էին։ (Ժողովուրդը առակ էր դարձուցած, ըսելով թէ՝ «չարեկ մը կորեկ եթէ ցանելու ըլլաս Նէճիպ պէկին երեսին վրայ, կը կորսուի փոսերուն մէջ»։ Իր «ղօնախ»ը չինած էր գեղեցիկ դիրքի վրայ, պտղատու ծառերով և ծաղիկներով։ Դըրախտ մըն էր, բայց ոչ ոք կը բնակէր։ Դուռը փակ էր մնացած։

Այստեղ արգելափակած էին Շողակաթը (Սոֆիան), որովհետև հարէմին մէջ իր ծնողքին ներկայութեան, Հաջիմ պէկը չէր կրնար ուզած ձեւով վարուիլ։ Ուստի նախընտրած էր առանձին տեղ մը տանիլ, աչքէ հեռու։ Մեր գիւղին ճիշտ կռնակը կ'իյնար «ղօնախ»ը, հազիւ տասը վայրկեան հեռաւորութեամբ, Թըլխէի և Ալխաթեանի մէջտեղ, ինչպէս բակաղամ մը գրաստի մը վրայ նետուած, մէկ աչքը ասդին, իսկ միւսը ան կողմը։ Այսպէս էր նաև մեր գիւղը և Նէճիպ պէկին «ղօնախ»ը, բարակ բլուրով մը բաժնուած իրարմէ։

Ամիսներ սահած էին, սակայն օր մը թոյլ չէին տըւած որ մայրը իր զաւակը տեսնէ, ոչ ալ հնարաւորութիւն կու տային լուր մը ստանալու իրարմէ։

Այդ թափուր և անմարդաբնակ «ղօնախ»ին մէջ շատ մը հայուհիներ կային, ոմանք կարաւաններէն զատուած, ոմանք տեղացի հարսներ և աղջիկներ, որ ընտրուած էին իբրև առժամեայ տարփուհիներ։

Երբ այլեւս կը յագենային և կը յափրանային, կը նուիրէին իրենցմէ ստորադաս պէկերուն կամ աղաներուն, մինչև որ խեղճերը ոսկոր ու մորթ կը դառնային կամ զըզուելի հիւանդութիւններու ենթարկուելով կը մեռնէին։

Սոֆիան ալ դառնութեան վերջին մրուրը քամած էր, հալելով, մաշելով։ Վերջապէս չկրնալով տոկալ հոգեկան և ֆիզիքական տանջանքներու, դարձած էր քուրջի կտոր մը, հիւանդացած և նետուած էր սենեակի մը անկիւնը։

Աստուած ե՞րբ է կամեցեր պատժել այնքան քստմնելի արարքներու հեղինակները։

Միթէ Աստուած չտեսա՞ւ, չլսե՞ց այնքան աղիողորմ ճիչեր, որ կը բարձրանային դէպի իր «գահ»ը։

Այո՛, տեսաւ, բայց լռեց, ինքզինքը անզօր զգաց Թուրքին ժանիքները փշրելու և բազուկները կոտրելու։

Գարնան անուշ օր մըն էր։ Արեւմուտքը կը բոցավառէր և իր կարմիր ցոլքերը կ'արձակէր մեր դէմքերուն։ Երեկոյ էր։

Պէկին թիկնապահը (սաքման) զիս կանչեց իր մօտ և հրամայեց որ պատրաստուիմ իրեն ընկերանալու։ Չյայտնեց թէ ո՛ւր պիտի երթանք կամ զիս ո՛ւր պիտի տանի։ Անօրինակ երկիւղ մը պատեց զիս։ Ծունկերս կթոտեցան։ Դէմքս մոխիրի գոյն ստացաւ։ Անակնկալ մըն էր ինծի համար, որ այսպէս արեւը մարելէն վերջ, Սիւսլի Հասան թիկնապահը թիզ մը մանուկ առած... տեղ պիտի երթան։ Կը ճանչնայի մարդը, հայատեաց հրէշ մը։ Այնքան մանուկներ, կիներ, երախաներ և երիտասարդներ սպաննած էր, որ «խասապ» մակդիրը տուած էին իրեն։

Ձմեռ օր մը նստած հաշիւ կ'ընէին թէ ո՞վ շատ հայ սպաննած է։ Անաթօլի Արիֆ աղան 95 հոգի սպաննած էր, վեց տարեկան աղջնակ մը լլկած և յետոյ տանջանքներով սպաննած։ Սիւսլի Հասան կը պարծենար թէ՝ «հարիւր քըսան երկու հոգի եմ սպաննած, ուրեմն «ճէննէթ»ը իմս է»։ Իսկ Արիֆ աղան երդում ըրած էր․

— Մայրս թող կինս ըլլայ, եթէ հարիւրը չլրացնեմ։

Տեսած էի, գիտէի որ պէկին հրէշ թիկնապահին հետ գացող ոեւէ մէկը ողջ չէր վերադարձած։ Անոր համար պարզ քմահաճոյք մըն էր հայ սպաննելը։

Վախէն արիւնը սիրտս խուժած էր։ Ստուերի պէս հետեւեցայ Հասանին, որ զինուած, փամփուշտակալները շար ի

չար ձգած, կէս «խանչար»ը գօտին խրած, կ'երթար։ Ծառերու մէջէն սահեցանք և Փշմըշերի ճամբան բռնեցինք։ Ես չէի զգար թէ կը քալեմ։ Կարծես կը գլորուէի, մէկն է որ զիս կը քաշէր, կը տանէր։ Ոտքերս չեն չարժիր։ Ես կը կարծէի թէ կը վազեմ Հասանին հասնելու, մինչդեռ տեղս գամուած մնացած էի, քանի մը քայլ առնելէ վերջ։ Ականջներս կը վժժային։ Չէի գիտեր թէ ո՛վ եմ։ Մահը կը տեսնէի բաց աչքերով, որ կողքէս կը քալէ։ Ունեցե՞ր էք այդ սոսկալի վայրկեանը, երբ մահը ընկերացած քեզի հետ կը քալէ ու կը զգաս այդ։

Հասանին ձայնը սթափեցուց զիս․

— Ուլան խընդըր կեավուր, եւրիւ պազալըմ, նի՞չին տուրտուն (Քալէ տեսնեմ, ինչո՞ւ կեցար)։

Բայց ես կը վազէի հովի պէս։

Արդեօք իրա՞ւ կեցած էի…

Հազար մահեր տեսայ, այնքան չսոսկացի։ Տարի մը անցած է, կը մտածէի։ Ու մահը զիս մոռցած, անտեսած էր։

Խաղաղ բնութեան մէջ, որ գիւղինն է, սարն ի վեր շուլլուած զոհ մը և դահիճ մը կը քալէինք։ Լիալուսինը մեր ճամբան կտրեց ու իր արծաթէ շողը մեր ճակտին վրայ կոտրեց։ Իբրև մխիթարիչ շուքս ունէի, որ ետեւէս կը քալէր ինձմէ անբաժան։ Նաև ոտքերուս ձայնը, որ լերկ սարին ապառաժ քարերուն զարնուելով, կը խեղդէր սրտիս տրոփիւնը։ Չէի ուզեր որ սրտիս տրոփը լսէ դահիճը։

Հասանք սարին գագաթը։ Ետեւս նայեցայ որ գիւղը խաղաղութեան մէջ նստեր կը մտածէ։ Սեփ-սև երեւցաւ աչքիս ամէն բան։ Չէ՞ որ գարուն էր և գիւղական խիտ ծառերուն տերեւները, թանձրացած ճիւղերը իրարու կոկորդ ամխուած, կարծես իրենց դիրքերը կ'ուզէին ճշտել։ Ի՞նչ անուշ է գիւղը իր անտառախիտ ծառերով և կանաչութիւնով։ Բայց այդ զմայլելի տեսարանէն մահուան ստուերը նոլ։ Եւ ցուրտ և կծող քամիի նման սողոսկեցաւ հոգիէս ներս։ Եւ ծառերը սեփ-սև դահիճներ երեւցան աչքիս։ Լուսնի լոյսով Հասանին մօսինին պաղ փողը կը փայլփլէր ուսն ի վար կախ։ Չէի համարձակեր այդ մահուան գործիքին նայիլ։ Աչքերս կը հեռացնէի որ չտեսնեմ։

Սարն ի վար քալելու պէտք չունէի, կա՛մ կը քալէի, կամ կը կարծէի թէ թնդանօթին խողովակէն կ'արձակուեմ։ Ինչ որ պիտի պատահի թող շուտ կատարուի։ Տարի մը տակոսով եմ ապրած, այդ ալ շահ էր։ Այսպէսով ինքզինքս կը քաջալերէի։

Հասած էինք կոկիկ և շքեղ տան մը առջև, որ Նէճիպ պէկին «ղօնախ»ն էր։ Վեր ելանք և քանի մը միջանցքներէ անցնելով, սենեակէ մը ներս մտանք։ Տեսայ որ անշուք մահիճի մը մէջ հիւանդ մը կար պառկած։ Աղօտ լամբար մը կը պլպլար սնարին վերև։ Երբ Սիւսլիւ Հասանը մտեցաւ, հիւանդը քիչ մը բացուած ըլլալով, վերմակը քաշեց և ծածկուեցաւ։ Միայն գլուխը կը տեսնըւէր։ Հասանը հարցուց կոպտօրէն․

— Գը՛զ, նա՞սըլ օլտուն, սէօյլէ պագալըմ (Աղջի՛կ, ի՞նչպէս եղար, ըսէ տեսնեմ)։

Հիւանդը աչքերը խոնարհեցնելով և նուաղկոտ ձայնով պատասխանեց․

— Շնորհակալ եմ, լաւ եմ։

Սոֆիա՛ն էր հիւանդը, գեղեցիկ Շողակաթը։ Հալած էր իւղի պէս։ Աշնան տերեւ մըն էր դեղնած, որ թեթև հովէ մը վար կը թափի։ Ո՛րքան փոխուած էր։

Քանի ամիս կ'ընէր չէի տեսած։ Ու կարօտէն սիրտս փղձկեցաւ, ինչպէս որ պիտի կարօտնայի իմ հարազատ քոյրս։ Հայութիւն չկար, քանի մը խլեակներ էինք մնացած հոս հոն ցիր ու ցան։ Ատոր համար այնքան կ'ուզէինք գուրգուրալ իրարու վրայ։

Սոֆիան չհամարձակեցաւ նոյնիսկ աչքերը բարձրացնել, տեսնելու համար թէ Հասանին ետև կեցողը ո՞վ է։ Թէև չկրցանք իրարու հետ խօսիլ, սակայն կրցայ նշմարել Սոֆիայի այլայլութիւնը, որ դէմքին վրայ կը պատկերացուէր։ Սիրտը ալեկոծ էր և գանկին մէջ փոթորիկներ կային։

Գիտէի որ ինքն ալ կարօտցած էր զիս, մանաւանդ որ մօրը քովէն կու գայի։ Ո՛րքան բաներ ունէր հարցնելիք և ո՛րքան բաներ ըսելիք…

Սակայն մեր հոգիները կրցան իրարու խօսիլ։ “Բարեկամ մը ինչ որ զգայ, լաւ բարեկամն ալ զայն կը զգայ։ Մի՛

ըսեր թէ այդ զարմանք է, սիրտէ սիրտ ճամբայ կայ»:

Այո՛, մեր սրտերը ճամբայ ունէին իրարու հետ հաղորդակցելու, հոգ չէ թէ համր էինք և մեր լեզուներուն սանձ դրուած էր։

Սոֆիայի կողքին՝ խառնափնթոր ծրարի պէս բան մը նշմարեցի։ Երբ աչքերս այդ ծրարին կողմը կ'ուղղէի, տեսայ որ Սոֆիան գլուխը կախ՝ յանցաւորի պէս կը մտմտար։ Ամօթի պէս բան մը կը զգար և կը կարմրէր։

Պէկին թիկնապահը հարցուփորձեր կ'ընէր.

— Կ'ուզե՞ս որ մայրդ քովդ ղրկենք, հանըմները չեն ուզեր որ կրկին վերադառնաս «ղօնախ»ը. ուստի մայրդ կը ղրկենք քովդ որպէսզի քեզ խնամէ։

Մտադրած էին մայրն ալ վտարել։ Մինչև այդ՝ Սոֆիայի շնորհիւ էր որ մայրը կը պահէին։ Հիմա որ Սոֆիան անարժէք էր դարձած և փողոց նետուելիք բան էր, մօրը պէտք չունէին։ Կովերը կթելու և գործ կատարելու համար անօթի քիւրտ կիներ շատ կային։

Սոֆիան գլուխը վերմակին տակ թաղած լուռ կ'արտասուէր։ Եւ արցունքը սիրտը կը լեցուէր։ Վիշտ մը, անտանելի ցաւ մը լեարդը կը կրծէր։

Քանի մը վայրկեան հարցուփորձով ուզեց հասկնալ Սոֆիայի առողջութիւնը։ Հասան միշտ դաժանօրէն կը խօսէր ինծի հետ եթէ հրաման մը արձակելու ըլլար, կամ թէ ես այդպէս կը զգայի, որովհետև կը սոսկայի։

— Վերցո՛ւր սա գետնի կապոցը և հետևէ՛ ինծի, գոռաց։

Անմիջապէս կատարեցի հրամանը։ Երբ կապոցը պիտի վերցնէի գետնէն, անզգուշութեանս պատճառաւ, լաթի կտորը վրայէն ինկաւ և կարմիր ՄՍԻ ԿՏՈՐ մը երևան ելաւ։

Հասկցայ... Սոֆիայի տանջանքին պտուղն էր, իր ոսոխին զաւակը...

Սոֆիան լուռ կը հեկեկար ու կ'արտասուէր։ Երբե՛ք, երբեք չնայեցաւ ինծի այդ քանի մը վայրկեաններուն մէջ։ Ամօթապարտ և յանցաւոր կը զգար իր արարքին հանդէպ, որ բռնութեան տակ կատարուած էր։

Թերևս աւելի մեծ վիշտ կը պատճառէր որ իր ցեղակիցը, իր վիճակակիցը, արու մէկը ականատես կ'ըլլար իր մեղքի պտուղին։

Չհասկցայ թէ վիժո՞ւմ ունեցած էր, թէ ոչ յատկապէս չէին ուզած կեանք տալ և ծնելէն վերջ այդ ապօրինի զաւակը խեղդած կամ թողած էին իր վիճակին, որ մեռած էր։

Բայց այս չէր հետաքրքրեր զիս, այլ Սոֆիայի արցունքը սրտիս խորը կ'իջնէր և կը խռովէր հոգիս։

Վերցուցինք այդ ՄՍԻ ԿՏՈՐը, պէկին սաքմանին հետ վարը՝ բակին մէկ անկիւնը կոտրած բահով հողը փորեցինք ու ծածկեցինք փոսին մէջ, Սոֆիայի սիրտն ալ միասին թաղելով։

Յետոյ գիւղ վերադարձանք։ Երկիւղս փարատած էր և մահուան մղձաւանջէն քիչ մը ազատած էի։

Բայց Սոֆիայի տխուր պատկերը սրտիս տակնուվրայ ըրած էր։

Խիղճս կը տանջէր որ անկարող էի օգնելու և անկարող էի մխիթարելու։

Ամիսներ վերջ իրար կը տեսնենք, աւելի թշուառացած և արգահատելի, մխիթարանքի կարօտ, իսկ ես՝ արցունքը աչքերուս՝ լռութեամբ կուլ տուի և խեղդեցի յուզումս, և ահա այսօր միայն առիթ կ'ունենամ թուղթին յանձնելու։

***

Սոֆիայի մայրը՝ էմօշը ղրկուած էր իր զաւակը խնամելու, բայց Սոֆիան Նէճիպ պէկի «ղօնախ»էն փոխադրուած էր գիւղը։

Պոյաճոնց տան մէկ խորշը, հինցած քանի մը կտոր օթոցներու մէջ պլլուած հիւանդը կը տքնէր։ Օրէ օր վիճակը կը ծանրանար։ Խեղճ էին, ուտելիք չկար։ Լքուած էին իրենք իրենց վիճակին։ Մայրը աստիէն անդիէն ուտելիք կը մուրար և կը տանէր իր հիւանդ զաւկին։ Բայց արդէն Սոֆիա մահամերձ էր, երբեմն զառանցանքներ կ'ունենար։ Երեկոները վերադարձիս, իմ բաժինէն հացէն որ կ'աւելցնէի, կը տանէի էմօշին։ Որովհետև «ղօնախ»ին հօրթերը և «պըքէր»ները (մատակ գոմէշի ձագ) կ'արածէի, գարնան օրերը հացի ծրարիս մէջ կը լեցնէի սունկ, բանջարեղէն, սխտոր,

պրաս, ամէն ինչ որ կրնայի ձեռք ձգել։ Գերազոյն ճիգս էր օգտակար ըլլալ Էմոշ մօրքուրին և Սոֆիային)։

Ըրածիս ճիշտ գիտակցութիւնը չունէի, բայց քայլերս բնազդաբար Պոյաճոնց տան կողմը կ'ուղղուէին։ Լսած էի որ ես ժամանակին հայ եմ եղած։ Ու Էմոշն ու Սոֆիան ալ հայ են եղած։ Անշուշտ մեր նախահայրերն ալ հայ էին եղած...

Բայց եթէ հայ եմ, ինչո՞ւ հայերէն չեմ գիտեր և հայերէն չեմ խօսիր... ինչո՞ւ անունս Գատիր է և ոչ թէ Մ... Նոյնպէս Էմոշը և Սոֆիան մոռցեր էին մայրենի լեզուն։ Ոչ ոք կ'ուզէր մօտենալ թշուառ մօր և հիւանդ աղջկան, որովհետև կը վախնային թէ հիւանդութիւնը փոխանցիկ է։

Ցեղին արիւնն էր որ կը մղէր զիս։

Մինչև վերջին օրը, երբ Սոֆիան մեռաւ, չդադրեցայ այցելելէ և արցունքներ թափելէ։

Սոֆիան մեռաւ։ Երկար տառապանքներէ վերջ, իր մարմինը ամբողջովին կապուտցաւ և ուռեցաւ։

Սոֆիան թունաւորուած էր... և այդ թոյնի աւերներն էին որ զինք գերեզման տարին։

Գերեզմանը փորեցինք ամայի ձորակի մը մէջ, նշենի ծառի մը տակ, որուն կողքին պզտիկ առու մը գլգլալով կը սահէր։

Ցաւղարկաւոր եղաւ հոգիս։ Իբրև ծաղկեպսակ՝ վայրի ծաղիկներ հաւաքեցի ու ցանցնեցի դժբախտ Շողակաթի հողակոյտին վրայ։ Չեմ յիշեր թէ արցունք ալ ցողեցի՞... որովհետև տասնեւեօթ տարիներ են սահած այն օրէն ի վեր։ Մայրը իր արցունքներուն վերջին կաթիլը քամեց չոր ու ցամաք կուրծքով և հեռացաւ այդ վայրէն, աշխարհին իր ցաւը պատմելու...

Մայրը չկար... բայց ես ամէն օր կ'այցելէի Սոֆիայի գերեզմանին, իբրև ուխտատեղի, ժամերով կը դիտէի ու կը դիտէի... Ու քաղցր յիշատակ մը կու գար խռովել հոգիս։ Արցունքի քանի մը կաթիլ կը լճանար կոպերուս տակ։ Նոր կը զգայի, որ դժբախտ որբ մըն էի ու հոգիիս խորը պարապութիւն կը տիրէր։

1915էն մինչև 1918 ժամանակամիջոցին, հայ ժողովուրդը սպանդի շրջան մը ապրեցաւ։ Այս երեք տարիները անընդհատ արիւնը հոսեցաւ։ Եթէ մեծ ոստաններու մէջ դադրած էր ջարդն ու թալանը, հայկական խուլ գաւառներուն մէջ կը շարունակուէր խողխողումը։ Բռնի իսլամացած ու հարէմներու մէջ քաշկռտուած հայ կիները յայտնի կամ անյայտ կերպով կ'անհետացնէին։ Նոյնպէս ծառայութեան առնուած հայ մանուկներ, պատանիներ և երիտասարդներ կը սպաննէին, վախնալով մօտակայ արշալոյսի մը հեռապատկերէն և հայուն վրէժի ոգիէն։ Եթէ մանգաղէն ճողոպրածներ կային, անոնք ալ հոն ու հոս կ'ապրէին իսլամացած։ Ռուսներուն առաջացումը դէպի արևմուտք, պատճառ դարձաւ այս վերջիններուն կորստեան։ Որովհետև Թուրքերը գիտէին որ եթէ ողջ թողուն, վերապրողները՝ միանալով ռուսին՝ իրենց գլխուն փորձանք պիտի դառնային։

Վերջապէս հայկական աւետաբեր կռունկը անցաւ սարէ սար, ձորէ ձոր և սլացաւ դէպի հայկական աւերակները, աւետելով — Հայաստանը ազատագրուա՛ծ, Հայաստանի Հանրապետութի՛ւն։

Ամերիկեան Նպաստամատոյցը իր բարերար թեւը տարածած էր ամէն տեղ։ Ուր որ այս հաստատութիւնը մասնաճիւղ մը ունէր, հոն կը դիմէին Թուրքերու ձեռքէն փախստական բեկորները։ Կու գային շատեր փշոտ ճանապարհներէ։ Վշտաբեկ հայ մայրեր կը վերադառնային Տէր Էլ Զօրէն, շատեր այնտեղ թողած իրենց սիրելիներուն մէկ մասը։ Ոմանք իրենց հոգեհատորները արդէն զոհ տըւած էին արաբներու և քիւրտերու ու ասոնց փոխան ստացած էին թշնամուն անարգանքի նշանը (տաղ) իրենց ճակտին և մարմին զանազան մասերուն վրայ, որ տակաւին կայ ու կը մնայ։

Վերադարձողները կը պատմէին զարհուրելի պատմութիւններ և եղերական մահեր, որոնց ականատես եղած էին ու սրտի վէրքերը կ'արիւնոտէին դարձեալ։

Անլուր տառապանքներէ վերջ, հայկական ազատագրութեան լուրը մինչև բռնակալ և կեղեքիչ Հաշիմ պէկին ապարանքը հասաւ, ուր ես տակաւին կը հեծէի բռնութեան տակ։ Իմ ծննդավայրէս՝ Թիլ գիւղէն չէի հեռացած մինչև այդ օրը։ Հազիւ մէկ քանի հայ տղաքներ և իսլամացած ու Թուրքերու կին տարուած հայ կիներ կը մնային հոն։ Գրեթէ մոռցած էի մայրենի լեզուս և հաշտուած՝ ճակատա-

դրիս հետ։ Կտրուած էինք աշխարհէն։ Ոչինչ գիտէինք կատարուածէն։ Երբեմն անցորդ հայեր, երբ Խարբերդէն կը վերադառնային, մեզի կը պատմէին, թէ խաղաղութիւն է հիմա, ազատութիւն կայ, որբանոց կայ, ամերիկացիներ եկած են Թուրքերուն մօտէն հայ տղաքը և Թուրքերու հետ ամուսնացած հայ կիները կ'ազատագրեն, ազատ համարձակ հայերէն կը խօսին եւն.։ Թուրքերն ու պէկերն ալ իրենց կարգին կը տեղեկացնէին մեզի թէ՝ «Էրմէնիսթան» կայ հիմա, Անդրանիկը ձեր թագաւորը պիտի ըլլայ, եւն.։

Մագնիսացած էի և խանդավառուած էի նորանոր լուրերէն։ Փոխուած էի այլեւս։ Կ'ուզէի ժամ առաջ տեսնել, շօշափել ազատութիւնը ու նորէն հայկական անուն կրել, հայերէն խօսիլ։ Այնքան հեռացած էի իմ անունէս որ, մտքիս մէջ շատ անգամներ ըսած եմ թէ՝ իրա՞ւ այսպէս հայ անուն ունէի, այնքա՛ն քաղցր, այնքա՛ն անոյշ։

Վճռեցի անպայման հեռանալ, փախչիլ։ Բայց ծննդավայրէս երբեք չէի հեռացած, ճամբաները չէի գիտեր։ Թիլ գիւղէն մինչև Խարբերդ դրեթէ տասներկու ժամուան ճանապարհ է։ Ազատութեան քաղցրութիւնը ամէն հնարքներ ստեղծել կու տայ, բաւ է որ մարդիկ հետապնդեն զայն։

Աշնան օր մըն էր, ծառերը կը մերկանային իրենց չքեղութենէն։ Դժբախտներու հոգիին մէջ խոնաւ տրտմութիւն մը կը կաթկթի աշնան եղանակին։

Գիշերուան քունս խանգարուած էր։ Խշտեակս ոչխարներու գոմի մը մէկ անկիւնն էր, աղտոտ և մգլոտած օթոցով մը և հին վերմակով մը, ամառ-ձմեռ։

Ուրբաթ օր մըն էր. ընթրելէ վերջ գացի պառկելու, բայց փոխանակ գոմ մտնելու, ակամայ քայլերս ուղղուեցան դէպի այգին։ Լուսնի լոյսով շրջեցայ այգիին մէջ քանի մը վայրկեան։ Ցանկս կը վժժար։ Փախչի՞մ թէ չփախչիմ։ Այս մտածումներուն մէջ էի, երբ հասայ ցածկեկ ձորակի մը մէջ, ուր Սոֆիայի շիրիմը կար։ Մօտեցայ և տեսայ. գերեզմանը աւրուած էր, դրեթէ անյայտ։ Պահ մը այնտեղ Սոֆիայի շիրիմին առջև լացի կուռ ու կուշտ։ Հոգիս թեթևցած էր, երեսս դարձուցի դէպի արեւմուտք ու քալեցի կաթնաթոյր լոյսին մէջէն դէպի նոր արշալոյս։ Խառնուած էի վերջապէս հազարաւոր «որբերու» բանակին, որոնք ինծի պէս զարհուրելի պատմութիւններ ունէին։

ԷՋ ՄԸ ԱՐԻՒՆՈՏ ԹՈՒԱԿԱՆԷՆ (1915)

1915ի գարունը նման չէր սովորական գարուններուն։

Այդ տարի Եփրատը աւելի զայրացած կը թուէր։ Մայիս ամիսն էր։ Գետը պղտոր հեղեղով կը փչար և ոլորապտոյտ արտերուն կողերը քերելով, չերտ չերտ դուզձի կըտորներ կը փրցնէր ու իր հեղեղատին յանձնած՝ կատաղի գազանի նման մռնչելով, փչալով կը հեռանար, կը տանէր ինչ որ ամեհի և սրարշաւ կոհակներուն յանձնուէր։ Ու քինախնդիր հրէշի պէս, տեղ տեղ իր սահմանէն դուրս կ'ելլէր և արտերուն մէջ կը լճանար, մինչև որ բարկութեան թափը անցնէր։

Գիւղացի հօտաղներուն համար հաճոյք մըն է երթալ այդ կատաղի և արագավազ կոհակներուն հետ մենամարտիլ։ Հօտաղները լողալով անցան Եփրատը, ուր կղզի մը կայ մօշի և չամբուտի բուսականութեամբ ուռճացած անտառի ձեւով։ Տղաքները կ'երթան պրպտելու այդ կղզին կամ թերակղզին, տեսնելու համար թէ ի՞նչ նորութիւններ և հրաշալիքներ կան, որ Եփրատը ամէն գարնան իր արշաւանքին մոլեգին թափով կը բերէ և կը ցանցնէ իր եզերքներուն։

Հօտաղները վերադարձան։ Երկու խորհրդաւոր դիակներ տեսած էին՝ մօրուսաւոր, ուռած և գմբէթի մեծութեամբ գլուխներով։ Աւելի խելահասներ կը հաստատէին, թէ նոր և թարմ էին զոհերը։ Անտարակոյս քահանայ ըլլալու էին, կը պնդէին շատերը։ Որովհետև Արեւելքի, աւելի ճիշտը՝ Բարձր և Փոքր Հայքի ժողովուրդը կը կարծէր թէ միայն քահանան մօրուք կ'ունենայ։ Ենթադրութիւններու շարքը երկարեցաւ։ Ոմանց համար այդ դիակները պատերազմի ճակատէն փախած դասալիքներ էին, որ հրացանի բռնուած են իրենց ապերախտութեան պատճառաւ, որովհետև, ըստ օրէնի, երեք անգամ զինուորական ծառայութեան անսաստող և պատերազմի ճակատէն փախչողները հրացանի կը բռնուէին։ Վերջապէս այդ դիակներու երեւումը հէքեաթ մը դարձաւ ամբողջ գիւղին մէջ։ Նաև հանելուկ մը։

Եթէ Եփրատը լեզու ելլէր և պատմէր ինչ որ կը կա-

տարուէր մութին մէջ, գուցէ սպասուած չարիքը հետագային այնչափ աղետալի պիտի չըլլար շատ շատերու։

Տակաւին Եփրատի դիակները չէին մոռցուած, ճամբաներու վրայ, կածաններուն ստորոտը, ձորերուն մէջ դիակներ կը պառկէին. ոչ ոք կարող էր մեկնութիւն մը տալ։ Մարդկային հոգիներէն ներս անտարբերութեան ցուրտ սարսուռի դող մը կ'անցնէր։ Ամէն ոք վառ նախազգացումով համակուած, մեծ աղէտի մը մղձաւանջով կ'ապրէր։

Հայ աշխարհը երկունքի մէջ էր. չշուկ կար թէ հայ զինուորները կը զինաթափուին ու կը հեռացուին պատերազմի ճակատէն, բանուորական վաշտերու (ամէլէ թաբուրը) յատկացուելով, ինչ որ նորութիւն էր։ Մինչեւ ցարդ Թուրքին լուծը տանող, հաւատարմութեամբ ծառայող հայը վտանգաւոր եւ անհաւատարիմ կը դառնար. վստահութիւնը վերցուած էր հայուն եւ Թուրքին միջեւ ու խոր խրամատ մը բացուած էր։ Գիշեր ցերեկ հայուն հացով սնանող դրացի Թուրքը ծուռ կը նայէր իր դրացի հայուն։ Յարաբերութիւնները տակաւ առ տակաւ կը խզուէին։

Նոր գրգռութիւններ ու պատրուակներ կը ստեղծէին Թուրքերը. իբրեւ թէ Ռուսիոյ յառաջխաղացումը կատղեցուցած է հայերը, որոնք կը սպասէին յարմար առիթին, Թուրք կառավարութեան դէմ ծառանալու։

Մոլեռանդ առաջնորդները եւ տխմար պաշտօնեաները Թուրք ամբոխը, խուժանը գրգռելու համար հազարումէկ լըրբենի եւ յերիւրածոյ առասպելներ կը հնարէին, ըսելով թէ հայ ֆետայիները, հայ քոմիթաճիները գաղտնի յարաբերութիւն կը մշակեն Ռուսիոյ հետ, ձիերուն սմբակին եւ պայտին մէջտեղ նամակներ կը զետեղեն այնպէս ամուր որ ոչ ձիունին եւ ոչ հեծեալին մէջ կը վնասուի։ Նոյնպէս ճամբու ցուպին մէջ կը փորեն խողովակի պէս եւ գաղտնի նամակներ եւ թղթակցութիւններ պահելով, մեր պետութեան գաղտնիքը, ուժին քանակը Ռուսիոյ կը հաղորդեն եւ կը դիւրացնեն թշնամիին յառաջխաղացումը։

Կը զարմանայինք թէ ո՞ւսկից կը քաղեն այս սուտ եւ զրպարտիչ լուրերը։ Կը յայտարարէին թէ՛ Վանի, Մուշի շրջանի հայերը ապստամբած են, այսինչ տեղ Թուրք

պէկ մը սպաննած են, այնինչ տեղ հազարապետ մը եւն. եւն.։

Խեղճ հայերը չէին կրնար գուշակել այսքան վրան-բաց խաղերու դիւանագիտութիւնը։

Մենք բան չէինք գիտեր, աշխարհի անցուդարձէն կտրուած էինք։ Ո՞ւսկից պիտի ստանար տեղեկութիւն խեղճ գիւղացին։ Թէ դուրսը, հեռաւոր աշխարհները ի՞նչ փոթորիկներ կ'անցնէին, ո՞վ լուր ունէր։ Ո՞վ կարող էր իր շապիկին մէջ պճլտալ. երթեւեկը վտանգաւոր դարձած էր հայերուս համար։ Խեղճ ժողովուրդը խիստ ծանր պայմաններու տակ ապրած ըլլալով, իր շրջապատէն անդին ոչինչ կը տեսնէր, անկից անդին առասպելական աշխարհներ կային միայն։

Հայերը կը զինաթափուէին եղածին պէս։ Ոչ իսկ բութ եւ անգործածելի դանակ մը կը ձգէին իրենց մօտ։ Զէնքերու հաւաքումը խիստ աղետալի եղաւ։ Շատ շատեր խոշտանգուեցան, չարչարանքներու տակ իրենց վերջին շունչը տուին։ Պատմութիւնը շատ քիչ բան արձանագրած է այս մասին։

Հայ ժողովուրդը, աւելի քաշուած իր պատեանին մէջ, ահով ու դողով կ'անցընէր իր օրերը։ Շատեր սիրտ չունէին այլեւս գործի երթալու։ Օրէ օր երկիւղը աւելի կը սաստկանար, որովհետեւ բնազդով գիտէին թէ ի՛նչ պիտի կատարուի։ 1895ի աղէտը տակաւին շատերու սրտին մէջ թարմ էր։ Այդ աղետալի թուականը իբրեւ օրինակ կը ցըցուէր մտքերու մէջ։

Վառօդի հոտ կու գար... Եւ մեր փոքրիկ գիւղը, որ հազիւ 25 տուն կը հաշուէր, զինաթափ ըրած էին։ Մեր գիւղին եւ Բալուի շրջաններու ամէնէն ազդեցիկ հոչակաւոր Հաչիմ եւ Թէֆֆիւր պէկերը, որոնք տէրն ու տիրականն էին ամբողջ նահանգին, ինչպէս բոլոր ծանօթ աւատապետները, իրենց վրայ առին զէնքերը հաւաքելու պարտականութիւնը։

Արդէն Բալու գաւառին մէջ ո՞ւր էր կառավարութեան հետքը։ Քանի մը աշիրէթապետներով կը կառավարուէր հայ թէ Թուրք ժողովուրդը։ Մէկ պէկը եօթ, ութ, տասնէն մինչեւ քսան գիւղերու տէր էր. հողերը անոնց կը պատկա-

նէին, ոչ ոք իրաւունք ունէր, գիւղացիները անոնց «մարապա»ներն (ճորտ) էին, կը վարէին, կը ցանէին, պետութեան տասանորդը (աշար) կը տրուէր, մնացածը պէկերուն հետ կը բաժնուէին։

Այսպէս, Հաշիմ և Թէֆֆիւր պէկերը (հօրեղբայր և եղբօրորդի) լծուեցան գործի, հրամայեցին որ այսքան զէնք պիտի յանձնեն իրենց միջոցաւ կառավարութեան։ Անոնք գիտէին թէ ո՛վ զէնք ունի և ո՛րքան։ Իսկ չեղած տեղը, որ լաւ գիտէին իրենք ալ, կը պարտադրէին որ անպատճառ գտնեն։ Պէկերը երկու նպատակ ունէին, մէկ քարով երկու թռչուն կ'ուզէին զարնել։ Նախ՝ զէնքերը հաւաքելով, կառավարութեան բարիք մը մատուցած կ'ըլլային։ Երկրորդ՝ կաշառքի հարցը կար։ Զոհերը երբ շատ նեղուէին, պիտի ստիպուէին խնդրել, որ վերջ տան իրենց տանջանքին և հալածանքին, խոստանալով որ գոհ պիտի ձգեն...

Ուրեմն կաշառք, «նուէր»ի ձևով, մեղմացնելու համար չարիքը։

Իսկ ամէնէն թաքուն նպատակը ուրիշ բան էր։ Պէկերը վրէժ կը սնուցանէին քանի մը անձերու դէմ։ Զէնքերու հաւաքումը առիթ տուաւ վրէժխնդրութեան թոյնը թափելու։ Ատոր համար առիթ չփախցուցին։ Հայրս, որ աչքառու դիրք ունէր և գիւղին մելիքն (ռէս) էր, պէկերու հետ մրցակցութեան մէջ էր երկար ժամանակէ ի վեր, որովհետև գիւղին եթէ ոչ կէսը, քառորդէն աւելին մեր սեփականութիւնն էր։ Խրալենց գերդաստանը միշտ զատ և դատաստանի մէջ է եղած պէկերուն հետ, հողի պատճառով։

Ատոր համար, սովորական զէնքերէ զատ, որ յանձնուած էր արդէն, այս անգամ երեւակայական զէնքեր կը պահանջէին։ Որպէս թէ Խրալենք զէնք մը ունին, որ կը քակուի բանալիներով, փամփուշտները, որ ագռաւի հաւկիթի չափ են, երբ կը պայթին, ձայն չեն հաներ, այլ մթնոլորտը կը թունաւորեն ևն. ևն.։

Մերոնք շշմած էին այս յայտնութեան հանդէպ։ Չէին գիտեր թէ ի՛նչ ընել պէտք էր։ Ժամանակները փափուկ էին. Դամոկլեան սուրը կախուած էր հայ ժողովուրդի գլխուն։ Ճակատագրականօրէն համակերպիլ պէտք էր։ Փոքր

էի և չեմ յիշեր ամբողջ մանրամասնութիւնը, թէ ի՞նչպէս հարթեցին այս վէճը հայրս և անոնք, կամ ի՞նչ եղաւ այդ առասպելական զէնքը։

Խրալենց գերդաստանէն զատ, Պաղտոյենց Ղազարն էր դարձած աչքի փուշ։ Երբ խաբուսիկ Սահմանադրութիւնը հռչակուեցաւ, հայ ժողովուրդը փորձեց քիչ մը ազատ շունչ քաշել։ Այդ թուականէն ի վեր գիւղացիները այլևս նահապետականօրէն չուզեցին պէկերու համար ձրի աշխատանք կատարել, ինչպէս կ'ընէին դարերէ ի վեր մեր նախնիքը, որպէս ստրուկներ։

Ատոր համար զայրացած էին և ոխ ունէին։ Ղազարը մէկն էր այդ ըմբոստներէն։ Ան միշտ յանդուգն էր եղած, միշտ անհնազանդ, դիմադարձութիւն ընող, պէկերու բռնակալութիւնը ծաղրող։ Խաղաղութեան օրերու մէջ իսկ փորձած են սպաննել, բայց չեն յաջողած։ Կ'ըսուէր թէ՝ պէկը քիւրտի մը խոստացած է երկու «չարեկ» կորեկ և ձի մը, եթէ Ղազարը սպաննէ։ Այս ամէնը Մեծ Եղեռնէն վերջն էր որ մեզի կը պատմէին արիւնարբու գազանները։

Ղազարն ալ իր ունեցած զէնքը յանձնած էր պէկերուն։ Բայց կրկին կանչուած էր, որպէսզի վեցհարուածեան մը յանձնէ։ Ղազարը խիստ լեզու կը գործածէ։ Պէկերուն ներկայութեան համարձակ կը գոռայ.

— Պիտի սպաննէք, սպաննեցէք, ուրիշ չունիմ։

Գիւղացիները զարմացած էին որ այս սև օրերուն, Ղազարը ինքզինքը չի ճանչնար և փորձանք պիտի բերէ իր գլխուն։ Խե՛ղճ հայեր, կը կարծէին թէ ոչխարի հնազանդութիւնը զիրենք պիտի փրկէր ապագայ չարիքէն։

* * *

Իրարանցում, խորհրդաւոր փսփսուքներ, հապճեպ երթևեկ թուրքերու մէջ։ Կը կոտորուի դիմացի Թրխէ գիւղը, որ կէս ժամ հեռու է Թիլ գիւղէն։ Թուրքերը, զինուած սուրերով, բիրերով, «նաճաղ»ներով, կը վազեն կ'երթան թալանելու, սպաննելու, աւերելու։ Զէնքերու ձայնը յստակ կը լսուի։ Կիներու լացը, երախաներու ճիչը կը հասնի մեր ականջին։ Հերկողները իրենց լուծքը թողած՝ տուն դար-

ձան։ Մենք փոքրիկներս, որ հօտաղներու հետ դաշտ գացած էինք, շտապ շտապ դուարը գիւղին մօտ տարինք, կծկուեցանք սրտի տրոփումով, մինչեւ որ իրիկուն ըլլայ։ Դուարն ալ կարծես բնազդով կը գուշակէր աղէտը։

Անասունները դունչերը վեր տնկած կը հոտուըտային, կովերը կը բառաչէին։ Տակաւին շշմած էինք եւ չէինք ուզեր հաւատալ, թէ օրը ցերեկով սպաննութիւն կը կատարուի։

Բայց ահա տեսանք որ ահագին խուժան մը աւարը, թալանը առած կու գայ։ Բոլորը ծանօթ Թուրքեր եւ քիւրտեր էին։ Ժամանակ չկար սպասելու։ Շուտ մը կենդանիները ախոռ տարինք ու վեր ելանք։ Հայրս, հօրեղբայրներս տրտում նստած էին։ Ամբողջ ընտանիքը մահուան սոսկումով կ'ապրէր։ Կամաց կամաց արեւը ծածկուեցաւ Մաստառ լերան ետեւ։ Վերջալոյսը մեռաւ· մութն ու լոյսը եղբայրացան։

Պաղ ցօղի պէս բան մը անցաւ մեր երակներէն։ Անբացատրելի սարսուռ մը զգացինք, ինչպէս որ մէկը ցուրտէն ակռաները կը կափկափէ։ Այդպէս դող մը անցաւ մեր ոտքերէն մինչեւ գլուխները։ Մեռելային լռութիւն մը տիրեց գիւղին մէջ։ Կարծես թէ մահը կը թեւարկէր։

Ոչ ոքի բերանը չէր բացուեր։ Շունչ շունչի տուած՝ իրարմէ մխիթարութիւն կը հայցէինք։

Հայրս բերանը բացաւ խօսելու... թէ ի՞նչ պիտի ընենք, ո՞ւր պիտի երթանք· պէկի՞ն թէ դրացի քիւրտի մը՝ պատսպարուելու համար։ Դեռ խօսքը չաւարտած, աղմուկ մը բարձրացաւ խժալուր։ Ասոր յաջորդեց հազարաւոր հրազէններու պայթում մը։ Գիւղը պաշարուած էր։ Պէկերը իրենք էին կազմակերպած այդ արշաւանքը։ «Պաշը պօզուք» խուժանով մը ուզած էին անակնկալի բերել գիւղը, որպէսզի ոչ ոք ազատի։ Այսպէս էին ծրագրած եւ գործադրած նաեւ միւս հպատակ հայ գիւղերուն մէջ։ Խաբելով, բոլոր տղամարդիկը հաւաքած եւ յայտարարած են, թէ պէտք չէ որ ոչ ոք փախչի, թէ՝ անոնք որ կը փախչին, անխնայ կը սպաննուին։ Պարզ էր որ այս դիւանագիտութիւնը կ'ընէին, որպէսզի մէկ անգամէն, սպանդանոց տարուած ոչ-

խարի պէս, տանին սպաննեն եւ իրենց վտանգ մը չհասնի փախչողներէն։ Խեղճ հայերը կը հաւատային, թէ իրօք պէկերը իրենց պաշտպանութեան տակ կ'առնեն, քանի որ անոնց «մարապա»ներն էին։

Այսպէս պատահեցաւ նաեւ մեր գիւղին մէջ։ Երբ յանկարծակիի բերին գիւղը, շղթայի տակ առած, բոլոր տղամարդիկ փախան, ընտանիք, զաւակ թողած։ Ոմանք պաշարող շղթան կտրելով, լեռ, դաշտ ապաստանեցան։

Պաշարողները տեսնելով որ կը փախչին, սկսան մունետիկի պէս պոռալ·

— Մի՛ փախչիք· բոլորդ ալ պէկերուն «ղօնախ»ը գացէք, ձեզ պիտի պաշտպանեն։ Ասոնք օտար, անծանօթ քիւրտեր են, որ չգիտնալով եւ չճանչնալով, գիւղը կոխեցին թալանելու համար, բայց մենք համոզելով հեռացուցինք։ Դուք բոլորդ ալ պէտք է այս գիշեր «ղօնախ»ը ապաստանիք։

Երախաներ, կիներ կու լային, կ'ողբային տանիքները. փողոցները խռնուած։ Ոմանք դրացի քիւրտերուն տուները կ'ուզէին մտնել, բայց դուռները կը գոցէին։ Այսպէս, ամէն ինչ, հարստութիւն, տուն-տեղ թողած, ամէն մէկը մէկդի գնաց։ Պէկերը, իրենց արբանեակներով, ամբողջ գիշերը շրջեցան գիւղին շուրջ, որպէս թէ պիտի պաշտպանէին յելուզակներէ։ Մինչդեռ երբ հայերը իրենց տուները լքեցին եւ ոմանք քիւրտերու տուն, ոմանք «ղօնախ»ը ապաստանեցան, իսկ անոնք որ հաւատք չունէին փախան, պէկերը իրենց ձեռքով գիւղը աւարի տուին եւ բաժնեցին։ Ոչ ոք լուր ունեցաւ։ Այդ գիշեր քուն չմտաւ մեր աչքը։

Մենք քիւրտի մը տունը լուսցուցինք, բայց հայրս եւ հօրեղբայրս «ղօնախ»ն էին գացած։ Մէկ հօրեղբայրս դաշտ փախած էր։ Առտուն լուր բերին, թէ Վարդանը սպաննըուած է մօրենիի փուշերու մէջ· (հօրեղբայրս, ինչպէս եւ Աբոյենց Աբիկը եւ ուրիշ մը)։ Ոմանք ալ վերադարձան եւ յանձնուեցան։

Շաբաթի մը չափ սպասեցին, որպէսզի անոնք որ լեռ փախած են լսեն եւ վերադառնան։ Բոլոր տղամարդիկ ձիերուն ախոռը լեցուած՝ կը սպասէին իրենց ճակատագրին.

իսկ բոլոր կիները, երախաները, Թօփոյենց տունը հաւաքուած, ոչխարի նման իրարու վրայ լեցուած կը սպասէին։ Այս կարգադրութիւնը ըրած էին, որպէս թէ մեզ պաշտպանելու համար։ Երբ հաշիւ ըրին որ Պաղտոյենց Ղազարէն և Աբոյենց Ադամէն զատ ոչ ոք մնաց, փնտռտուքի ելան։ Խումբ խումբ դարանակալ ճամբաներուն եզերքները կը սպասէին։

Շատ լաւ գիտէին թէ Ղազարը չի վերադառնար։ Քանի քանի անգամ ուրուականի նման երեւցած է պէկերուն ապարանքին բոլորտիքը, հետապնդուած են զայն, սակայն աներեւոյթ եղած է ու չեն կրցած հետքը գտնել։ Տեսնողներ եղած են նոյնիսկ թէ «ղոնախ»ին ետին, ձորի մը մէջ սիկառ կը ծխէ։ Առասպել մը դարձած էր. բերնէ բերան գաղտնի կը խօսէին թէ՝ Հաշիմ պէկը պիտի սպաննէ, քոյրերը պիտի առեւանգէ եւն.։ Բոլոր կամաւոր բանտարկեալները ալ աչք ականջ կտրած, սրտատրոփ կը սպասէինք նոր յայտնութիւններու, նոր լուրերու։ Ղազարը երկնքի հրեշտակ մըն էր։ Եթէ չբռնուի, կը փափաքին մերոնք, որ կծկուած էին, թերեւս անոր երկիւղէն մեզի բան մը չընեն։

Անճա՛ր կալանաւորներ. իրենց ճակատագիրը միայն Ղազարին էին կապած. մինչդեռ վաթսունէ աւելի երիտասարդ թէ ծեր, հաւու նման ախոռը ձիերուն կղկղանքը կը շնչէին, սպասելով որ հրաշք մը գործուի և ազատին։

Ո՞վ կ՚ըսէր թէ եթէ հայ ժողովուրդին քառորդը Ղազարին պէս ինքնապաշտպանութեան դիմէր, կոտորածը այսքան աղետալի պիտի ըլլար։

Այստեղ փակագծի մէջ յիշենք, որ Ղազարը երբ իր ունեցած վեցհարուածը և զէնքը յանձնած էր Մզոնց Խաչիկին ընտանիքը՝ Թագուհին, իրենց զէնքը կու տայ Ղազարին։ Խեղճ ընտանիք մըն էր և գիտէին թէ տունը ոչինչ ունին. ուստի բան մը չէին պահանջած. յետոյ կառավարութենէն վախնալով, իրենց տան մէջ չէին ուզեր պահել այդ փոքրիկ զէնքը։ Գիւղին մէջ միակ զէնքն էր այդ, որ ազատուած էր։ Ոչ ոք գիտէր, բացի այդ երկու ընտանիքէն։ Ոչ հայերը, ոչ ալ թուրքերը։ Ուրեմն Ղազարը զինուած է եղեր ատրճանակով մը, Մզոնց Թագուհիին շնորհիւ։

Ծիծաղելի եղաւ գիշեր մը, երբ Ղազարին ճամբան դարանակալ կը սպասէին սովորականին պէս։ Կը նշմարեն ծառերու շուքերու տակէն խշրտուք մը, որ դէպի իրենց կու գայ. զէնքերը կ՚ուղղեն դէպի ոտնաձայնը և անհամբեր կը սպասեն։ — Ղազարն է, կը մտածեն երբ մութին մէջ սիլուէթը որոշակի կը տեսնուի։ Չեն սպասեր որ մօտենայ և կրակ կը բանան։ Սիլուէթը գետին կը փռուի. կը վազեն յաղթականօրէն որ զայն բռնեն. կը տեսնեն որ Ղազարին տեղ գրաստ մըն է, որ դուրսը մնացած էր գիշերը և Ղազարին տեղ սպաննուած...

Հեռուները կամ ամայի տեղեր ինչ սպանութիւն որ կը կատարուէր, Ղազարին կը վերագրէին։ Ոստիկան ճամբորդ մը, սպաննուած է, քիւրտ մը սպաննուած է, Ղազարն է անպատճառ։

Յունիս ամսու վերջն էր։ Գիշեր մը, չարաշուք գիշեր մը բոլոր տղամարդիկ հինգ-հինգ, զոյգ-զոյգ իրար կապած, «քաղաք պիտի տարուիք» ըսելով, դէպի սպանդանոց, Եփրատի եզերքը կը տանին և չարաչար խոշտանգումներով կը սպաննեն։

Այդ գիշեր հեղձուցիչ օդ մը կար։ Քիչ մը անձրեւ թօնթնաց ու մենք բացօթեայ «չարտախ»էն ծածքի տակ խռնուեցանք, քուրջի կտորներու նման։ Այդ գիշեր միայն հինգ զէնքի ձայն լսուեցաւ։ Եւ ոչ ոք մտքէն անցուց թէ մութին մէջ ահռելի ոճիր մը կը կատարուի։ Բոլորը արթուն էին։ Այլեւս չտեսանք զանոնք...

Ինծի վիճակուեցաւ տեսնել հօրս և մի քանիներու արեւախանձ դիակները, որ Եփրատի ալիքներէն դուրս նետուած, կ՚օրօրուէին։

Բոլորովին մերկ էին հինգ հոգին, զոր գտանք իրարմէ հեռու հեռու. կողոպտած էին վատերը. մինակ հօրս վրայ անդրավարտիք մը թողուցած էին. թուրք հօտաղները զիս տարին որ հայրս տեսնեմ։ Երբ տեսայ հայրս արիւնլուայ, երեսի վրայ պառկած էր. մէկ թեւը գլխուն տակ, իսկ թիկունքին մէջտեղ կապարէ փամփուշտը թրքական մեճիտիյէի չափ վէրք բացած էր։ Արիւնը կարմիր ժապաւէնի նման երիզ մը գծելով կողէն վար վազած էր։ Երբ տեսայ հայրս,

որ արեւէն սեւցած եւ անճանաչելի էր դարձած, սիրտս չդիմացաւ, լացի, դառնօրէն լացի եւ հեռացայ հօրս դիակէն։ Փոքր էի, հազիւ տասը տարեկան, չմտածեցի եւ չկրցայ դէթ ցամաք հանել եւ աւազին մէջ թաղել կամ ափ մը հողով ծածկել։

Ա՜խ, չկրցայ, չխորհեցայ, չէի կրնար ընել, փոքր էի, թիզ մը մանուկ։ Այսօր սակայն գիտակից եմ եւ խղճի խայթէ կը տառապիմ։

Իմ պատմութիւնս արիւնոտ էջ մըն է, հերոսական մաքառումի մանրանկար մը։ Դաս մը պատմութեան եւ օրինակ մը բոլորիս։

Ղազարը տակաւին փախստական էր, իսկ ուրիշ մը, անոր գերդաստանէն, ժամանակաւորապէս կը պահէին իբրեւ ջաղացպան, որովհետեւ ջրաղացքի գործածութիւնը տարիներով ան ըրած ըլլալով, թուրքերը չէին գիտեր արհեստը։ Իսկ ուրիշ մը, պէկերուն առատ դրամ տուած էր (Աչըքենց Ակօն)։ Այս երկուքը կը մնային գիւղին ամբողջ տղամարդիկներէն։

***

Տղաքները սպաննուած էին, գեղանի հարսներն ու աղջիկները զատուած տարուած էին։ Ամբարիշտ եւ պիղծ ձեռքեր հայ կուսական պատիւը բռնաբարեցին։ Սրբապղծութիւնը հայ սեմէն ներս սպրդեցաւ։ Ամէն ինչ կատարեալ էր։

Փոքր տղաքները ծառայութեան առնուեցան ամէն մէկը տեղ մը. իսկ ես եւ ուրիշ քանի մը տղաք Հաշիմ պէկին «ղօնախ»ը տարուեցանք, ոչխարի հօտերը, արջառները արածելու, որովհետեւ հայերուն ամբողջ կենդանիները պէկերը իրենք թալանած էին ու իրենց սեփականացուցած։

Իսկ մնացած ծեր պառաւ մայրեր եւ կիներ կը սպասէին Թորոյենց տունը, որպէսզի երբ հայու թշուառ աքսորականի կարաւանը անցնի, խառնեն անոնց՝ դէպի Տէր Զօր, դէպի յաւիտենականութիւն։ Դէպի հէօլճիւքի ծովը, ուր մահուան Աստուածը կ՚իշխէ...

Քանի՞ հոգի էին մնացած կիները այդ տունին մէջ.

քա՞ն... Սակայն գիշերը քսան եւ մէկ կ՚ըլլային. ամէն օր նոյն թիւն էր։ Բայց միայն գիշերները ուրուականի պէս մէկը կը ծլի ու մէկ թիւ կ՚աւելնայ։ Ո՞ւսկից կու գար այդ ուրուականը, այդ ոգին ու գիշերուան մութին մէջ, առանց վախ ազդելու, կը խօսէր թշուառներուն հետ։ Մինչդեռ ոգին սոսկում կ՚առթէ ամէնէն անվախ մարդուն իսկ, գիշերային ոգին կը յայտնուէր վայրկեան մը ու փսփսուք մը տեղի կ՚ունենար իրենց միջեւ. եւ յանկարծ կը չոգիանար խաւարին հետ։ Դուրսէն կարելի չէր մուտք գործել, որովհետեւ ոգին հալածող ձեռքեր կային. թռչուն նոյնիսկ չէր կըրնար մտնել. հապա ո՞ւսկից կը մտնէր այդ ուրուականը խաւարը տիրելուն պէս։ Կ՚երեւի ամայացած տուներուն մէջ իր բնակութիւնը հաստատած էր, չորս-հինգ տուն իր տրամադրութեան տակն էր, ծակերով միացուցած էր ախոռներու պատերը ու ազատ կ՚երթեւեկէր։ Աբոյենց տունէն մինչեւ հայ կանանց բանտը՝ բնակատեղին։

Սովորականին պէս նորէն երեւցաւ այդ գիշեր։ Երբ կամաց մը կը խօսէին, զբաղած էին իրենք իրենցմով՝ ուրուական եւ կիներ, բակի դուռնէն երկու հոգի կամաց ոտքի մատներուն վրայ կոխելով, անշշուկ յառաջացան այդ խումբը։ Երբ մօտեցան, սիլուէթը ետ ետ քաշուեցաւ դէպի ներս։ Մէկը աւելի առաջ վազեց, մօտեցաւ օձիքէն բռնելու։ Սիլուէթը ետ դարձաւ, բռնեց ետեւէն գացողը եւ այնպէս ուժգին ցնցեց, որ պատին զարնուելով, մութին մէջ գետին փռուեցաւ։

Ու հաւար մը կը փրթի։ Տանիքէն, ցուիքէն, դռնէն թութի պէս ներս թափեցան զինուած մարդիկ։ Հասէ՛ք, կը պոռան, Ղազարը հոս է, ներս փախաւ։ Առաջնութիւնը շահելու համար պէկին բարապանը մութին մէջ խարխափելով դէպի ոտնաձայնը կը խոյանայ ձերբակալելու համար։ Գո՛ւմ, — մութին մէջ կարմիր հրթիռ մը գետին կը փռէ բարապանը։

— Վա՛յ մեռայ, հասէք։

Դուրս կը հանեն վիրաւորը, որ ճիշտ կուրծքէն զարնուած էր։

Ոչ ոք այլեւս չի փորձուիր ներս մտնել. տունը կը պա-

չարեն, կը սպասեն որ լուսնայ· լոյս կը ղրկեն մօտակայ քիւրտ գիւղերու խուժանին, որ կը հաւաքուի։ Երկու հարիւրէն աւելի կային. հարահրոց, աղմուկ, հայհոյանք։ Պէկերը կը կատղին, որ այսքան ժողովուրդի մէջ մէկը չի համարձակիր խոյանալ Ղազարին վրայ։ Բահ և բրիչ կը բերեն առաստաղը քակելու, որպէսզի կրակ բանան։

Երբ ծակ մը բացուելով Ղազարը կը տեսնուի, որ մէկ անկիւնէն միւսը կը փախչի, խժալուր աղմուկ մը կը փրթի։ Քիւրտ մը կը նշմարէ Ղազարին կեցած տեղը, կամացուկ մը զէնքին փողը ծակէն ներս Ղազարին կ'ուղղէ։ Ղազարը վարէն փողը բռնած վար կը քաշէ և քիչ կը մնայ որ խլէ։ Քիւրտը ըլթակը կը քաշէ և գնդակը Ղազարին ազդրին մէջտեղէն կ'անցնի։ Զէնքը տաքցած ըլլալով, Ղազար ձեռքէն թող կու տայ։

Տեսան որ ուրիշ ճար չկայ, դիմեցին կտրուկ միջոցի մը, — իր ազգականը՝ Ջաղացպան Կարապետը կը ղրկեն, որպէսզի համոզէ և դուրս բերէ, խոստանալով որ բան պիտի չընեն։

Կարապետ ճրագ մը բռնած ներս կ'երթայ։ Ղազար չի գիտեր թէ եկողը ո՛վ է։ Երբ կը մօտենայ Ղազարին, որ դրան ետին դիրք բռնած կը սպասէ, գնդակ մըն ալ Կարապետին սիրտը կը մտնէ։ Կարապետը կ'իյնայ արիւնլուայ։ Ղազար երբ կը տեսնէ որ իր հօրեղբօրորդին է վիրաւորածը, «Ա՛խ, Կարապետ, կուրնայի՛», կը գոչէ։

Այս անգամ, Ղազարին մայրը, կինը և երկու զաւակները կը ղրկեն, որ երթան համոզելով դուրս բերեն։ Անոնք կ'երթան ու ա՛լ չեն վերադառնար։ «Ես ինչ որ եղայ, դուք ալ ան եղէք»։ Թոյլ չի տար վերադառնալու։ Եթէ կարողանային ողջ ձեռք ձգել, ահռելի պիտի ըլլար Ղազարին տանջանքը։ Բայց չյաջողեցան։

Մնաց հրդեհի գործը։ Մինչև միջօրէ տակաւին չէին կրցած ձերբակալել կամ սպաննել։

Տունը հրդեհի տուին և վայրկենապէս ծուխը և բոցը երկինք կը բարձրանային, մինչև սօսիներուն կատարը կը հասնէին։ Ամբողջ Թաղը կը վառէր, փուլ կու գար։ Բոցերը կը ճարճատէին, կարծես վիշապներու փլուզումն էր որ տեղի կ'ունենար։ Կէս օր էր, տակաւին Ղազար չէր պարտուած։ Ո՛վ գիտէ հեղձամա՞հ եղաւ, թէ ոչ Նաբուգոդոնոսորի հնոցին մէջ մոխիր դարձաւ։

Բայց ո՛չ. ան՝ որ կրցած էր երկու հարիւրէ աւելի խուժանը արհամարհել և իր առնականութեամբ ու քաջութեամբ հիացում առթել բոլորին, կրնար նաև դժոխքի բոցերուն հետ մենամարտիլ։

Ղազար կը ծաղրէր Թշնամի խուժանը, որ սուրերով և զէնքերով զինուած՝ շուրջպար կը դառնար լափլիզող հրդեհին շուրջ։

Պէկը վերէն կը պոռար·

— Ուլան Ղազա՛ր, տըշարը չըգ։

Ան վարէն՝ բոցերու մէջէն կ'արհամարհէ այդ ոռնոցը, որ աւելի կը կատղեցնէ պէկը։

Ղազար ստորերկրեայ աշխարհին մէջ, ո՛վ գիտէ ի՛նչ լեզու կրցած էր գտնել դժոխքին հետ համաձայնելու։ Հրդեհին պատճառած իրարանցումին մէջ, ան կրցած էր հասնիլ իր բացած ծակերէն մինչև վերջին տունը, ուր դեռ հրդեհը չէր հասած։ Կը ցատկէ վար, կը շուլլուի, կ'ելլէ պատշգամ, կը հասնի «չարտախ»ին դուռը, որ կրունկի վըրայ բաց էր։ Դուռը ճիշտ փողոցին վրայ կը բացուէր։ Բոլորը հրդեհով զբաղած ըլլալով, այդ նեղ փողոցը անցքով մը բաց էր։ Ղազար կը հաւաքէ իր բոլոր ուժը, դուրս կը սպրդի, դպրոցին առջևէն կ'անցնի և կը սկսի փախչիլ։ Ոչ ոք կը նշմարէ, բայց քիւրտ կին մը, Այիշէն, որ հրդեհը դիտելու համար սանիք ելած էր։ Կը տեսնէ Ղազարին փախչիլը և հաւար կը ձգէ·

— Փախա՛ւ, Ղազարը փախա՛ւ, չո՛ւտ հասէք։

Բոլոր Թշնամի խուժանը հրդեհը մոռնալով, Ղազարին ետևէն կ'իյնայ։ Ամբողջ գիւղը դատարկուեցաւ, Ղազարը փնտռելու համար։

Մինչ Թշնամիները ցրուած էին այգիներուն մէջ և ամէն ծակ ու ծուկ, ամէն մացառ կը խուզարկէին, Ղազար այգիներու առջև փուշերէ քաշուած ցանկապատէն ներս կը ցատկէ և որթի մը տակ կը պահուի։ Դուրսէն հասակ մը բարձրութիւն ունի այդ փուշէ ցանկապատը։ Ալխաթիանցի

հսկայ և երկայնահասակ քիւրտ մը այդ տեղէն անցած ատեն, հողին վրայ ոտքի հետք մը կը նշմարէ, որ իր դրոշմը որոշապէս յայտնի կ'ընէր։ Ցանկապատէն ներս կը նայի որ Ղազարն է։ Ինքն ալ ներս կը ցատկէ և կը խոյանայ Ղազարի վրայ։ Կը սկսի մենամարտը զոհին և դահիճին միջև։ Այդ հսկայ քիւրտը կաշկանդած է Ղազարի ձեռքերը, որ չի կրնար վեցհարուածը գործածել։ Խեղճը հոգեկան և ֆիզիքական այնքան յոգնութիւններ կրած է, որ ուժասպառ եղած է։

Քիւրտն ալ իր կարգին չի կրնար Ղազարը թողուլ ձեռքը դաշոյնին տանելու համար, որովհետև երբ Ղազարին ձեռքը բաց թողու, պիտի կրնայ վեցհարուածը գործածել։

Քիւրտը կ'աշխատի ատրճանակը խլել Ղազարին ձեռքէն, բայց Ղազար գերմարդկային ճիգերով կը դիմադրէ։ Քիւրտը երբ դաշոյնը գործածելու կը պատրաստուի, Ղազար վեցհարուածին բլթակը կը քաշէ։ Երկուքը մէկ հարուածներ կը փոխանակեն։ Գնդակը տարտղնած էր քիւրտին կըզակը, իսկ քիւրտը կեռ դաշոյնով Ղազարին աղիքները տարտղնած էր։ Դաշոյնը մինչև երախակալը խրած մնացած էր այդպէս։ Երբ զէնքի պայթումէն կը հաւաքուին թշնամիները, քիւրտին բանը բուսած էր, իսկ վիրաւոր Ղազարը տեղն ու տեղը կը մահացնեն խոշտանգելով, կտոր կտոր ընելով։

Այսպէս տեղի ունեցաւ այդ քաջին մահը և անոր հոգին գնաց խառնուելու բիւրաւորներու հոգիներուն, որոնք իրենց կեանքը ի սպաս դրին հայ ազատագրական դատին։

Բ. ՄԱՍ

ԱՊՐՈՒՄՆԵՐ ՀԱՅԱՋԻՆՋ ՍԱՐՍԱՓՆԵՐԵՆ

«ԵՒ ԵՂԵՒ ՍՈՒԳ»

Հայ արիւնը կը հոսէր։ Մանգաղը հնձել սկսած էր ամէնուրեք։ Հրաբուխ կար կարծես։ Սար ու ձոր հայու դիակներով ծածկուած էր։ Արածանին իր գիրկը յանձնուած դիակները անդուլ անդադար կը քշէր կը տանէր հեռուները։ Դիակները պահ մը Արածանիի ափունքները կը մնային, կարծես ցուցադրուելու, ու ապա ալիքները կրկին օրօրելով, կ'առնէին կը տանէին զանոնք դէպի անյայտ հեռուները։

Հայրս ալ Արածանիի ափունքներուն վրայ նետուած էր և օրերով մնաց։ Ու ալեակները օրօրելով անոր դիակը առին տարին նազանքով, դէպի անյայտ հեռուները։

* * *

Օգոստոս։ Տաք ամառ։ Կիզիչ եղանակ։ Երկինքէն կրակ կը մաղուի կարծես։ Ամայութիւն կը տիրէ հայ բնաշխարհը ծայրէ ի ծայր։ Ցորենները հասած՝ մանգաղի կը սպասէին, բայց հնձող չկայ։ Կալի, կութի, ամբողջ վաստակի, պտղի ժամանակ։ Բայց ո՞ւր են պտղահաւաքները։ Ո՞ւր են հնձուորները։ Չկան, չկայ ոչ մէկը։ Սուգ ու շիվան ամէն կողմ։ Չի լսուիր ո՛չ թառաչը կովերուն, ո՛չ շվիլ ձայնը հօտաղին։

Միջօրէ է։ Ծղրիթներու և երգեցիկ միջատներու ձայ-

նէն զատ ուրիշ ձայն չի լսուիր։ Սաստիկ տաքէն միջոցը կը խաղտար ու արեւը ոսկի փոշի կը մաղէր։ Իսկ դիակներու ծանր ու գարշ հոտը մարդս խելաթափ կ'ընէր։ Չէիր կրնար շնչել օդը, մթնոլորտը ապականուած էր։ Չէիր հասկնար թէ ո՛ւսկից կու գար գարշահոտութիւը, բայց երբ քիչ մը ուշադրութեամբ նայէիր, պիտի տեսնէիր որ խոտերուն մէջ, մացառի մը տակ, տղամարդու մը, մանուկի մը կամ կնոջ մը դիակը կայ, որ արեւէն իւղի պէս կը հալէր։

Ո՛վ գիտէ ո՛ր մէկ հայուն արեւը խաւարեցուցած էին այդտեղ։

Լռած էր հայ երգը։ Արգիլուած էր հայ բարբառը չորս ամիսէ ի վեր։ Ու մենք, փոքրիկներս, ծուարած, բուռ մը եղած, կծկտած, իւրաքանչիւրս մէկ մէկ քիւրտի կամ աղայի քով, գզգզուած հագուստով և բոպիկ ոտքով դաշտի ամայութիւնը կը չափչփէինք լուռ ու խոշտանգուած սրտով։

Հօտաղներ էինք։ Վիշտը սեւ կապարի պէս չոքած էր սրտերնուս ու լուռ էինք։ Դաժան մահը կը պտըտցնէինք մեր հոգիներուն խորը, որովհետեւ մէկիկ մէկիկ կ'իյնայինք Թուրք լակոտներու և մեծերու լախտի հարուածին տակ։ Պըտըլիկ պըտըլիկ հօտաղները կը նօսրնային։ Մեր քովի ընկերը կը տանէին քիչ մը անդին ու մեր աչքին առջեւ կը յօշոտէին։ Աչքերնիս կը փակէինք չտեսնելու համար, ականջնիս կը գոցէինք՝ չլսելու համար։

Մենք կենդանի էինք։ Կը զգայինք որ կը քալենք, կը շարժինք։ Հաստատելու համար թէ գոյութիւն ունի՞նք, կը շօշափէինք ինքզինքնիս և կը զգայինք գոյութիւնը մեր մարմինին, որ իրականին մէջ մարմին չէր, այլ դիակ մը։ Մեր մարմինը կը շարժուէր զսպանակէ մղուածի պէս, բայց կենսունակութեան աւիշը չկար։ Սրտի զարկերակը կը զգայինք, բայց ասիկա ապրելու զարկերակը չէր, այլ սարսափի և մահուան երկիւղի տրոփը։ Ո՞վ զգացած է այդ տրոփը։ Մահուան։ Ոչ թէ բնական մահուան, այլ անբնական և տանջանքի մահուան տրոփը։ Չխաբեմ ձեզ թէ կրնամ գրիչով այդ սարսափը պատկերացնել․․․

Մեռած էինք․․․ Թիզ մը մանկիկներ էինք մենք մեր բախտին ձգուած։ Մեր ճակատագիրը տնօրինողը Թուրքն էր։ Ու կը տնօրինէր ինչպէս որ կամենար։

Փոքրիկ եղբայրս՝ Սեդրակն ալ բարի քիւրտի մը քով էր։ Անիկա միակ քիւրտն էր մեր գիւղին մէջ, որ ձեռքերը հայու արեան մէջ չթաթխեց, Թալանի չմասնակցեցաւ։ Պըքոյենց Մսթօն։ Այս քիւրտը աղքատ էր, յետին ծայր թշուառութեան մէջ, բայց աւելի կապ մը չվերցուց տունը տանելու։

Երբ մերոնք խուճապի պարագային, ուզեցին Թալանէ փրկելու համար մաս մը ապրանք Մսթոյի տունը տանիլ պատսպարելու համար, չուզեց։ Չուզեց անոր համար որ բարի սիրտը չէր ուզեր որ արտասովոր բան մը կատարուի և ինք խղճի խայթով տառապի։ Միշտ հայերու հետ էր և հայու անկեղծ բարեկամ։ Բացառութիւն մըն էր այս քիւրտը։ Չէիր կարծեր թէ քիւրտ է, որովհետեւ ո՛չ քիւրտերու և ոչ Թուրքերու հետ յարաբերութիւն ունէր, և այս վերջինները չէին սիրեր զինքը։ «Կեաւուր» է կ'ըսէին, որովհետեւ վերջերս Թորոյենց տան հետ յաւիտենական բարեկամութիւն հաստատեց։

«Քիրվա»ութիւն մը ունին հայերը այն քիւրտերուն հետ, երբ տարիներով բարեկամութեան անկեղծ ապացոյցը տուած են։ Քիւրտերը երբ Թլփատուելիք զաւակ մը կ'ունենան, սիրով կու տան զայն իրենց հայ բարեկամին գիրկը և ուխտ կը կնքեն «քիրվա»յութեան։

Այս ուխտը համանման է կնքահայրութեան։ Եւ այսպէս բարեկամ էր Պըքոյենց Մսթօն Թորոյենց տան հետ։

Իր այդ աղքատութեան մէջ անգամ վեհանձն էր։ Բոլորս ալ գիտէինք որ աղքատ էր, բայց ինք երբեք ցոյց չէր տար որ աղքատ է։

Առհասարակ լռակեաց էր, իր քալուածքը, իր նիստ ու կացը, իր շարժուձեւը արգահատանք կը հրաւիրէին իր վրայ։

Եղբայրս, այդ սեւ ու անագորոյն օրերուն, դիպուածով կամ բախտի բերմամբ, այդ բարի քիւրտին քով ծառայութեան մտաւ։ Ծառայութիւն չըսենք, որովհետեւ այդ բառը չէր ուզեր ընդունիլ։ Ան գիտէր որ հրդեհը առած կը լափէ փոքրիկ հայ մանուկները և պատանիները։ Փութացած էր որդեգրել եղբայրս, հրդեհէն փրկելու համար զայն։

Եւ ես այն մխիթարութիւնն ունէի, որ եղբայրս ապահովութեան մէջ է։ Գիտէի որ Սեդրակը շատ պզտիկ է և գործելու անընդունակ։ Շատ շատ երկու կով և եզ մը ունի, որ պիտի տանի արածելու։

Գիտէի նաև որ իրենց զաւկին պէս պիտի նային։ Եթէ պատառ մը հաց գտնելու ըլլան, հաւասար բաժին պիտի հանեն իրենց զաւակներուն հետ։ Եթէ արտաքին պատճառ մը չըլլար վտանգի, ուրեմն եղբօրս կեանքը փրկուած էր։

Ասիկա պզտիկ մխիթարութիւն չէ վիրաւոր սրտի մը համար, երբ դեռ արիւնը կը հոսի, երբ դեռ թարմ է յիշատակը բոլոր սիրելիներուդ և դիակները տակաւին անթաղ կը մնան սարերու լանջին, գետերու ափին, ճամբաներու վրայ։ Շէնշող և բազմանդամ ընտանիքի մը կորուստին փոխարէն, փարել միակ մանկիկի մը, որ քու արիւնէդ է ու քու աչքիդ լոյսը։ Օ՛, ի՛նչ մեծ մխիթարութիւն։ Կործանուած և աւերակ դարձած օջախի մը փոխարէն, մինակ այս մնացած էր ինծի որպէս յոյս և որպէս հաւատք՝ մարած օջախս վերականգնելու։

Ու տեսնել նաև այդ սիրելիիդ թշուառութիւնը, որ աչքիդ առջև կը գալարուի ամառուան բարկ արևուն տակ, բոպիկ ոտքով վազվզելով արջառներուն և դուարներուն ետևէն, և չկրնալ օգնել, երբ անօթի է՝ չկրնալ կերակրել, երբ մերկ է՝ չկրնալ հագուեցնել։

Սակայն ի՛նչ փոյթ։ Բաւական է որ կը շնչէ և կ'ապրի և կը զգաս անոր շունչը, կը լսես ձայնը ու ապագայի լուսագոյն օրերու յոյսը քեզի կորով կը ներշնչէ ու կը մոռնաս ներկայի ցաւը։ Գիտես որ բարի քիւրտ մըն է զինքը հովանաւորողը, հոգ չէ թէ ինքն ալ թշուառ։

Մենք ստուեր էինք ու համր՝ սարսափի ազդեցութեան տակ։ Ո՞ւր էին ժիր և աշխատունակ հնձւորները, ո՞ւր էին հօտաղներու և հովիւներու կենսուրախ երգերը։ Ո՞ւր էր շինականին սրտաբուխ և ներդաշնակ սիրերգը.

«Մարիամ չաթըր զարկեր Ուրմիոյ լեռները,
Մէկդին սուրուն կ'արծէր, մէկդին զառները:
Օրորու (*) ջուրն անցանք, ելանք ի Տարման (*),
Ուր որ աղուոր մը կար, անունն էր Մարիամ:

(*) Օրոր եւ Տարման գիւղի անուններ են։

Մարիամ թոնիր վառեր՝ տանիքը մուխ էր,
Աչքերը զահրուր էր, յօնքերը թուխ:
Մի՛ լար, Մարիամ, մի՛ լար, աչուիդ կ'աւրուի,
Քեզ պզտիկ կարգողին տնակն աւիրի»:

Այս երգին արձագանգը կարծես տակաւին կը կրկնըւէր մեր հոգիներուն խորը ու պահիկ մը կը յամենար մեր շրթունքին վրայ։ Սուտ կը կարծէինք։ Երազի մը տպաւորութիւնը կը զգայինք։ Փոքրիկ մանուկներս կը մտածէինք թէ իրա՞ւ արդեօք հայ լեզու գոյութիւն ունի, եւ ատեն մը իրա՞ւ այս երգը կ'երգուէր ցնծագին՝ հայ սեմէն ներս, կալին վրայ, դաշտին մէջ։

Մենք մեր հոգիներուն հետ չէինք կարող նոյնիսկ հայերէն շշնջալ. կը կարծէինք թէ մեր ներքին ձայնը մեզ պիտի դաւաճանէ եւ պիտի մատնուինք։

***

Երկու զինուած ձիաւորներ մեզ տեսնելով, ճամբանին շեղեցին եւ ձիերուն սանձը թող տալով, դէպի մեր կողմը ուղղուեցան։ Դաժան ու արիւնարբու դիմագիծ ունէին։ Ո՞վ են, ինչո՞ւ արդեօք ճամբանին շեղեցին եւ ի՞նչ նպատակով կէսօրուան այս տօթին տատասկոտ եւ չոր խոպանին մէջ պիտի գան։

— Սո՛ւս... սո՛ւս, ընկեր. կ'ըսեմ, ձայնդ կտրէ, լեզուդ փոխէ։ Թուրքերէն խօսէ, վերջը կը ճանչցուինք որ հայ ենք ու կը սպաննեն մեզ։

Անոնք մօտեցան, ձիերէն վար ցատկեցին, դաժանօրէն չափչփեցին մեզ վերէն վար ու հարցուցին.

— Անուննի՞դ...

— Զիւլֆի... Իպրահիմ...

Ձիաւորները, որոնք կառաւանէն վերադարձող ժանտարմաներ էին, երբ Զիւլֆի եւ Իպրահիմ անունները տըւինք, հեռացան։

Իսկ մենք գաղտագողի, աչքերնուս տակով կը դիտէինք հեռացող ժանտարմաները սրտի տրոփումով։

— Այս անգամ ալ ազատեցանք մահուընէ, ընկեր։

Եղած են վայրկեաններ, որ մահուան ձեւը ընարելու

շուրջ խորհրդակցութիւններ կատարած ենք փոքրիկ հօտաղներս, որովհետեւ անխուսափելի մահուան հետ հաշտըւած էինք։

Կը հարցնէինք իրարու.

— Վարդան, եթէ մեզ սպաննելու ըլլան եւ ընտրութիւնը մեր կամքին ձգեն, դուն ի՞նչ տեսակ մահը կը նախընտրես։ Սուրո՞վ, զէնքո՞վ, քարո՞վ, փայտո՞վ, կացինո՞վ, Արածանիին մէջ խեղդուելո՞վ, գանակոծումո՞վ, խեղդակապո՞վ...

Ու աչքերնիս գոց, տանջանքներու ամենասոսկալին պատկերացնելով ու երեւակայելով, կը գտնէինք որ բոլոր տեսակի մահերն ալ զարհուրելի են ու սոսկում կը պատճառեն մեր մանուկ հոգիներուն։

Բոլորս ալ կ'աղօթէինք որ գէթ դահիճը խնայէր մեզի եւ տանջանքներու ամենասոսկալին ի գործ չդնէր։ Մէկ հարուածով թող մեր կեանքը ոչնչացնէր, ու ասիկա էր մեր միակ մխիթարութիւնը։ Որովհետեւ երդուած էին եւ հաւատացուցած թէ՝ աշխարհի վրայ ոչ մէկ հայ պիտի մնայ, բոլորը պիտի ջարդուէին։ Իսկ մենք որ, հոս հոն ցանցառ թիւով հայ մանուկներ եւ պատանիներ, ողջ ենք տակաւին, ամառուան կալի, կութի, հունձքի ժամանակ է, երբ դաշտային աշխատանքը լրանայ, աշնան սեմին բոլորս ալ կը սպաննեն։

Այսպէս ապրեցանք այդ օրերուն, 1915ին, թուական մը, որ երբեք պիտի չեղծանի։

«ՄԱԻԿ, ՋԵՄ ԿԸՆԱՅ... ՇԱՏ ԵՆ...»

Աւերածութիւնը կը շարունակուէր։ Ոճրածին ջոլիրները սանձարձակ հայ գիւղերն ու քաղաքները մտած՝ կը հնձէին առանց խտրութեան, առանց խնայելու ծերին, երիտասարդին, մանուկներուն եւ կիներուն։ Ընտիր զանգուածը նախօրօք ձերբակալուած, տարած էին անծանօթ ուղղութեամբ եւ ա՛լ չէին վերադարձուցած։

Հայ բուխերիկէն ծուխ չէր բարձրանար այլեւս։ Կարաւաններու անծայրածիր շարքերը գացած լեցուցած էին անդնդախոր ձորերը։

Աջէն՝ ՄԻՍԱՔ ԵՒ ՍԵԴՐԱԿ ԽՐԱՂԵԱՆ

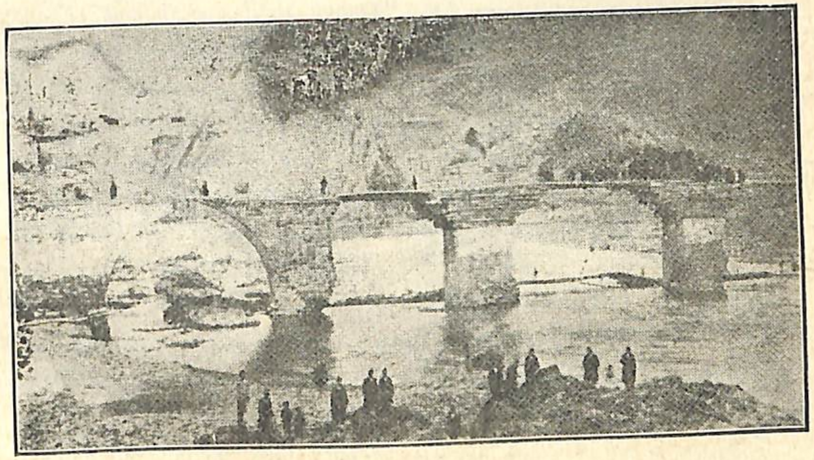

Բալուի Արիւնոտ Կամուրջը,
ուր հարիւր հազարաւոր հայեր մորթոտուեցան 1915ին

Անկոխ կածաններէ ոտքի հետքեր կը հաստատէին, թէ խաւարին մէջէն զոհ մը և դահիճ մը քալած, ու քիչ անդին՝ զոհը կեանքի և մահուան զուպարն է մղած և անշնչացած։

Բահանի (անտառ) թաւուտներուն մէջ հազարաւոր անմեղ մանուկներ և երախաներ, երիտասարդներ և ծերեր, հայ մայրեր և քոյրեր հոս հոն յաւիտենական քունը մտած էին։

Արածանին կարմիր ծիրանի հագած, կատաղի գազանի նման փշշալով, փշփշալով, եզերքներէն դիակները կը հաւաքէր ու կը տանէր հեռուները դէպի անյայտը...

Ամէն քայլափոխի՝ արիւնի հետքեր կը նշմարուէին։

Գեղանի հարսներ և մանկամարդ աղջիկներ բռնի հարէմներու մէջ կը քաշկռտուէին։

Դուռները ջարդ ու փշուր, պատերն էին վիրաւոր։ Ներսը ամէն ինչ լուռ էր։ Մառանները և ախոռները դատարկուած էին։ Ծղրիթներուն ողբաձայն և միօրինակ երգը միայն կը լսուէր։ Մահուան ոգիներ շուրջպար կը դառնային։ 1915...

Մանուկներ և պատանիներ բռնի իսլամացուած՝ իրենց վշտի ծանրութեան տակ կքած, մեծ ցաւը կ'ողբային։ Շատերը հօտաղներ էին դարձած և չէին կրնար կուլ տալ արիւնոտ հացը։

Այս տեղէն երէկ կարաւան մը անցաւ։ Ու ես թաքստոցէս դիտեցի հայ աղջկան մը լլկուիլը ժանտարմաներու կողմէ։ Մօրը խոշտանգուիլը տեսայ աչքերովս։ Փոքրիկ տղեկ մը լալահառաչ նահատակ մօրը շուրջը կը դառնար ու կը ճչար։

Յուսկ յետոյ, ժանտարմային մէկը բռնեց եռամեայ պզտիկին զոյգ մազերէն ու վեր օդին մէջ բարձրացուց ու այնպէս մը զարկաւ ժայռին, որ գանկը պայթեցաւ և ուղեղը դուրս թափեցաւ։

Հազիւ կրցաւ ճչալ. «մա՛ ա՛...» ու անշնչացաւ։ Քիչ մնաց ճչայի ցաւիս սաստկութենէն ու ինքզինքս մատնէի թաքստոցէս։ Բայց ակռաներովս շրթունքս ուժգին խածի և խեղդեցի հոգւոյս աղաղակը։ Մարած էի ուշակորոյս...

***

Վայրի, թզուկ տունկերով, մամոխներով, փշերով, մորենիներով, մասրենիներով և պտերներով արտերու մէջ ոչխարներ կ՚արածին։ Այդ արտերուն մէջ օձերը, մողէսները, դոդոշները, խոշոր կանանչ մողէսները սանձարձակ և ազատ զիրար կը հալածեն և «ճիրիտ» կը խաղան։ Այդ արտերէն մէկուն մէջէն աղեկտուր և ողբի նմանող ձայն մը կը լսուէր։ Մահամերձի հոնդիւնի և մանկան մը ձայնի նըմանող բան մը·

— Ըը՜... հհ՜... ըը՜... հհ՜... վա՜...յ...վ...ա՜...յ։

— Եղջիւրաւոր օձ մըն է, կ՚ըսէր ընկերս, որ երբեմն կէս օրուան խեղդող տաքին ուլի պէս կը մկկըկայ։

Տեսնող եղած է, կամ աւանդաբար կ՚ըսուէր, թէ եղջիւրաւոր և թոժոժաւոր օձերը իրենց բերնի ադամանդը կամ «անգին քար»ը երբ կը կորսնցնեն, այդպէս կը պոռան կատաղօրէն, որպէս վրէժխնդրութիւն...

Որովհետև աւանդութիւնը կ՚ըսէր, երբ երկու օձեր «եղջիւրաւորներ»էն տեսնէք որ զուգուած են և իրար փաթթուած, գլխարկնիդ նետեցէք զուգուած օձերուն վրայ և մուրազնիդ ուզեցէք, անոնք այդ կախարդական «անգին քար»ը թալիսման կու տան ձեզի և դուք կը հարստանաք ու այդ թալիսմանով ամէն հրաշք կրնաք գործել...

— Մողէս մըն է։

— Ոչ, կրիայ մըն է, կ՚ըսէր ուրիշ մը։

— Հը՜հհ... ըը՜...հհ... վա՜...յ վա՜...յ, կը շարունակուէր ձայնը և մեր սիրտերը կը խոցոտէր։

— Մաի՛կ, չեմ կրնայ հանել... ճուճուները շատ են։ Մաի՛կ, եկան, եկան անոնք...

Կամացուկ մը ոտքերնուս մատներուն վրայ կոխելով, յառաջացանք ձայնին կողմը։

Հազիւ քանի մը քայլ առած էինք, մեր աչքին առջև փուշերուն մէջ փռուած գտանք արիւնաշաղախ վիրաւոր մայր մը, որ կռնակին վրայ շրջուած էր։

Ստինքին տակէն զարնուած, սև խոռոչ մը բացուած էր վէրքին տեղը։ Ծոծրակին շուրջն ալ շատ մը վէրքեր

կային, դէմքը հաշմուած էր։ Մազերու երկայն խուրձ մը խառնիխուռն, արեան ճապաղիքներու մէջ թաթխուած ու արևէն չորցած էին։ Արիւնը թանձրացած, կուպրի ձև առած էր։

Մահամերձ մօրը քովիկը, երեք տարեկան մանկիկ մը կար, մերկ ու նիհար, վիզը այնքան բարակ էր, որ կը նմանէր իլիկի մը լխտորին ագուցուած, կմախք մը պարզապէս։

Ոսկրացած փոքրիկ թաթիկներուն մէջ փայտի փոքր շիւղ մը բռնած, մօրը կոթնած էր չիյնալու համար։

Այդ փայտի շիւղով մօրը վէրքերէն որդերը կը հանէր, որ մեղուի շինած բջիջներուն պէս կը խլխլային ու կ՚եռային վէրքերուն մէջ։

Որդերը վէրքը խորունկցուցած և ներս գացած էին։ Փոքրիկը կ՚աշխատէր, գերագոյն ճիգ մը կը թափէր, որդերը մաքրելով մայրը ազատելու, բայց ոյժ չունէր։

Ու յանկարծ միտքը ինկաւ անօթութիւնը և հեծկլտաց։

— Մաի՛կ, անօթի եմ, հացիկ կ՚ուզեմ...

Փոքրիկը անօթի էր· ո՛վ գիտէ երբէն ի վեր բան մը չէր կերած։

Մահամերձ մայրը կը լսէր իր զաւկին աղաղակը։

— Մամա՛, անօթի եմ, հացիկ կ՚ուզեմ։

Բայց մայրը անշարժ էր, անկարող իր զաւկին օգնելու...

Կրկին անգամ փոքրիկ թաթիկներով փայտի շիւղը առաւ, սկսաւ որդերը մաքրել, բայց անկարող՝ ճչաց·

— Մաի՛կ, չեմ կընայ... ճուճուները շատ են...

Այդ մանկիկին աղաղակը և մահամերձ մօրը հոնդիւնը ծուխի պէս դէպի երկինք կը բարձրանային և երկինքի դռները գոց գտնելով, վար կը թափէին...

Մայր և որդի գերագոյն ճիգով մահուան պայքար կը մղէին, բայց անողորմ մահը կը յամենար...

Մենք սարսափահար փախանք այդ աղեխարշ տեսարանէն, մահուան աշխարհէն, ականջնիս ուժով մը գոցած, չըլսելու համար սրտեր ծակծկող այդ սրտաճմլիկ աղաղակը·

— Մաի՛կ, անօթի եմ, հացիկ կ՚ուզեմ։

«ԿՈՒ ԼԱՄ... ԲԱՅՑ ԿԸ ՅԱՋՈՂԻՄ»

Այդ օրերուն հայու մը Թովքը ի՛նչքան անոյշ էր... Մէկ քանի խլեակներ մնացած էինք հոս հոն ծառայութեան մտած, դառնութեամբ կուլ կու տայինք մեր պատառ հացը, սակայն հոգեկան մեծ մխիթարութիւն մը ունէինք, դաշտերու ամայութեան մէջ, ուր մահը դամոկլեան սուրի պէս կախուած կը մնար մեր գլխուն վերև: Գիշերուան մը բացակայութենէ վերջ, ուր ամէն մէկը իր աղային տունն էր, առաւօտուն կանուխ երբ դուարը բակէն դուրս կը ձգէինք, մեր ճիգը կ'ըլլար նախ և առաջ հայ տղաքներս զիրար գտնել: Բայց ո՞ր մէկերնիս պիտի գիտնայինք, թէ մեկնողները դուարը ո՞ր ուղղութեամբ տարած են, որպէսզի իրարու միանայինք: Յաճախ ժամադրութիւն կու տայինք թէ ո՞ր կողմ պէտք է հաւաքուինք վաղը և կամ ո՞ր կողմ յարմար արօտատեղի կայ, ուր բոլորս ալ կարենանք արածեցնել դուարը: Գանձ մը գտնելու պէս բան մըն էր, երբ զիրար կը գտնէինք: Ի՜նչ ուրախութիւն: Պէտք է միայն ապրիլ և զգալ:

Շատ անգամ կը պատահէր որ զիրար չէինք գտներ: Մեր կարծածին հակառակ ուղղութեամբ գացած կ'ըլլային տղաքները: Բայց մենք կրնկակոխ կենդանիները կը վազցնէինք գանակոծելով և պոռչտալով, չէինք թողուր որ արածին խեղճ կենդանիները: Կ'ելլէինք բարձր տեղ մը, հեռուն դաշտին մակաղած դուարներու ուղղութիւնը ստուգելու: Տեղ տեղ համախումբ եղած կենդանիներուն և արջառներուն կողմը կը քշէինք, յուսալով գտնել մէկն ու մէկը մեր ընկերներէն, բայց շատ անգամ յուսախաբ կ'ըլլայինք, որովհետև յաճախ քիւրտ հօտաղներ կ'ըլլային:

Երբ մինակ մնայինք, կը կարծէինք թէ շնչահեղձ կ'ըլլանք: Օդ չկար շնչելու ու քիչ վերջ կեանքը պիտի չապուէր քիզմէ: Մինչդեռ իրարու մօտ եղած ժամանակ, իրարմէ յոյս և քաջալերութիւն կը ստանայինք և իրարմով կը մխիթարուէինք: Բռնութեան տակ հայերէն չէինք խօսեր, բայց մեր սիրտերը զիրար կը հասկնային:

Իսկ ո՛րքան դժբախտ էր այն հայ տղան, որ կատաղի

և կռուազան գոմէշներ ունէր և չէր կրնար ուրիշներու հետ միախառնել, եթէ անոնք ալ ունէին կռուազան ու կատաղի գոմէշներ: Այդպիսիները ստիպուած էին առանձին և հակառակ ուղղութեամբ հեռու տեղեր տանիլ արածելու:

Արածանին տեղ-տեղ ճիւղաւորուած և շատ հեռուները նորէն միացած կ'ըլլար և այդ ճիւղաւորուածին մէջտեղ կանանչութիւնը և մօշիներով կղզի մը կար լայն տարածութեամբ: Այդ կղզին էր յաճախ մեր արօտատեղին: Դուարը մինչև երեկոյ այդ կղզին կ'արածէին և երեկոյեան լաւ լուղորդները լողալով կ'երթային կը հաւաքէին ամբողջը, եւ իւրաքանչիւրը իր տաւարը համախմբած և համրած, գիւղ կը վերադառնային:

Այն օրը, իւրաքանչիւրը իր տաւարը զատած և համախմբած, զատ զատ գիւղ կը վերադառնային, և ես նըշմարեցի որ իմ մէկ կովս կը պակսէր: Ի՞նչ ընէի: Եթէ կարմիր կովը կորսուէր, Հաշիմ պէկը զիս կը սպաննէր:

Կենդանիները յանձնեցի տղաքներուն, որ տուն տանին, իսկ ես մինակ Արածանիին պիտի անցնէի, երթայի կղզին փնտռտուքի: Փոքր էի, լաւ լողալ չէի գիտեր: Տըղաքները ըսին, որ «տասը վայրկեան քալէ դէպի վեր, հոն անցք մը կայ»: Այս ափին կողմը քարէ փոքրիկ բուրգ մը շինած էին գիւղացիները, անցքին տեղը նշան ըլլալու համար: Այս անցքը խիստ հաստատ էր, թէև խորունկ չէր, բայց եթէ սխալէիր երկու քայլ վեր կամ վար քալելու, կ'իյնայիր անդունդը:

Այդ հաստատ անցքէն անցայ: Տակաւին մէջտեղը հասած չէի, ջուրը մինչև ուսերս ծածկեց: Մտածեցի ետ դառնալ, բայց ետ դառնալն ալ դժուար էր: Ինքզինքս բախտին և Արածանիի գթութեանը յանձնելով, վերջապէս դիմացը անցայ:

Արևը մարը մտաւ: Մութը կոխեց և ես միայն մէկ շապիկով և վարտիքով, մօշիի անտառ կղզիին մէջ կը վազվզէի և կովը կը կանչէի անունը տալով.

— Խրմը՛զ... խրմը՛զ... խրմը՛զ...

Բարեբախտաբար շապիկս և վարտիքս, որ գլուխս փաթթած և ջուրը անցած էի, գոնէ մերկութիւնս կը ծած-

կէին։ Բայց եղտիւրներուն և մոշիներուն մէջ խելագարի պէս վազվզելով, բզիկ բզիկ եղան անոնք։

Բոլորովին մթնեց։ Գիշերը վրայ հասաւ և ես միս-մինակ ուրուականի պէս կը թափառէի կղզին ու կոկորդիս բոլոր ուժովը կը կանչէի․

— Խրմը՛զ… խրմը՛զ… խրմը՛զ…

Եւ ձայնս կ'երթար կը փշրուէր դիմացի լեռներուն վրայ և կամ կը խառնուէր Արածանիի խշրտուքին։ Ո՛չ Խրմըզ կար և ոչ շունչ մը։ Երկար թափառեցայ ամբողջ կղզին և յուսահատութենէս կատաղութեան նոպայ մը եկաւ վրաս։ Ինքս ինձ վրայ փլայ, ինկայ երեսս ի վար ու դառնապէս լացի։

Ինկած տեղս քնացած էի։ Երազիս մէջ տեսայ, որ կղզին ամբողջ կրակ առած կը վառէր։ Մոշիները կը ճարճատէին բոցերու լափլիզումին տակ։ Ամբողջ հորիզոնը լուսաւորուած էր կրակին բոցերովը։ Ի վերջոյ գետն ալ բռնկեցաւ և կրակ դարձաւ։ Կ'ուզէի փախչիլ, բայց չէի կրնար, աւելի ետ կ'երթայի կարծես։ Կրակին բոցերը իրենց լեզուն ինձ կ'երկարէին լափլիզելու համար։ Բայց ես գետինը ճանկռտելով, գերագոյն ճիգ մը կ'ընէի փախչելու։

Սակայն կարծես ոտքերս գետին գամուած էին․ կոկորդս պատռելու չափ կը ճչայի։ Գետը կրակի հեղեղ մը դարձած, կը հոսէր հակառակ ուղղութեամբ։ Մերթ ընդ մերթ բոցերը շատրուանի պէս դէպի երկինք կը ցատկէին ու երկնքի գմբէթին պորտը կը լիզէին։

Ինքզինքս կրակէն ազատելու համար, նետուեցայ առջեւս բացուած անդունդ մը ու վախէս արթնցայ։

Վախէս սիրտս տակաւին կը տրոփէր։ Կէս քուն կէս արթուն, մղձաւանջիս մէջ զգացի որ տեսածս երազ էր։ Գիշերուան զովութեան մէջ Արածանին այնպէս կը խշրտար, որ կարծես թէ երկնքի հրեշտակներու թեւաբախումը կը լսուէր։ Յիշեցի որ կովը կորսուած էր և ես եկած էի զայն փնտռելու։

Հազար անգամ երանի կու տայի անոնց, որ մէկ անգամէն մեռան և ազատեցան նորանոր տանջանքներէ, իսկ ես այսպէս օրը հազար անգամ պիտի խաչուիմ, մեռնիմ ու

նորէն յարութիւն առնեմ, ենթարկուելու համար նորանոր տանջանքներու։

Այս դառն խորհրդածութիւններով ինքզինքս չարչարեցի և մաշեցի, մինչև որ լուսցաւ։ Կղզին ամբողջ ողողուեցաւ օգոստոսի պայծառ արեւով։

Ոտքի ելայ հոգեպէս ընկճուած և անօթութենէ բոլորովին թուլցած։ Սակայն պէտք էր կրկին փնտռել ու գտնել կորսուած կովը, չմեռնելու համար։

Կը քալեմ դէպի արեւելք, բայց առաջին քայլափոխիս, աջ ոտքիս նիրբանին տակ ասղնտուք մը կը զգամ։ Կը ցաւի։ Տեսայ որ ոտքս «տուն կապած» է քարխոց պիտի ըլլայ։ Գիտէի թէ ի՛նչ գէշ կը «խօսթայ» քարխոցը, որովհետև բոպիկ ոտքով տղաքներուն միշտ կը պատահի և ինծի ալ նախապէս պատահած էր։ Այնպէս սոսկալի կը ցաւի, որ գիշերը վայրկեան մը թարթիչներդ իրարու վրայ չես կրնար բերել։ Մինչև որ չհասուննայ և չարաւալից վէրք մը չդառնայ, բան մը չես կրնար ընել։ Վէրքը հասուննալէն և չարաւ կապելէն վերջ, ասեղով մը կը պատռես, չարաւը կը պարպուի և կը հանգստանաս։

Նորէն ոտքի ելայ և կաղալով քալեցի։ Երանի թէ կրունկիս տակ եղած ըլլար այդ վէրքը, գէթ մատներուս վրայ կոխելով կրնայի քալել։

Բայց և այնպէս կը քալեմ օրօրուելով և զգուշութեամբ։ Աչքերս միշտ կը խուզարկեն չորս կողմ, կովը կղզին մէջ գտնելու յոյսով։ Հեռուն ամէն մէկ կարմրաւուն կէտ որ աչքիս կը հանդիպի, սիրտս ուժգին կը տրոփէ, Խրմըզը կարծելով։

Արդեօք խեղդուեցա՞ւ գետին մէջ, կամ Արածանիի միւս կողմի իրարու մօտիկ Կիւլինչէր, Արմըճան, Նոր Գիւղ, Նոր Գեղայ Մէզրէն, Նոր Շընակ գիւղերուն նախիրին հետ խառնուելով գի՞ւղ մը տարուած է անզգուշութեամբ, որովհետև այդ գիւղերու նախիրն ալ կղզին կը բերեն արածելու։ Գողցուելու մասին երբեք չէի մտածեր, որովհետև Թէֆֆիք եւ Հաշիմ պէկերուն սարսափը քար է կտրած բոլոր Բալուի ժողովուրդին սրտերը։ Այս գազաններուն սարսափը տարածուած է մինչև Խարբերդ եւ Տիգրանակերտ եւ

ա՛լ աւելի հեռուները։ Ո՞վ էր այն յանդուգնը, որ քաջութիւնը պիտի ունենար Թիլ գիւղէն չիւղ մը վերցնելու։

Ուրեմն, եթէ կոլը չէր խեղդուած, պէտք էր վերոյիշեալ գիւղերէն մէկուն մէջ ըլլար։ Ու այս յոյսով քաջալերուած, ինքզինքս ոյժ տուի, կաղալով հասնելու այդ գիւղերէն մէկը։

Բայց ի՞նչպէս անցնիլ գետը։ Ո՛չ հունը գիտէի եւ ոչ անցք մը։ Հոգ չէ, ամէն բան աչքս առած եմ, լողալով կ'անցնիմ մտածեցի։ Հասայ եզերքը, աչքովս չափեցի տարածութիւնը, չափեցի հոսանքը, որ արագավազ է, կշռեցի ոյժս այդ ամենի եւ կատաղի գազանին դիմաց, որ մռմռալով եւ փչփչալով հսկայ ալիքները կոհակներու նման իրարու վրայ թաւալելով, կը հեռանար կատաղութեամբ մը, որ սոսկում կը պատճառէր դիտողին։ Հանեցի բզքտուած շապիկս եւ վարտիքս, փաթթեցի մազերուս շուրջ, մէկ ոստումով ջուրը ցատկեցի, բոլոր կարովս հաւաքեցի մաքառելու համար ալիքներուն դէմ։ Ամէն մէկ թեւս շարժելուս՝ հոսանքը զիս յիսուն մեթր վար կը քշէր։ Լողացի որքան ոյժ ունէի։ Մասամբ լաւ էր ջուրին սրընթաց հոսանքը, որովհետեւ բաւական կ'օգնէր ինծի զիս առաջ մղելու։ Միայն թէ երբեմն ալիքներուն տակ կը թաղուէի եւ մազերուս մէկ փունջը, շապիկս եւ վարտիքս դուրս մնացած, աչքս կը ծածկէր։ Չէի կրնար նայիլ եւ չէի կրնար ալ մէկ կողմ տանիլ․ փոքր սասանում մը, պզտիկ վարանում մը արդէն ալիքներուն տակ կրնար թաղել զիս։ Եւ կամ եթէ դպչէի մազերուս փունջին, կրնայի մերկութիւնս ծածկող ծուէնները ջուրն ի վար տալ եւ մնալ բոլորովին մօրէ մերկ։

Ցարդ չիւղ մըն էի՝ Արածանիի գթութեանը յանձնուած։ Կը մաքառէի ալիքներուն դէմ՝ յաղթելու համար այդ հսկան։

Մօտեցած էի եզերքին։ Հազիւ քսան ոտք կար ցամաք ելլելու։ Արածանիի թափը այդտեղ այնքան զօրաւոր չէր։ Պզտիկ ճիգ մըն ալ եւ ահա եզերքին մօտն եմ։

Բայց թումբը հասակէ մը բարձր է ջուրէն, որովհետեւ ամէն տարի գարնան երբ կը յորդի Արածանին, արտերէն մէկ մէկ կտոր կը փրցնէ եւ կուլ կու տայ։

ՄԱՆՈՒԿ ՄԱՐԿՈՍԵԱՆ (Բալուի Նպշի գիւղէն)
Առաջին արուեստագէտ լուսանկարիչը վերապրող սերունդէն, որ կը բնակի Մարսէյլ

Ջուրին վրայ խաղալիք, ձեռքերս չէ հաներ եզերքին, որ ճանկռտելով եզերք ելլեմ։ Ցօգնած և ուժասպառ, ձեռքս նետեցի մատխտակի արմատներուն, որ արտի կողերէն մէկ երկու մեթրէն աւելի կը կախուէին ջուրին մէջ։

Այս հաստատուն բոյսի արմատներէն մէկը բռնելով, քիչ մը շունչ առի։ Սիրտս արագ արագ կը զարնէր. ամէն շնչելուս և արտաշնչելուս կողերս իրար կը միանային ու նորէն կը բացուէին։

Մինչ եզերքին քսուելով լողացի, հասայ տեղ մը, ուր թումբը փլած էր, խորտուբորտ տեղեր շատ ունէր, նոյնպէս մատխտակի արմատներ. վերջապէս բոլոր ուժովս մագլցեցայ և ափը բարձրացայ։

Ազատուած էի։ Բայց սաստիկ յոգնած և ուժասպառ։ Հագայ շապիկս և վարտիքս։ Նստայ քիչ մը հանգչելու։ Նայեցայ։ Մօտիկ արտերը վերէն վար ձմերուկ և սեխ ցանուած էին, և իւրաքանչիւր արտի մէջ մէկ մէկ խուղ (տաղաւար) շինուած էր պահպանութիւն ընելու համար ձմերուկներուն և սեխերուն։ Այդ խուղերուն մէջ կու գան բնակելու և պահապանութիւն ընելու ընտանիքի այն անդամները, որոնք տան նահապետն են, կիներ կամ տասը-տասնըհինգ տարեկան մանուկներ, որոնք դաշտի կամ կալի աշխատանքի չեն յարմարիր և կամ մասնաւոր առանձնաշնորհումներ կը վայելեն տունին մէջ։

Ոտքի ելայ և ուղղուեցայ այդ խուղերէն մէկուն կողմը։ Վախ մը չունէի քիւրտերէն, որովհետև այդ գիւղերը և այդ ձմերուկի ու սեխի արտերը պէկերուն կը պատկանէին, իսկ այդ գիւղացիները մեր պէկին «մարապա»ներն էին։

Ոտքիս ցաւը սաստկացած էր։ Անօթութենէ և յոգնութենէ աչքերս կը մթնէին։ Սակայն և այնպէս քալեցի, հասայ տաղաւարներէն մէկը, որ խոշոր ուռենիի մը շուքին տակ շինուած էր։ Ջարդուած ձմերուկներու և սեխերու կոյտին մէջէն անցնելով, մտայ խուղէն ներս, ուր ծեր քիւրտ մը կռնակին վրայ պառկած բերանը բաց կը խորդար։ Քովն ալ երկու աղջիկ և մէկ տղայ, իննէն տասնըհինգ տարեկան, նստած բոլորակի՝ փայտէ մեծ դոյլ մը դրած առջեւ-

նին, Թանապուր կ՚ուտէին, ճանճերու տեղատարափին տակ։ Ամէնէն մեծին, որ տղան էր, քիւրտերէն հարցուցի.

— Այսօր ձեր գիւղի նախիրը ո՞ր կողմ տարած են։ Հաշիմ պէկին կովը կորսուած է կըղին, եկած եմ փնտռելու, թերեւս ձեր գիւղի նախիրին հետ խառնուած է։

Առանց պատասխան տալու, հօրը կանչեց.

— Պավօ՛, պավօ՛, վոռջը եօվ լաճf ամեեու մաճկա ե խօ փեռս fեճճու: (Հայրիկ, հայրիկ, ելիր, տղայ մը եկած է իր կովը կը հարցնէ)։

Քիւրտերը սովորութիւն մը ունին, երբ կ՚արթննան՝ երկու ձեռքերով դէմքերնին կը շփեն, մօրուքերնուն մէջ Գուրանէն աղօթք մը մրմնջելով։

Ծեր քիւրտը ծուլօրէն ելաւ նստեցաւ ու ձեռքերով երեսը շփեց՝ «պիսմիլլահ» մը շշնջալով։ Ցետոյ խեղճ ու կրակ վիճակիս նայելով, տեսաւ որ չատ տառապած եմ, դէմքս յոգնութենէն և լացէն խաթարուած, անօթութենէն և յուզումէն ընկճուած, ողկահար և կիսամեռ վիճակի մը մէջ կը գտնուիմ, հարցուց պատճառները։

Պատմեցի ամէն ինչ որ լուսնակէն ի վեր անցած էր գլխէս և ինչ պատճառաւ ինկած էի այս տեղերը։ Նկատելով որ անօթի եմ, տղուն և աղջիկներուն ըսաւ որ դգալ մը տան կերակուր ուտելու։ Ու ես առի աղտոտ սեւցած փայտէ դգալ մը, որուն վրայ Թանապուրը չորցած էր, և սկսայ ուտել, առանց նկատի առնելու թէ ճանճերու ծիրտով լեցուած է թէ՛ կերակուրը և թէ դգալը։ Երբ լսեց պատմութիւնս, մանաւանդ որ կորսուածը Հաշիմ պէկին կովն էր, անմիջապէս տղան ղրկեց գիւղը նախրորդին տունը, հարցնելու համար թէ՝ երէկ երեկոյ նախիրին մէջ խառնուած կով մը կա՞ր։ Քիւրտ տղան վերադարձաւ առանց նախրորդը տեսնելու և առանց որոշ լուր մը բերելու։

Այդ յոյսս ալ ի դերեւ ելաւ։ Երբ քիւրտը յուսալքուիլս տեսաւ, ըսաւ, որ կարող եմ Հասոյին հետ երթալ գիւղին նախիրը գտնել դաշտերը և փնտռել։ Բայց ես ի՞նչպէս պիտի կրնայի երթալ ամբողջ դաշտը Թափառիլ այս վիճակով. ոտքս քարխոց էր, բոպիկ էի, հետեւաբար անկարելի էր բարկ արեւին տակ քայլ մը առնել։ Իր որեխ-

ները հրամցուց, բայց ես որեխ չէի կրնար հագնիլ, նոյնիսկ եթէ կօշիկ ալ գտնուէր։ Ցետոյ քիւրտը յարեց.

— Էշը արտին ծայրը կապուած է, Հասօն թող բերէ, վրան հեծիր և միասին գացէք փնտռելու։

Հեծայ կենդանիին, Հասօն ալ քովէս ճամբայ ինկանք, առանց գիտնալու թէ ո՞ր կողմը պէտք էր փնտռել կորսուած կովը։

Քիչ վերջը մեր ականջին հասան սրինգի և թմբուկի ձայներ։ Ստուգեցինք որ բոշաներ էին և հարսնիք ունէին։ Մեզ հրաւիրեցին իրենց հարսնիքին, բայց մենք նախընտրեցինք կովը փնտռել և հարցուցինք նախիրի մասին։ Անոնցմէ մէկը, «Աշըք»ը, պահ մը երեսս նայեցաւ, ճակատը շփեց, մօրքերուն մէջ խորասուզուեցաւ, կարծես թէ մոռցուած յիշատակ մը կը փնտռէր յիշողութեան լաբիւրինթոսին մէջ, ու յանկարծ գլուխը վեր առաւ, վազեց վրաս, երկու թեւերով փաթթուեցաւ վզիս և գոչեց.

— Հէ՛յ վախ, Միսաք, այս դո՞ւն ես, Խրալենց Տաքէսին տղան չե՞ս։ Դուն զիս չե՞ս ճանչնար։ Ես աշըք Շաքօն եմ, չե՞ս յիշեր զիս։ Երբ մենք Թիլ կ՚իջեւանէինք, առաջին անգամ ձեր հացը կը ճաշակէինք եւ մեր վրանները ձեր ջաղացքին առջեւ կանանչ մարգագետնին վրայ կը զետեղէինք։ Դուն փոքր էիր, կու գայիր մինչեւ իրիկուն մեր վրաններուն չուրջը խաղալու։

Այսպէս, մէկ շունչով շարունակեց իր հարցուփորձերը եւ իր անկապակից երախտագիտութեան ճառը՝ մեր գերդաստանի մասին, ժամանակ չտուաւ անգամ յիշողութիւնս ամփոփելու, որպէսզի կարողանամ իր հարցումներուն պատասխան տալ։

— Հէ՛յ կիտի աշխարհ... քեզի այս վիճակին մէ՞ջ պիտի տեսնէի, ըսաւ, Հէ՛յ կիտի «խօճա Խրալ օղլի», ձեր մէկ զաւակը բախտը ի՛նչ վիճակի մէջ դէմս կը հանէ։

Այս սրտաշարժ խօսքերը փափուկ զգայնութեանս ջիղերուն դպչած էին։ Գերդաստանիս մեծութեան անկումին ողբն էր որ կ՚արտասանէր։ Արդէն իմ սիրտս երերուն եւ փխրուն, դեռ անոնց թարմ յիշատակին կսկիծովը խոցուած, չկրցաւ դիմանալ։ Անզուսպ փղձկումով մը լացի։ Այն ար-

ցունքը, որ սրտիս յատակը լճացած էր, ուղխորէն կը հոսէր կոպերէս դուրս, ինչպէս ապառաժներու ընդերքէն եւ երակներէն բխող աղբերակ մը։

Ճանչցած էի ես ալ զայն։ Հին օրերու բարեկամի կարօտագին սարսուռովը համակուած, թոյլ տուի որ ան ոգեկոչէ յիշատակը նահատակ սիրելիներուս, որպէսզի իմ հոգիս ալ պահիկ մը օրօրուի անցեալի անոյշ եւ քաղցր յիշատակներով։

Ցեռայ թախանձանքով մը մեզ երկուքս ալ առաջնորդեց իրենց վրանները եւ ըսաւ, որ հոգ չընեմ, կորսուած կովը իրենք գիտեն թէ ո՛ւր է։ Երէկ, երբ Նոր Գեղայ Մէզրէի հօտաղները զուարը տուն կը տանին, կու գան կը պատուիրեն աշըքներուն թէ՝ «կզզիէն վերադարձին, մեր արջառներուն հետ կով մը խառնուած է, որ ուշադրութիւն չենք ըրած։ Եթէ մէկը փնտռելու ըլլայ, ըսէք որ այսինչ տեղն է, որովհետեւ դուք ճամբուն մօտ էք եւ գիշեր ցերեկ հոս դաշտին մէջ կը հանդիպիք ոեւէ ուղեւորի եւ կրնաք տեղեկացնել»։

Ես եւ Հասօն միասին վրանները մտանք։ Տավուլ-զուռնան զարնեցուցին եւ բոլորը եկան մեր չուրջը հաւաքուեցան։ Աշըքներուն բոլոր կիները զիս ճանչցան։ Մանաւանդ Շաքոյին կինը, որ երկայնահասակ, քիչ մը նիհար, բայց հրապուրիչ էր, ոսկեգոյն մազեր եւ գեղեցիկ աչքեր ունէր։ Մեր ճանչցած աշըքներուն ամէնէն գեղեցիկ կինն էր։

Մեր տան անդամները բոլորը կը ճանչնար եւ մեծին ու պզտիկին անունները մէկիկ մէկիկ գիտէր։ Ուզեց գիտնալ թէ որո՛նք սպաննուած էին եւ որո՛նք ազատուած։ Նախ հարցուց հօրեղբօրս կինը՝ Շուշանը։

— Սպաննեցին, ըսի...

— Հա՞յրդ...

— Նոյնպէս սպաննեցին...

— Սառա՞ն, խորթ մա՞յրդ։

— Ողջ է։

— Հօրեղբայրդ՝ Վարդա՞նը։

— Սպաննեցին։

— Կինը՝ Սառա՞ն։

—Սըլըքենց Սիւլէյմանին կինը դարձաւ։

— Եղբայրդ՝ Սեդրա՞կը։

— Ողջ է։

— Մարգա՞րը (հօրեղբօրորդիս)։

— Ողջ է։ Միւսները բոլորը սպաննեցին, ըսի չերկարելու համար, որովհետև ա՛լ սիրտս չէր դիմանար եղեռնի պատկերը ուրուագծելու։

Ինծի ընկերացող Հասօն երբ իմացաւ որ կովը գտնուեցաւ, ալ իր պարտականութիւնը լրացած համարելով, իր էշը առաւ և մեկնեցաւ։

Գիտէի որ աշըքները մեծ յարգանք ունին մեր գերդաստանին հանդէպ և զիս ալ կը յարգեն՝ հակառակ այս վիճակիս։ Խնդրեցի որ անմիջապէս մէկը ընկերանայ ինծի, երթալ կովը բերելու համար։

Շաքոյին կինը չթողուց որ ես երթամ։ Տեսնելով որ ոտքս ուռած է, պատուիրեց որ հանգիստ ընեմ և ինք բազարջուկ պիտի կապէ վրան, խորովուած սոխ պիտի դնէ, որ շուտ հասնի և պայթի։ Իսկ ամուսնացող փեսացուն՝ Շիւքրին, ղրկեցին կովը բերելու։ Շաքօն պատուիրեց եղբօրը՝ Շիւքրիին, որ շուտ հասնի, գտնէ նախիրը և ըսէ որ «Հաշիմ պէկին ծառան եկած է մեր վրանը և զիս ղրկած է կովը տանելու»։

Շիւքրիին մեկնելէն վերջը, հարսնցուն բազարջուկ շինեց և ոտքիս վրայ կապեց։ Շաքոյին գեղեցիկ կինը սաճիհաց կ'եփէր, ճաշ պատրաստելու համար ինծի։

Ժամ մը չանցած, տեսանք որ Շիւքրին կովը առջեւը ձգած կու գայ։ Ա՛լ հիմա դժուարութիւն մը չմնաց Արածանի գետը անցնելու, որովհետև թիզ մը մանուկն անգամ կրնայ ոեւէ կենդանիի պոչը բռնելով, հեշտութեամբ անցնիլ գետը։

ՍՐՏԻՍ ԱՌԱՋԻՆ ՏՐՈՓԸ...

Ներսի տան դրան սեմին վրայ տասնեւչորս-տասնեւհինգ տարեկան աղջնակ մը պպզած, ձեռքերը ծնօտին դրած, գեղեցիկ և սև աչքերը մերթ գետինը յառած, մերթ

տան մէջ առարկայի մը վրայ սեւեռած, և մերթ ալ դուրսը անծայրածիր հորիզոնը ընդգրկած, մանկական անմեղութեամբ մը կ'օրօրուի ինքն իր վրայ։ Սև ու դաժան վիշտ մը կարծես առջևը կանգնած, կը հրէ դէմքի մանկական և անմեղ ժպիտը, սրտին մէջ մտնելու համար։ Սակայն պատանուհին կը պայքարի, մէկդի վանելու այդ անծանօթ ու դաժան վիշտը, որ յամառած է անպատճառ մտնել սրտին մէջ։

Հուսկ յետոյ, պատանուհին, յաղթուած պայքարելէ, թոյլ կու տայ որ այդ մաղձոտ վիշտը ներս մտնէ և ինք ընկճուած՝ յուսահատօրէն դառնապէս կու լայ…

Քիւրտերը և Թուրքերը գեղեցիկ աղջիկները ընտրած և բռնօրէն առած տարած էին իրենց կնութեան։ Իսկ մեր գիւղի ամենագեղեցիկ աղջիկը, Սաթենիկը, կը մնար մնացեալ հայ կիներուն մօտ, որոնք տան մը մէջ համախումբ կը սպասէին կարաւանի մը անցնելուն, որպէսզի զիրենք ալ խառնէին սպանդանոց առաջնորդող արիւնոտ հեղեղին։

Իսկ գեղեցիկ Սաթենիկը, որ հազիւ տասնեւչորս տարեկան էր, ցարդ չէր տարուած, որովհետև կռուախնձոր դարձած էր քիւրտերու և թուրքերու միջև։ Իւրաքանչիւրը կ'ուզէր ինք տիրանալ աղջնակին։ Քիւրտերը մէկիկ մէկիկ կու գային և կը համոզէին Սաթենիկը որ ըսէ թէ՝ զինք կը նախընտրէ։ Ու Սաթենիկը պիտի նախընտրէր…

Եւ այս վիշտն էր որ կը տանջէր դրան սեմին վրայ պպզած և ձեռքերը ծնօտին դրած պատանուհին։

Ի՞նչպէս կարելի է ընտրութիւն մը ընել մէկին կամ միւսին։ Ո՞ր մէկն է որ ժանիքը հայ մսի մէջ չթաղեց։ Ո՞ր մէկն է որ կլափով հայ արիւն չլակեց։

Փրկել պէտք էր գազաններու ճիրաններէն հայ աղջիկը։ Միջոց մը պէտք էր խորհիլ, քանի դեռ մէկը չէր փորձած բռնութեամբ յափշտակել, որովհետև իրենց միջև թշնամութեան պատճառ պիտի դառնար այդ բանը և մէկը միւսին պիտի չներէր որ առանց հաւանութեան աղջիկը խլած տարած է։

Հայ պատանի տղաքներ հոս հոն ծառայութեան մտած էին «իսլամ»ացած անունին տակ, բայց ո՞րքան ժամանակով՝ ոչ ոք գիտէր, որովհետև ասիկա խաբուսիկ երեւայթ

մըն էր։ Եւ մենք միշտ կը տեսնէինք որ հայ մանուկ մը և պատանի մը կը վերցնեն կը տանին տուներնին, անուննին կը փոխեն, Հասան կամ Ալի կը կանչեն։ Այս փոքրիկները կը չոյէին ու կը փայփայէին և կ'ուզէին գիտնալ թէ ո՞ւր պահուած է տան հարստութիւնը և երբ իրենց յոյսերը ի դերև ելլէր, առանց այլևայլի կը սպաննէին խեղճ տղաքը։

Սաթենիկին մայրը կը մղկտար, սրտէն արիւն կ'երթար։ Կը նախընտրէր որ աղջիկը թոյլ տային իրեն հետ կարաւանին խառնուելու, մէկ ճակատագիր ունենալու, քան թէ թողուլ բարբարոսներու ճիրաններուն մէջ, իբրև կենդանի մեռել։

Սաթենիկին մայրը և հայ կիները միաձայնաբար գաղափար մը յղացան։ Քանի որ հայ տղաքները իսլամացած էին և «սուրբ կրօնք»ը ընդունած, ուստի կարելի էր Սաթենիկը հայ տղաքներէն մէկուն տալ և ազատել այդպէսով։

Սաթենիկին փրկութեան միջոցը գտնուած էր։ Հայ տղու հետ պիտի ամուսնանար։ Ո՞վ գիտէ, թերևս բախտը այնպէս մը տնօրինած է, որ իր մանկութեանը երազած ասպետն է որ հեռաւոր մշուշին մէջէն ձև ու մարմին առած՝ կու գար իր իղձերուն և տենչանքներուն փառապսակը հիւսելու…

Տենդագին աշխատանքի լծուած էին Սաթենիկի մայրը և հայ կիները։ Պէտք էր շուտ կարգադրել, քանի դեռ գազաններուն կեր չէր եղած…

Անշուշտ այն հայ տղան, որ թեկնածու պիտի ըլլար Սաթենիկին, իր աղայէն պիտի խնդրէր որ թոյլ տար Սաթենիկին հետ նիքեահ ըլլալու։ Ըստ օրէնի չէ՞ որ իրենք ալ իսլամ էին և «հախ տին»ը ընդունած…

Ծղակտոր աղջիկը վշտի ծանրութեան տակ կքած, կ'երեւակայէր սարսափելի պատկերը որ տասնեւչորս տարեկանին պիտի լլկուէր… պիտի յօշոտուէր, իր պատիւը պիտի սրբապղծուէր… ու ինքը պիտի դառնար քուրջի կտոր մը, փողոցը շպրտուած…

Պատանուհին տակաւին լուր չունէր որ մայրը եւ հայ կիները իրեն սպասող դառն եւ ողբալի ճակատագիրը սուրբ մէկ հարուածով կտրած են ու զինքը պիտի ամուսնացնեն

իր երազին եւ երեւակայութեան մէջ փայփայած եւ սնուցած ձիաւոր ասպետին հետ...

— Սաթենիկ, աղջիկս, վատերուն ձեռքէն ազատուելու համար, հայ տղաքներէն մէկուն պիտի տանք քեզի։ Դուն անոնցմէ ո՞ր մէկը կը սիրես, ո՞ր մէկը կ'ուզես։

Ո՛վ գիտէ այդ պահուն հոգիին մէջ ի՛նչ փոթորիկներ տեղի ունեցան։

Ի՞նչպէս արտասանած էր այն անունը, որ պիտի ուզէր եւ որ պիտի սիրէր. ի՞նչպէս չէր փրթած սրտին թելը եւ ի՞նչպէս լեզուն չէր կարկամած, երբ ըսած էր թէ Մ...ը կը սիրեմ։

***

— Տղաք, Պապոյենց էգուն խաղողը ամէնէն առաջ հասունցած է, որովհետեւ արեւջեր է, իսկ ձորակներու եւ ձմայ տեղուանքներու խաղողը տակաւին ագոխ է։ Եկէք այսօր այն կողմը տանինք դուարը, քիչ մը խաղող ուտենք։ Մեր այգիները արդէն քիւրտերուն մնացած է, գոնէ կուշտ փորով ժում մը խաղող ուտենք, ի՛նչ կ'ըլլայ թող ըլլայ. ո՞վ գիտէ մեզմէ ո՛ր մէկերնիս մինչեւ վաղը ողջ կը մնայ։

Թուաբանական հաշուով մեր ապրած օրերը կը գումարէինք, որուն համագումարը կ'ըլլար չորս ամիս։ Աս ալ շահ մըն էր։ Օր մը աւելի արեւին ծագիլը եւ մարը մտնելը տեսնելը մեծ բախտաւորութիւն մըն էր, հոգ չէ թէ օր մը տոկոսով միասին պիտի վճարէինք մեր կեանքին արեւը։

— Երթանք ուրեմն դէպի այգիները։ «Ջափառ»ներէն (ցանկապատ) դուրս նոր հասունցած խաղողի ողկոյզները այծի ծիծերու պէս կախուած են։ Եթէ այգիներուն մէջ մտնելու կը վախնանք, փուշէ «չափառ»ներէն ձեռքերնիս կ'երկարենք, մէկ քանի ողկոյզ կը փրցնենք։

Կենդանիները ձորն ի վար մակաղուեցան արածելու. հոն հունձքերը քաղուած էին. վախ չկար շուտ շուտ հսկողութիւն կատարելու դուարներուն վրայ, անոնք ազատօրէն կրնային տարածուիլ ձորն ի վար, ձորին կողն ի վեր։ Եւ մենք սկսանք հեռուէն հեռու այգիին շուրջը ոլքալ, ինչպէս կատու մը զամբիւղին տակ պահուած կաթին շուրջ

կը դառնայ։ Աւելի յանդուգները կը մօտենային, փուշերուն արանքներէն մէյմէկ ողկոյզ կը փրցնէին ու կը հեռանային, փրցուցածնին հապճեպով բերաննին թխմելով։

Թէեւ այգիները մերն էին, սակայն հիմա այլեւս մենք անոնց տէրը չէինք։ Ու նաեւ կանխօրօք այգիներու պահապան որոշուած էր. եթէ տեսնելու ըլլար, քաներնիս բուրդ էր։ Ոմանք կուշտ մը կերան, իսկ ոմանք պտուղ մը անգամ չճաշակեցին։ Մեր զբաղումին մէջ, դուարը բոլորովին հեռացած և աչքէ կորսուած էր։ Տղաքներուն ձայնեցի, թէ ա՛լ բաւական է, շտապեցէք կենդանիները հաւաքելու։ Եւ ես ուժգին թափով ինքզինքս թող տուի սարահարթէն վար դէպի ձոր։ Այդ զօրաւոր վազքիս մէջ, ոտքս հանդիպեցաւ խոչընդոտի մը և ես երեսս ի վար հասակովս փռուեցայ մերկ կնոջ մը դիակին վրայ ու սոսկալի վախցած ոտքի ելայ եւ առանց դիակին վրայ նայելու, փախայ։ Սակայն ծունկերս կը կթոտէին և սիրտս կը տրոփէր։ Դիակ շատ էի տեսած չորս ամսուան ընթացքին և չէի վախցած, սակայն երեւի յանկարծակիի գալուս համար վախցայ։ Քիչ մը հեռանալէս վերջ, կանգ առի։ Զօրաւոր փափաք մը ծնաւ մէջս ետ վերադառնալ և դիակը լաւ մը քննել, տեսնելու համար թէ ո՞վ է, պիտի կրնա՞մ ճանչնալ։ Բոլոր քաջութիւնս հաւաքեցի, պաղարիւնութեամբ մը մօտեցայ դիակին։ Չորս բոլորը դարձայ, բայց չկրցայ դէմքը տեսնել, որովհետեւ երեսն ի վար շրջուած էր։ Թեւերը հովանոց ըրած էր դէմքին, այնպէս որ չէր տեսնուեր։

Լաւ մը ծռեցայ նայելու, այնպէս որ երեսս գետինը դպաւ և գլուխս դիակին գլխուն։ Միայն քիթը երեւցաւ, որ հռոմէական ձեւ ունէր. քիչ մըն ալ բերնին մէկ անկիւնը և թարթիչները տեսնուեցան։ Այսքան մը տեսնելէ վերջ սարսռացի... Նմանցուցի մէկու մը, որ մանկութիւնս էր օրօրած, իր գիրկն էի մեծցած, արցունքներս էր սրբած, երբ լացած էի։ Քովը պպզած կը մտածէի թէ արդեօք... ա՞ն է։ Ակամայ մղումով մը ձեռքս մերկ մարմնին դպցուցի ու սոսկումով մը ետ քաշեցի։ Մարմինը պաղ, սառի կտոր մըն էր։

Կասկածս փարատելու համար, ուզեցի դիակը շրջել կռնակին վրայ և լաւ մը տեսնել դէմքը։

Ձեռքով դպչելու կը սոսկայի· ուզեցի հօտաղի մականովս շրջել։ Այնպէս մը կարծրացած էր, որ երբ գաւազանը տուի կողին, կարելի չեղաւ դարձնել, որովհետև թեւերը, որ հորիզոնաձև ղէմքին բռնած և հովանոց էր եղած, այդ ձևով կարծրացած և երկաթի կտորի նման ամուր էր։ Արմունկները, որ հորիզոնական էին, չէին ծալլուեր իրենք վրայ։ Որքան փայտով ույժ կու տայի, դիակը հեշտութեամբ սարահարթն ի վար կը քշուէր, այնպէս որ իր ինկած տեղէն տասը ոտք վար քշուեցաւ։

Դիակին տաք արիւնը լճացած և բաւական տեղ հոսած էր։ Այսքան զբաղելէ վերջ, վախս փարատած էր· ուստի ձեռքէս փայտը մէկդի նետեցի, մէկ ոտքս տուի կռնակին, երկու ձեռքով արմունկէն բռնեցի, մէկ ցնցումով կռնակի վրայ շրջեցի։

Այդ ցնցումիս հետ անհեղագոչ ճիչ մը թռաւ շրթունքներէս...

Չէի սխալած, կասկածս ճիշտ էր եղած։ Հօրեղբօր որդւոյս Սաատուրին կինը՝ Օղիտան էր, որուն ամուսինը Պալքանեան պատերազմին զինուոր գնաց օսմանեան հայրենիքը փրկելու համար և զէնքը ձեռքին ինկաւ պարտականութեան պատնէշին վրայ, Ադրիանուպոլսոյ մէջ։

Եւ իր սգաւոր կինը՝ Օղիտան, Պապոյենց էգուն կողքին սրախողխող եղած էր խժդժօրէն։

Երեք ամիսէ ի վեր, Մայմանցի քիւրտ մը խլած տարած էր զայն իրեն կնութեան։ Այդ գիւղը մեր գիւղէն երկու ժամ հեռու է։ Ի՞նչպէս կ՚ըլլայ որ դիակը մեր գիւղը կը գտնեմ, ինչո՞ւ համար սպաննած են, ո՞վ է սպաննած, իր քիւրտ ամուսի՞նը թէ ուրիշներ։ Եւ ի՞նչ է եղած շարժառիթը։

Ո՞վ պիտի կրնայ գիտնալ և ո՞վ պիտի պատմէ այս զարհուրանքը։ Արդեօք փախա՞ծ էր քիւրտին քովէն, որ ետեւէն հասնելով, բռնած տարած և հոս սպաննած էր։

Եւ ի՛նչպիսի սպաննութիւն...

Բերանը թաշկինակ մը թխած էին, որպէսզի տանջուած ժամանակ ձայն չկարենայ հանել։ Եւ սուրը խրած էին կոկորդը, խոչափողը կտրած և երկու ստինքին մէջ-

տեղէն ճեղքուածք մը կար մինչև պորտին վերև։ Մազերու խուրձ մը խառն ի խուռն արեան ճապաղիքներու մէջ թաթխուած, վզին շուրջ երիզ մը հիւսէին։ կը Աչքերը կիսաբաց և այդպէս անշնչացած էր։

Բայց ինչո՞ւ այդպէս մերկացուցած էին, չապիկ մը անգամ չէին թողուցած վրան, կանացի մերկութիւնը ծածկելու համար...

Տղաքները եկած համախմբուած էին դիակին շուրջ, բոլորն ալ լուռ կը դիտէին։ Արճիճի ծանրութիւն մը չոքած էր սրտերնուս։ Սիրտս քար դարձած, պայթելու աստիճան ուռած էր, բայց չէի կրնար լալ։

Մահուան հոտ կու գար այդ տեղերէն։ Շուտ մը դուարը հաւաքեցինք և հեռացանք։

Միտքս մոլորուն և շուար, դիակը աչքիս առջեւէն չէր հեռանար։ Ցուզումէս գլուխս ցաւ մը առաւ· կարծես թէ կը մրճահարէին գանկս։ Երեկոյին, աճապարանքով տաւարս ախոռ քշեցի ու այլայլուած վիճակով «զօնախ» գացի, ներկայութիւնս յայտնելու և պատառ մը հաց կուլ տալով, անմիջապէս երթալու համար համախմբուած հայ կիներուն բնակարանը, նորութիւն մը լսելու թէ՝ մեր բացակայութեանը ի՞նչեր պատահած են, թէ ո՞վ սպաննուած է և կամ ո՞ր մէկ կին կամ աղջիկ տարած են քիւրտերը։

Սովորաբար տխուր և վշտաբեկ կուչ եկած կ՚ըլլային, ծունկերնին իրարու կպցուցած, կ՚ողբային կատարուածին վրայ և կը մտածէին գալիքին համար։

Ես ալ իրենց քով պպզած, գլխիկոր, լուռ կ՚ունկնդրէի, թող տալով մտքիս սանձը, որ կը հետեւէր մէն մի խօսակցութեան։

Սաթենիկը, կիներու այդ կոյտին մէջ, գլուխը յեց մօրը կուշտին, աչքերը պղտոր և ուռած լալէն, ո՛վ գիտէ իր մտքին խօլական վազքին մէջ ի՛նչ փոթորիկներ տեղի կ՚ունենային։ Իր դժբախտութեան և սև ճակատագրին համար պատա՞նք կը կարէր, թէ ոչ՝ արեւաշող երազներուն և իղձերուն փառփառ լուսէ մանեակներ կը հիւսէր...

Նշանենց Զանօն, քառասուն տարեկան կին մը, ականջս ի վար փսփսաց·

— Այսօր նորէն չուները եկան Սաթենիկին համար եւ մենք ըսինք թէ՝ դեռ պզտիկ է, նոյնիսկ մեղք է ամուսնանալ այս տարիքին մէջ։ Ամիս մը վերջ տասնըհինգ տարիքը կը թեւակոխէ, այն ատեն կու գաք կը հարցնէք, ո՛ր մէկերնիդ որ ուզէ, կ'առնէք կը տանիք։ Այսպէսով ամիս մըն ալ ժամանակ շահեցանք, «զօռ-կիւճ» չուներուն ձեռքէն ազատելու համար։

Եւ աւելի մօտենալով ինծ եւ բերանը դնելով ականջիս, հազիւ լսելի ձայնով մը շշնջաց.

— Եկուր Սաթենիկը դուն առ, տղաս, «մասըմ»ը թող չուներուն կեր չըլլայ... Մեղք չէ՞ այս լուսու պէս աղջիկը վատերուն ձեռքը իյնայ։

Ապուշ ապուշ նայեցայ երեսն ի վեր։

— Տես «իշտուր ըլ աղկէկ է (ի՛նչպէս ալ աղուոր է)։

Խենթեցած է, կը մտածէի այս կնիկը։

— Երկուքդ ալ պզտիկ էք, հասակակից էք. իրարու շատ յարմար էք։

Այս խօսողը Նշանենց Զաքօ՞ն էր թէ ոչ ոգի մը։

— Պէկին կը խօսիս, կ'ըսես թէ՝ «ես խելամ եղած եմ, «հախ տին»ը ընդունած, Սաթենիկն ալ կ'առնեմ եւ ան ա խելամ կ'ըլլայ, խօճան թող գայ նիքեահ ընէ»։

Բայց դիա՞կը...

— Զանօ քուրուկ, ի՞նչ խենթ խենթ բաներ կը խօսիս։ Մեր կեանքը մերը չէ, ես ի՞նչպէս կրնամ այդպիսի բան մը ընել։ Կը զառանցե՞ս, ի՞նչ է։ Մեր տարիքն անգամ չի ներեր։ Այսօր հօրեղբօր որդւոյս՝ Ասատուրին կնոջը՝ Օղխտայեն գիւղը տեսանք Պապոյենց էգուն կուշտը, վայրենօրէն յօշոտուած, պատկերը տակաւին աչքիս առջեւն է։

Ի՞նչպէս կրնայի ողբերգութեան հետ զաւեշտ մը խաղալ։

— Օղո՛ւլ, նո՞ր է որ կը տեսնես դիակներ։ Վաղը մէկալ օր բոլորս ալ այդպէս չարաչար պիտի սպաննեն։ Բայց դուք խելամ էք, կարելի է բան մը չընեն ձեզի, եւ եթէ պատահի որ բոլորս ալ սպաննեն, մէկ հայ ողջ չձգեն, ի՞նչ վնաս ունի հայ աղջկան մը պատիւը գազաններուն ձեռքէն փրկելով։ Անոր կուսութիւնը ինչո՞ւ քիւրտերը պղծեն...

Ամուսնացիր Սաթենիկին հետ. քաշ եղիր, ինչ որ պիտի պատահի թող պատահի. առանց ատոր ալ պիտի պատահի արդէն. գէթ չուներուն մուրազը փորերնին կը մնայ։ Թող աղջկան կուսութիւնը ձեռքերնին չանցնի։ Թող մկրտուած հայ մը վայելէ... Անկից անդին՝ Տիրոջը կամքը օրհնեալ թող ըլլայ։

Գլխիկոր կը խոկամ։

Աչքիս առջեւ յօշոտուած դիակ մը եւ «լուսու» պէս աղջիկ մը պար կը դառնան։ Մէկը աչքերուս բիբն է մխուած, իսկ միւսը սրտիս խորը գամուած։ Մէկը զարհուրանք է, իսկ միւսը՝ առինքնող։

Հոգեկան բուռն պայքարներով ո՛չ պիտի կրնամ դիակներու իյնալը արգիլել եւ ոչ ալ կուսական անմեղ հոգիներու արցունքը սրբել. ուստի պէտք է որ ես ալ իյնամ դիակներու կողքին եւ խառնեմ արցունքս կուսական հոգիներու արցունքին, որպէսզի ո՛չ մէկին եւ ոչ միւսին դատաստանին չենթարկուիմ։ Ու ասիկա պիտի ըլլայ իմ վարձատրութիւնս։

Ես կը խոկամ, Զանօ քուրուկը կը մտածէ։

— Գիտե՞ս, օղուլ, երբ Սաթենիկին հարցուցինք, թէ հայ տղաքներէն ո՞ր մէկը կ'ուզես եւ ո՞րը կը սիրես, աղջիկը յուզումով եւ սրտի դողով քեզի մատնանշեց։ Կ'երեւի որ պզտիկուց «աչք» ունի եղեր քեզի եւ կ'ըսէ որ, աղջիկներով խաղի ժամանակ, իւրաքանչիւրը իրեն համար մէկ մէկ դպրոցական տղայ ցուցադրած է սրտին մէջ եւ Սաթենիկն ալ քեզի հաւնած է...

Այս խօսքերը արտասանած ժամանակ, տաք հոսանք մը ամբողջ մարմինս ողողեց. կարծեցի թէ սրտիս թելը փրթաւ, այնպէս որ ձայնը լսելու պէս եղայ։ Անոյշ հեշտանք մը ամբողջ ջիղերս պրկեց ու միայն սիրտս սկսաւ տրոփել ճօճանակաւոր ժամացոյցի պէս։ Ի՞նչ էր զգացածս, ես ալ չէի գիտեր։

Կ'ուզէի կրկին անգամ լսել այդ մոգական եւ կախարդական խօսքերը, որ Ան էր արտասանած։

«Քեզ կը սիրէ»...

Ի հարկէ Զանօ քուրուկներու որոշումը որոշում մնաց եւ ծրագիրը՝ ծրագիր։

Ես դարձեալ հօտաղ էի․ բոկոտն և մերկ կը վազվզէի խելագարի պէս դաշտերը, առանց ուղեղի և առանց սրտի… Չէ՞ որ սիրտս գերեզման մը ունեցաւ, Սաթենիկին սիրոյ չզարչուլը ծածկուած։

Տակաւին շատ մը դիակներու վրայ պիտի փռուիմ հասակովս։ Շատ մը դիակներու երեսները պիտի դարձնեմ դէպի աղօթարան։ Հարսնցուիս փոխան ունեցայ նորօրինակ հոգեկան տանջանք մը, որպէս վարձ, և փառապսակս եղան անվերջ դիակնե՛ր, դիակնե՛ր, դիակնե՛ր…

* * *

Ամէն առաւօտ և երեկոյ դաշտ մեկնելուս և դաշտէն վերադարձիս, ոտքերս առանց ինծի հպատակելու, ակամայ կ'ուղղուին խարխլած և փլփլած ցածլիկ տան մը կողմը։ Այդ տան չուրջբոլորը պահ մը վարանումով կը դեգերիմ ու հոգեկան բուռն ցանկութեամբ և սրտի տրոփումով՝ աչքերս գաղտնի կերպով ինձմէ փախուստ տուած կը հետապնդեն և կը խուզարկեն մէկը, որ իմ սիրտս գողցած, հետը տարած է։ Լուսարձակի պէս երբ ամէն անկիւն խուզարկելով սիլուէթի մը կը հանդիպին, բիբերս իր լոյսը հաւաքած ասուպի արագութեամբ իրենց կոպերուն տակ կը թաղնուին։

Ինչո՞ւ համար է աչքերուս այս վախկոտութիւնը և երկիւղը։ Արդեօք սիլուէթէ՞ն։

Այո՛, սիլուէթէն։

Նոյնպէս սիլուէթն ալ, ամէն օր միեւնոյն ժամուն, իր ստուերը կը պտըտցնէ և խարխլած տան մէկ անկիւնէն կը խուզարկէ հորիզոնը՝ մէկը փնտռելով. նոյն անձկութեամբ և նոյն սրտի տրոփումով, կարծես մէկու մը հետ ժամադրուած է և անհամբերութեամբ ճամբուն կը նայի։ Սիլուէթը և ճամբորդը այսպէս հեռուէն հեռու, գաղտնօրէն իրարմէ մէկ մէկ ակնարկ գողնալով և իրարու վիշտ փոխանակելով, խռովատանջ հոգիով և տրոփուն սրտով, մէկը դէպի ներս կը քաշուի, իսկ միւսը ելած ճամբէն ետ կը դառնայ։

Այս երկուքն ալ, օրերով իրարմէ գողցած ակնարկով կը սնանին և իրարու սրտի տրոփումով կը շնչեն… Մէկուն

աչքերուն մէջ ամօթխածութեան խռովքը կայ, իսկ միւսին մէջ՝ յանցապարտութեան զայրոյթը։ Երկուքին սրտերուն տրոփն ալ միեւնոյնն է։ Երկուքին ալ աչքերուն մէջ արցունք լճացած է։

Մինչև երէկ դեռ երկուքն ալ դիակներու սարսափն ունէին միայն և իրենց մտասեւեռումը կեդրոնացած էր ջարդի, թալանի, կողոպուտի և սպանութեան շուրջ. մէկը իր կուսապղծութեան սարսափովն էր համակուած, իսկ միւսը՝ ժայռերուն և քարերուն վրայ իր գանկը պայթելուն զարհուրանքովը կը սրսփար։

Իսկ Ջանօ քուրուկները ասոր վրայ նոր վէրք մըն ալ բացին։ Ասոնց սիրտերուն մէջ անգիտակցաբար… դըժոխքի մը հուրը արծարծեցին, որ պէտք էր խնայուէր գէթ այս զուլումի եւ սարսափի օրերուն, երբ ամբողջ ցեղի մը անճիտման եւ բնաջնջման հրամանագիրն էր ստորագրուած։

Մինչ հայ կիները Սաթենիկին պատիւը փրկելու համար անկարելին կը փորձէին՝ ուզելով ամուսնացնել զայն ինծի հետ, առ ի ձեւաբանութիւն, առանց նկատելու թէ մենք բոլորս արդէն ամուսնացած էինք մահուան հետ, յաջորդ օրը, երբ դաշտէն տուն վերադարձայ, լսեցի մեծ բոթը թէ՝ գոնջ գլուխով կարճահասակ եւ խիստ տգեղ քիւրտ մը եկած եւ դժբախտ Սաթենիկը տարած է իրեն կնութեան։

Այս քիւրտը պէկերուն միջոցաւ տիրացաւ չքնաղ Սաթենիկին, որ կոկոն մըն էր, իր ցողունին վրայ բացուելու կը վախնար եւ որուն մայրը անկիւնը քաշուած՝ կուրծքը կը ծեծէր, մազերը կը փետտէր։ Բոլոր կիներն ալ տխուր եւ գլուխնին վայրահակ կը խոկային։

Սաթենիկն ալ բռնութեամբ գնաց միանալու իր սեռակիցներու փաղանգին, որոնք կը հեծէին թուրք եւ քիւրտ վոհմակներու եւ վամպիրներու սեմերէն ներս, քամելով դառնութեան սեւ մրուրը։

Կատարուեցաւ անխուսափելին։

Սաթենիկը գոնջ եւ արիւնարբու քիւրտ Մստոյին կինը դարձած էր. անոր յայրատ եւ վաւաշոտ գրկին մէջ կը թօշնէր, որպէս վարդի կոկոն մը, որուն մարդ պիտի վարանէր մատներն իսկ դպցնելու։

Երբ լսեցի այս գոյժը, կարծեցի թէ սուր մը մխուեցաւ սրտիս մէջ. Թեւերս թուլցան, գոյնս նետեց ու կեցած տեղս աղէ արձան կտրեցայ:

— Սաթենիկը տարին... Սաթենիկը տարին:

Այդ հարուածը այնքան ճնշիչ եւ սպանիչ էր, որ ջղագարութեան նոպայի մը մատնուեցայ: Սիրտս կանգ առաւ տրոփելէ ու միայն ներքին ձայն մը կը լսուէր.

— Սաթենիկը տարին... Սաթենիկը տարին:

Ոչ առաջինն է եւ ոչ վերջինը: Անդնդախոր ձորերը, քարանձաւները, դաշտ ու հովիտ դիակներով լեցուեցան: Իսկ ոճրածին ջոլիրներու սրբապիղծ սեմերէն ներս հայ գեղանի հարսներու եւ աղջիկներու չարանները թիւ ու համար չունէին:

Դարձեալ արեւը իր թաւալման շրջանը կ'ընէր: Դարձեալ բնութիւնը կը ժպտէր: Լուսինը իր կաթնաթոյր լոյսը կ'արձակէր մերկ եւ պաղ դիակներու վրայ: Արտոյտը իր թռիչքը կը կատարէր անհոգ ու անտարբեր: Սոխակն իր դայլայլը կ'երգէր վարդի թուփին վրայ թառած, կտուցը խրած վարդի կարմիր թուփերուն, կ'ըմբոշխնէր եւ կը գինովնար սիրոյ նեկտարէն...

Բնութեան այս ներդաշնակութեան մէջ խանգարիչ բան մը կար ահեղ եւ զարհուրելի. կարաւան մը որ կ'անցնէր փոշեթաթախ, մերկ եւ բոկոտն. ոտքերը ուռած եւ արիւնլուայ: Սիրտը խոցուած եւ վիրաւոր: Աղիքները դուրս թափած մարդերու կոյտ մը հոս, մահամերձի հոնդիւն արձակող խառնիճաղանճ մը հոն, որ կը գալարուի սպասելով մահուան, որ չէր գար սակայն...

Ամէն օր կը տեսնէի Սաթենիկը, որ տխուր էր ու մելամաղձոտ: Խոշոր եւ գեղեցիկ աչքերուն ծայրերը կապուտցած էին, շրթունքին բոսորը դալկացած էր: Այդ վիճակին մէջ աւելի գեղեցկացած եւ աւելի հրապուրիչ էր դարձեր: Ես կը նայէի անձկութեամբ եւ կարօտով, ան կը նայէր ամօթխածութեամբ եւ պատկառանքով:

Այդ խարխլած եւ փլփլած տունը, որ աւազակային որջ մըն էր եւ ուրկէ սարսափով կ'անցնէինք, այժմ դարձած էր ինծի համար ուխտատեղի մը ու քայլերս ակամայ

Սովէ կմախացած հայ մանուկներ հարաւի անապատներուն մէջ 1917 ին

Պատկեր մը 1915 ի ահաւոր ՀԱՅ ԵՂԵՌՆԷՆ

կ'ուղղէի այն կողմը, սարսուռի մը... հեշտանքը ապրելու համար։ Եւ այդ մէկ սարսուռը ապրելու համար մարդիկ ինչե՜ր չեն տար...

Ու յանկարծ, օր մը, անյայտացաւ Սաթենիկը։ Քանի քանի անգամներ սովորական ժամուն անցայ այդ դըռնէն, բայց չհանդիպեցայ իր ստուերին։

Չարաչուք զրոյցներ շրջան կ'ընէին թէ՝ Մստոն իր «կեավուր կին»ը անհաւատարիմ գտնելով, տարած սպաննած է և դիակը թաղած է կալերուն մօտ Պաղինի և Սրինի ճամբուն վրայ տեղ մը։ Մստոն հետապնդելով գտած է, որ իր կինը մեղապարտ յարաբերութեան մէջ է իր եղբօր՝ Պատրիին հետ։ Եւ այս նախատինքին չհանդուրժելով և նախանձէն, առանց եղբօրը բան մը ըսելու, տարած չարաչար ըսպաննած է զայն։

Այսպէս Թշուառ և հէք աղջիկը կուսապղծութենէ անպատուութեան և անպատուութենէ մահուան առաջնորդուեցաւ։

Պատրին, հրապուրուելով Սաթենիկի գեղեցկութենէն, բռնութեամբ տիրացած էր անոր սրտին և երկուստեք կը յօշոտէին ու կը լլկէին խեղճ աղջիկը։ Լլկումը ի վերջոյ յանգեցաւ սպաննութեան։

Չքնաղ և եղերաբախտ «հարսնցուիս»՝ Սաթենիկին չիրիմը անյայտ մնաց և մարմինը գուցէ Թռչունները և գազանները կերան, բայց անոր յիշատակը պիտի ապրի իմ սրտիս մէջ։

ՄԱՀՈՒԱՆ ՎՃԻՌԸ ՊԻՏԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐԷԻ

Անոնք տասներեք հոգի էին — Հաշիմ պէկին ծառաները. սաքմանը, սէյիսը, մատակարարը, բոլոր տեսակի ծառայողները, արիւնարբու և ճիւաղային խմբակ մը։ Բացօթեայ «չարտախ»ին մէջ, հսկայ «սինի»ին չուրջ հաւաքուած, երեկոյեան ընթրիքը կ'ընէին և ես, բազէի մագիլներուն մէջ բռնուող ճնճղուկի պէս, մէջերնին ինկած էի ու սեւցած փայտէ դգալս պիտի խրէի անոնց կերած ամանին մէջէն դգալ մը ապուր կուլ տալու։ Ագահօրէն իրարմէ դգալ մը

աւելի յափշտակելու համար, դգալները շառաչմամբ կ'ելլէին կ'իջնէին ամանին մէջ։ Կարծես երբեք պիտի չկշտանային։

Ոչ ոք փորձ կ'ընէր խօսելու, որովհետեւ մէկ խօսքը պիտի յապաղեցնէր դգալ մը աւելի խլելը։ Եւ ես դգալս ամանին վրայ օդին մէջ կախ կը պահէի, մինչեւ որ անկիւն մը միջոց տրուէր վախվխելով դգալս տանելու ամանին ու բախտի բերմամբ ինչ որ գար պիտի վերցնէի ու կոկորդս լեցնէի, եթէ չէի ուզեր անօթի սատկիլ։

Քիչ մը անդին, պատշգամին կից, Հաշիմ պէկը իր հիւր պէկերով եւ երեք ժանտարմաներով, որ նոր վերադարձած էին հայերու սպանդանոցէն, նոյնպէս իշխանավայել կերպով կ'ընթրէին։ Հիւրերը եւ ժանտարմաները քծնանքով եւ ցած ձայնով բան մը կը պատմէին եւ Հաշիմ պէկը ամէն մէկ խօսքին մարելու աստիճան ճիւաղի պէս կը հռհռար անճոռնի ծամածռութիւնով։ Ասիկա իր սովորութիւնն էր։ Ջղուտ եւ նիհար դէմքը սոսկալի կը նմանէր, երբ խնդացած ժամանակը կլափը գազանի կլափի նման թիզ մը կը բացուէր ու սիկարի ծուխէն դեղնած շան ատամներու նման խոշոր ակռաներու շարք մը երեւան կ'ելլէր։

Դէմքս անոնց կողմն էր. գաղտագողի աչքիս ծայրովը կը հետեւէի անոնց շարժումներուն ու ականջս սրած՝ կ'ուզէի այդ խօսակցութենէն բան մը լսել, բան մը հասկնալ։

Թիկնապահին գլուխը արդէն կը հանդիսանար երբեմն լաւ մը դիտելու պէկերուն եւ ժանտարմաներուն շարժումները։ Որքան որ հաւաքեցի ուշս ու ուրուշս, չկրցի բան մը հասկնալ, որովհետեւ անոնք ցած ձայնով կը խօսէին, իսկ մեր տասնըչորս դգալներու շառաչը կը խեղդէր անոնց խօսակցութիւնը։ Բայց վստահ էի որ հայերու մասին էր խօսքը։ Անշուշտ ժանտարմաները լպիրշ եւ գազանային պատմութիւններ կ'ընէին, որ Հաշիմ պէկին հաճոյք կը պատճառէր եւ ան բարձրաձայն կը քրքջար։

Միշտ կը նայէի գաղտագողի աչքիս տակովը։ Լռեցին։ Հաշիմ պէկը, որ բարձին կռթնած էր, շտկուեցաւ ու գլուխը ժանտարմային մէկուն գլխուն դպչելու չափ մօտեցուց, ցուցամատովը բաղէներու խմբակին մէջէն ճնճղուկը ցոյց կու տար։

— Ո՞ր մէկը, կ'ըսէր ժանտարման։

Լսեցի։ Հացի պատառը, որ բերանս դրած կը ծամէի, խոշորցաւ ու դարձաւ խմորի գունտ մը, որ ա՛լ բերնիս մէջ չէր դառնար։ Կզակիս յօդակապերը ցաւագին կծկումներ ունեցան ու չէին երերար։ Կարծես թէ գամած ըլլային այտոսկրիս հետ։ Թեւերս թուլցան։ Մարմինս ընկճուեցաւ ու աթոռին վրայ հազիւ կրնայի ինքզինքս պահել։

Պէկը իր ցուցամատովը զիս կը մատնանշէր.

— Սա պզտիկը...

Աչքերս խոնարհեցուցի չտեսնելու համար պէկին ցուցամատը։

Ինչո՞ւ ժանտարմաներուն ցոյց կու տար զիս, ի՞նչ ընելու համար...

Արդեօք վաղը զիս անոնց քմահաճոյքի՞ն պիտի յանձնէ, որպէսզի տանին չարաչար սպաննեն զիս։ Միթէ իրենք չէի՞ն կրնար մէկ լախտի հարուածով գանկս պայթեցնել։ Չէ՞ որ մեր գիւղի ամբողջ ջարդը իրենց ձեռքով կատարուեցաւ եւ մինչեւ հիմա ալ ողջ մնացողները մէկիկ մէկիկ կը սպաննեն։

Ուստի ի՞նչ պատճառ կար որ հայ պատանիի մը ներկայութիւնը իր «ղօնախ»ին մէջ՝ գիտցնեն ժանտարմաներուն։ Յուզումս եւ վախս ծածկելու համար սեղանակիցներէս, դժուարութեամբ ոտքի ելայ։ Տեսայ որ ծունկերս կը կթոտին եւ մարմինս ամբողջ կ'աղնտուէր։ Ջերմէ բռնուածի պէս եղայ։

Մութ էր արդէն։ Փախայ բակը ու միջանցքի մը դռնէն անցնելով, խոշոր սրահի մը մէկ անկիւնը մութ տեղը օթոցի մը վրայ ինկայ։

Միտքս բթացած էր, մտածումիս թելերը կտրուած էին ու խորհելու ոչ մէկ կարողութիւն ունէի։

Ձայն մը հասաւ ականջիս եւ մէկը ոտքով զիս կը մշտէր։

— Ուլէն Գատիր, գա՛խ, գա՛խ, պէկ սէնի իսթիյօր։

Յամրաբար շտկուեցայ նստեցայ։ Մութին մէջ քովս կեցած խօսողը Ալխաթիանցի ձիադարման Ֆարըղն էր, որ համեմատաբար նուազ վատ էր միւսներէն եւ քիչ մը կը մեղքնար վիճակիս։ Երբեմն մխիթարական խօսքեր ալ կ'ըսէր։

երբ մահուան սարսափի մղձաւանջին տակ գլխ ընկճուած ու յուսահատ տեսնէր։

Ցանդիմանական չեչտով մը ըսաւ.

— Սեղանէն ելար ո՞ւր գացիր, ժամ մըն է փաշան քեզի կ'ուզէ։

Ֆարըղը, առանց գիտնալու իմ հոգեկան տանջանքս, փութաց յայտնել թէ՝ «խընզըր» փաշան հիւրերուն և ժանտարմաներուն առջև քեզ կը գովէր...

Ֆարըղը պէկերուն ընթրիքին սպասարկած ժամանակ լսած էր ամբողջը, ինչ որ խօսած էին։

Այսքան մը յայտնութիւն թեթեւցուց գլխս և վախս մասամբ փարատած էր։ Մտածումներէս առանց բառ մը յայտնելու, հետեւեցայ իրեն։ Բան մը չհարցուցի, որպէսզի չկասկածի թէ վախցած եմ։

Լաւ էր որ ճրագ չէր վառուած և ամառ իրիկուան մթնշաղը կը ծածկէր այլայլած դէմքս իրենցմէ և իրենց ոճրային դէմքը՝ ինձմէ։

Երբ հասայ քովերնին, Հաշիմ պէկը անմիջապէս ըսաւ իր հիւրերուն.

— Իշտէ պու չօճուքլար տէտիյիմ:

Չեմ գիտեր թէ ի՞նչ էր ըսած։

Զարսանճագցի Արիֆ պէկը, որ հիւր էր և մեր պէկերուն բարեկամ, առանց նախաբանի հարցուց.

— Անգլիերէն, ֆրանսերէն գիտե՞ս։

Ապշեցայ... Ինչո՞ւ այս հարցումը կ'ուղղէին ինծի։

— Չեմ գիտեր, պատասխանեցի։

Այս պատասխանիս վրայ, Հաշիմ պէկը բարկութեամբ և զայրոյթով հեռացուց գլխս և ջղագրգիռ վիճակով երեսս ի վեր պոռաց.

— Ուլան իթ օղլը իթ, ի՞նչպէս չես գիտեր։

Ու ամօթով դարձաւ քովիններուն՝ ըսելով, թէ «այս լակոտը կը վախնայ ըսելու թէ անգլիերէն և ֆրանսերէն գիտէ, կարծելով թէ չարիք մը կայ ասոր մէջ»։

Ցայտնի եղաւ թէ կանխապէս, առանց լուրջ մտածելու և հետեւանքները նկատի առնելու, Հաշիմ պէկը, չեմ գիտեր ի՛նչ դիտաւորութեամբ, գլխս իր հիւրերուն առջև

դրուատած էր և սնոտի գովասանքներ չռայլած։ Եւ հիմա, իմ բացասական պատասխանիս վրայ, պզտիկ չմնալու համար, անգլիագիտութեան և ֆրանսագիտութեան մասին իմ ուրացումս վերագրեց վախի։

Հայրս սպաննող դահիճը արդեօք իրեն պատի՞ւ կը համարէր և պարծա՞նք կը զգար իր ապարանքին մէջ ունենալով օտար լեզուներ գիտցող զոհին անչափահաս որդին, որ սակայն անգլերէն չէր գիտեր ու ֆրանսերէն լսած չէր ըլլաւ, որովհետև անգլերէն և ֆրանսերէն սորվեցնող դպրոցները իրենք քանդեցին ու տեղը գարի ցանեցին։

Զգացի թէ մեծ սխալ մը գործեցի խոստովանելով չգիտութիւնս, ուստի փութացի Արիֆ պէկին ըսելու, թէ չատ քիչ գիտեմ, բայց չգործածելուս համար մոռցած եմ, ինչպէս որ մոռնալու վրայ եմ հայերէնը։

Հաշիմ պէկին ճակատը պայծառացաւ, դէմքին դիւային ժպիտը յայտնուեցաւ ու մեծ չունչ մը առնելով, ըսաւ.

— Տեսա՞ք, էֆէնտիմ, որ «իթ օղլի իթ»ը գիտէր և սուտ կը խօսէր։

Մէկ քանի հարցումներ ընելէն վերջ, Հաշիմ պէկը հրամայեց որ վաղը դաչտ չերթամ, այլ տունը մնամ, որպէսզի իր ծառաներուն և ժանտարմաներուն հետ երթամ մեր գիւղին մէջ ողջ մնացող հայերու ցանկը պատրաստեմ, թէ քանի՞ հոգի ողջ են, ո՞րքանը ամուսնացած են Թուրքերուն և Քիւրտերուն հետ, քանի՞ հոգի իսլամ եղած և հոս հոն ծառայութեան մտած են և Թորոյենց տունը հաւաքուած չամուսնացող պառաւ և միջակ կիները ո՞րքան են։

Աստուա՛ծ իմ։ Ուրեմն վաղը պիտի ընկերանայի ժանտարմաներուն և ձեռքովս մէկիկ մէկիկ իմ ցեղիս զաւակներուն մահուան վճիռը պիտի արձանագրէի։ Սեփական ձեռքովս գրուած դեռ ողջերու ցանկը պիտի դնէի Թուրք կառավարութեան ժանտարմաներուն ծոցը, որպէսզի կալի և դաշտի աշխատանքը լրանալէն վերջը, գային և իմ իսկ պատրաստած ցանկով, անուանով և մականունով, առնէին տանէին դէպի սպանդանոց։

Դիւային յղացում. Թուրքին ուղեղէն բխած։ Զաւկին ձեռքով իր հօրը մահուան վճիռը ստորագրել կու տար։

Պէկին հրամանը կարելի չէր չկատարել։ Վաղն իսկ Արիֆ պէկին, միւս պէկերուն և մէկ ժանտարմայի հետ Բալու քաղաքը պիտի իջնէին անոնք, իսկ երկու ժանտարմաներ պիտի մնային «ղօնախ»ը, ինծի հետ արձանագրութիւն կատարելու։

Որպէսզի անձիս համար ապահով ըլլամ և կասկած մը չունենամ, զիս բացատրութիւն նկատելով, իմ ներկայութեանս ըսաւ.

— Գիտէ՞ք, այս պզտիկը այլեւս իսլամ եղած է և հայութենէ իսպառ հրաժարած։ Անոր անունը Գատիր է։ Եահեա խօճան Գուրանը պիտի սորվեցնէ և պիտի մնայ «ղօնախ»իս մէջ ազատ և ապահով։ Ոչ ոք անոր մազին պիտի դպչի։

Եւ փառաւորութիւնս չոյելու համար, աւելցուց.

— «Պէսլամա»ներէս մէկին հետ կ'ամուսնացնեմ և քանի մը տարի վերջ սաքմանս կ'ըլլայ։

Այո՛... սաքմանը պիտի ըլլայի և զէնքը ուսիս՝ պիտի վազէի ընչասպառ հաւացի Նանավարդիկենց երիվարին ետեւէն, որուն քառասմբակ արշաւը կայծակի մը արագութիւնը ունէր, որուն տէրը Ամերիկայէն վերադարձին՝ հարիւր յիսուն կարմիր ոսկիի գնած էր և որու դիակը այժմ Արածանիի ափունքներուն վրայ Ջրհաւ Թռչունները կը կտցահարէին։

Նանավարդիկենց Մանուկին երիվարին համբաւը տարածուած էր ամբողջ Բալուի գաւառին մէջ։ Եղեռնէն առաջ, բոլոր պէկերը շատ ճիգ թափած էին ոեւէ միջոցաւ խլել ձեռքէն, բայց չէին յաջողած։ Մինչև երեք հարիւր յիսուն ոսկի տուող եղած էր, բայց ողբացեալ Մանուկը չէր տուած։ Իսկ այսօր, լախտի մէկ հարուածով, ճերմակ երիվարը Հաշիմ պէկին սեփականութիւնն էր դարձած։

Անշուշտ այս կայծակին ետեւէն վազելու համար, պէկին սաքմանը պիտի ըլլայի աջ կողքէն՝ և իր անձին վեհափառութիւնը պաշտպանելու համար վտանգի մը պահուն իմ անձս պիտի զոհէի։

Գիշերը մինչև լոյս լացի և չկրցայ քնանալ։ Հիմա կ'անիծէի դպրոցը, ուսումն ու գիտութիւնը։ Ինչո՞ւ թշնամիիս լեզուն գիտնայի և ինչո՞ւ ինծի պաշտօն տրուէր երթալ եղբայրս և մայրս արձանագրելու մահուան տետրակին մէջ։

Կ'ուզէի որ այդ գիշերը երկարէր, յաւիտենականութիւն մը դառնար։ Թող խաւարի մէջ մնար տեղերքը, ես ալ հետը միասին։ Թող արեւին լոյսը ա՛լ երբեք չտեսնէի, միայն թէ ինծի խնայուէր այս տանջանքը։

Արեւի սկաւառակը գրեթէ զենիթին կը մօտենար։ «Ղօնախ»ին մէջ մարդ չէր մնացած, լռութիւն կը տիրէր։ Աճապարանքով վար իջայ սէյիս Ֆարըղին քով, հասկնալու համար թէ փաշան իր արբանեակներով քաղաք գացա՞ծ է, կամ ժանտարմաները հո՞ս են և պիտի երթա՞ն գիւղին հայերը արձանագրելու։

Սանդուխներէն արագօրէն վար իջայ և ախոռին դուռը բացի։ Ախոռը դատարկ էր, հոն էր միայն Հաշիմ պէկին պահեստի ձին, զոր միայն հազուադէպ պարագաներու տակ կը հեծնէր տարին մէկ կամ երկու անգամ, պաշտօնական օրերուն։ Այդ ձիուն միայն թամբը քսան և հինգ դեղին ոսկիի չինել տուած էր, համակ արծաթ և ոսկեզօծուած զարդարանքներով հիւսուած։ Անզուսպ և կատաղի ձի մըն էր, որ երբեք արեւի երես չէր տեսներ։ Ամբողջ մարմինը ձուկի պէս հարթ հաւասար էր։ Այն օրը որ դուրս պիտի ելլէր պէկը, չորս հինգ հոգիի օգնութեամբ հազիւ կարող էր ձին նստիլ։

Երբ ախոռը դատարկ տեսայ, ուրախութիւնը համակեց զիս։ Հասկցայ որ բոլորն ալ մեկնած են։

Ֆարըղը հսկայ բակը կ'աւլէր ցախաւելով։ Վազեցի քովը, ստուգելու և նոր տեղեկութիւններ ու լուրեր ստանալու համար։

Սէյիսը յայտնեց, որ մեծ հանըմը (Հաշիմ պէկին մայրը) չէ ուզած որ ես երթամ հայերը արձանագրելու, որովհետև հիմա «քիւչիւք հանըմ»ներուն և սպասուհիներուն հետ պիտի երթամ վանքի նշենիներուն նուշերը թօթվելու։ Տղուն ըսած է, որ եթէ քանի մը օր ես անցնի, հօտաղները եւ հովիւները նուշ մը չեն թողուր ծառներուն վրայ։ Անհրաժեշտ է որ այսօր երթան հաւաքեն։

Տասն եւ հինգ օրէ ի վեր է որ իմ ընկերակիցներէս

Նշանենց Արմենակը պահապան դրած էին ծառներուն հսկելու համար։

Քանի որ հանըմները «Նամահրէմ» են և աղամարդոցմէ կը թաքնուին, ոչ ոքի հետ կ'ընկերանան, նոյնպէս Արմենակը, որ իմ հասակակիցն էր և ինձմէ տարի մըն ալ պզտիկ, անկէ ալ «Նամահրէմութիւն» կ'ընէին. ուստի մինակ ես էի որ մուտք կը գործէի հարէմը և ինձմէ չէին փախչեր։

Երբ պէկին չէրքէզ մայրը՝ Կիւլսիմա հանըմը հրամայած է որ տունը մնամ ընկերանալու համար իրենց, պէկին ծրագիրը ջուրը ինկած էր, որովհետև ոչ ժանտարմաներէն և ոչ ալ իրենցմէ մէկը Թուրքերէն գրել-կարդալ գիտէին։ Ուստի մեկնած էին։

Այսպէս, Նախախնամութեան մէկ հրաշքովը ես ազատուած էի անարգ պաշտօնէս։ Քիչ կը մնար որ Ֆարըղին ճակատը համբուրէի ուրախութենէս կամ երթայի մեծ հանըմին ոտքը իյնալու...

Հազարամեայ վանքին խորանը փլփլած և կիսաւեր էր. կողերը վիրաւոր, սակայն հպարտ և կանգուն էր գմբէթը։

Երջանիկ և ուրախ էի։ Կը կարծէի թէ բոլոր սուրբերը և մարտիրոսները զիս կը տեսնեն և ինծի պահապան են։ Հազարամեայ վանքի մը աւերակ խորանը ինծի կորով և ոյժ կը ներշնչէր։

Զգացա՞ծ էք արդեօք մինակութիւնը ձեր հոգիին, երբ ինկած էք մահուան ճիրաններուն մէջ. սարսափի և զարհուրանքի պատկերներու յաճախանքը ցնցա՞ծ է ձեր էութիւնը։ Փորձեցէք մերձենալ վանքի մը աւերակին ուր սուրբերու շունչը կը զգաք։ Այդ շունչը կը զգայի ես այդ օրը, երբ նուշերը կը թօթուէի...

ԱՆԵՐԵՒՈՅԹ ՁԵՌՔ ՄԸ ԿԸ ԳՈՐԾԷ

Աշուն էր։ Գորշ և մռայլ օրեր։ Մեր հոգիներէն ներս խոնաւ տրամութիւն մը կը կաթկթէր։ Սև և անագորոյն վիշտ մը չոքած էր մեր սրտերուն ու կը մորակէր մեզ։

Կալի և դաշտի աշխատանքը լրացած էր։ Ողջ մնա-

ցողներուս օրերու համրանքը լրացած էր նոյնպէս. կը սպասենք մեր ճակատագրին։

Քանի մը ժանտարմաներ եկած էին պէկին «զօնախ»ը։ Զրոյց կը շրջէր, թէ այն կիները, որոնք չէին ամուսնացած, պիտի առնէին տանէին կարաւանին խառնելու, իսկ այն քիւրտերը և Թուրքերը, որոնք կ'ուզէին պահել իրենց քով ծառայող տղաքները և կիները, կրնային պահել։

Ուրեմն ողջ մնացողները պատրաստուած էին մահուան ճանապարհը բռնելու։

Խորթ մայրս ալ այդ օրերուն արիւնի նախճիրներէն և զուլումի արհաւիրքներէն սև օրերու ծնունդ արու զաւակ մը ունեցած էր։ Յաջորդ օրը ինքն ալ կարաւանին պիտի խառնուէր։ Ուստի ի՞նչ պէտք էր ընել այդ «մսի կոյտը», եթէ չէր կրցած կամ չէր ուզած խեղդել իր սաղմին մէջ այն թշուառ ծնունդը, որ եղբայրս պիտի ըլլար։ Ուրեմն պէտք էր խեղդել արևուն լոյսը տեսնելէն վերջ, որպէսզի թշուառութեան և վիշտի ցանք մը պակաս ըլլար տիեզերական ցաւերուն մէջ։

Բոլոր կիները հաւաքուած էին ճամբուն վրայ և պատրաստ էին մեկնելու։ Մայրս տակաւին կ'ուշանար։ Կիները իրարու կ'ըսէին.

— Զլրացա՞ւ, երկու ժամ եղաւ... ի՞նչ կ'ընէ։

Այս ակնարկութիւնը մօրս համար էր։ Առաւօտուն կանուխ կիները մօրս խորհուրդ կու տան, որ երախան դնէ գետինը և ամբողջ անկողիններն ու վերմակները չարէ վրան, որ շուտ խեղդուի։ Կիները քիւրտերու և ժանտարմաներու առջևէն քշուելով ճամբուն վրայ կը պատրաստուին, իսկ մայրս հոդ կը թողուն, որ երախային խեղդուիլը ստուգելէ վերջ, հանգիստ սրտով գայ միանայ կարաւանին։ Երբ քիչ մը կ'ուշանայ, ժանտարմաները կը նեղանան և կը հայհոյեն։ Մեր գիւղը նոր եկուոր դահիճ քիւրտ մը, որ ժանտարմաներուն հետ կիներու խմբակին քով կը սպասէր, կը վերադառնայ մայրս բերելու։ Երբ տուն կը մտնէ, կր տեսնէ որ երախան անկողիններու դէզին տակ խեղդուած է և մայրս չկայ։ Անմիջապէս կ'իջնէ ախոռը փնտռելու։ Կը տեսնէ որ մայրս դրան ետին պահուած է։

Ձէնքին բունովը ծեծելով և թեւէն քաշելով, կը տանի կը խառնէ կիներուն։ Մայրս կը յուսար թէ այսպէսով կը մոռնան և ինք կ'ազատի։

Ես գոմին մէջ կծկուած ու վշտէս բուռ մը եղած, կը տեսնէի ինչ որ կը կատարուէր։

Երբ տեսայ որ քղեցի քիւրտը խաչտանգելով, գետնէն քաշկռտելով կը տանի մայրս, սկսայ բարձր ձայնով լալ։ Ի՞նչ ընէի։ Հաշիմ պէկը տունը չէր, որպէսզի երթայի ոտքը իյնայի, աղաչէի որ մայրս ետ կեցնէր։ Թէև չէի յուսար։ Այդ րոպէին, Թէֆֆիւր պէկին մատակարարը, Եուսուֆ աղան, որ քառասուն և հինգ տարիէ ի վեր կը ծառայէր Թէֆֆիւր պէկին և հաւատարմութեան համար մեծ յարգ ունէր, ձի հեծած չեմ գիտեր ո՛ւր կը մեկնէր։ Գոմին դուռը բացի, վազելով շնչասպառ հասայ ետեւէն։ Ձայնեցի·

— Եուսո՛ւֆ աղա, Եուսո՛ւֆ աղա։

Ձին կեցուց։

— Աստուծոյ սիրուն, Մուհամմէտի ճշմարիտ օրէնքի սիրուն, աղաչեցի, մայրս ազատէ կարաւանէն։

Նայեցաւ երեսիս, տեսաւ արցունքներս և խղճահարելով, ըսաւ վստահութեամբ·

— Պիտի ազատեմ, տղաս, որովհետև մելիք Երանոսին հացը շատ եմ կերած, շատ երախտիքներ եմ տեսած ձեր գերդաստանէն։

Ու ձին քշեց ուղղակի հայ կիներուն քով։ Կարաւանն ալ ճամբայ ելած կը քալէր։ Կեցուց ժանտարմաները և կիներուն հարցուց·

— Խրալենց Տաքէսին ընտանիքը ո՞րն է։

Մայրս ցոյց տուին։ Կարաւանէն զատեց և տարաւ «ղոնախ» ու ինք իր գործին գնաց։

Խորթ մայրս հիմա ողջ է և այդ բրշակ երկիրը, Խարբերդ կը մնայ։

Իսկ կարաւանը մեկնեցաւ։ Գիշերը, Սարըխամիշի մօտ (Խարբերդի գիւղ մը), անծանօթ մարդիկ կը յարձակին, կը սպաննեն ժանտարմաները և լեռը կ'ելլեն։ Իսկ կարաւանին վրայ պաշը պօզուք խուժանը կը յարձակի եւ կը կոտորէ, մէկ հատ ողջ չձգելով։

Կը պատմէին, թէ ժանտարմաները սպաննողները հայ փախստականներ են եղած։

ԳԻՇԵՐԱՅԻՆ ԱՅՑԵԼՈՒ ՄԸ

Մեր մատղաշ տարիքին, ենթարկուելով մեծ յուզումներու և տառապանքներու, ֆիզիքապէս քայքայուած էինք։ Վրանիս եղած հագուստը ծուէն-ծուէն եղած էր։ Ոտքերնիս բոպիկ, փշոտ և չոր խոզաններուն մէջ քալելով, արիւնլուայ դարձած էին։ Շատ անգամներ խեղճ տղաքը եթէ դիակներուն վրայ հագուստ գտնէին, կը հանէին և կը հագնէին։ Ոտքերս փուշերէն խոցուելով, ուռած և վէրք կապած էին։ Երբ ջուրի մը մօտ կը գտնուէի, ոտքերս ջուրը կը խօթէի զովանալու համար։ Յաճախ քուրջի կտորներ կը հաւաքէի եւ ջրով թաթաւուն հետս կը պտըտցնէի, որպէսզի խոնաւ-խոնաւ ոտքերս փաթթէի, այրուցքի ցաւը չզգալու համար։ Աշնան արեւը աւելի շոգ-գոլ կ'ըլլար եւ կը վառէր ու կը մրկէր մեզ։ Կարծես թէ արեւը ակռայ ունէր եւ կը թաղէր մեր միսերուն մէջ ու շան պէս կը խածնէր։

Տասն եւ հինգ օրէ ի վեր ժանտատենդէ վարակուած էի, կը տառապէի չարաչար, հազիւ հազ կարող էի ինքզինքս քարշ տալ դուարներուն ետեւ։ Յաճախ ջերմս կը բռնէր, այլեւս չէի կարող ոտքի վրայ մնալ, ինքզինքս կը նետէի բարկ արեւին տակ, ջուրի մը եզերքը, անյագօրէն կը խմէի ու կը խմէի, բայց ծարաւս չէր անցներ։ Արեւը թէեւ կիզիչ էր, բայց գլխս չէր տաքցներ։ Կը մսէի սաստիկ, կարծես մարմնոյս վրայ ձիւն կը մաղէին։ Ակռաներս կը կափկափէին, կը դողայի, ինչպէս աղեղի մը վրայ թրթռացող լարը։ Սիրտս կը խառնուէր, ժահր կը փսխէի։ Աղիքներս գալարուելով, կը կարծէի թէ ներքին աշխարհը կը դղրդայ, երկրաշարժ կայ եւ ամէն բան փուլ պիտի գայ հիմա։ Լեարդս եւ թոքերս բերնէս դուրս կը քաշէին։ Դեղնագոյն եւ կամ կանանչ հեղուկ մը փսխելով, բոլորովին ուժասպառ աչքերս կը փակուէին եւ կ'իյնայի զառանցանքի մէջ։

Այս պարագաներուն միակ մխիթարութիւնս այն էր,

որ կենդանիները ընկերներուս հովանաւորութեանը կը
յանձնէի մինչեւ երեկոյ։ Երեկոյեան դժուարութեամբ տուն
հասնելով, կ'իյնայի գոմին տանիքը փռուած քուրջէ անկո-
ղինիս մէջ ու կը տանջուէի միս-մինակ։

Այս տխուր եւ դառն օրերուս միակ միասին մխիթա-
րիչ ընկերներս էին Արմըճացի Անդրանիկ Մարտուպեանը,
որ Թէֆֆիւր պէկին քով էր, հօրեղբօրորդիս Մարգարը,
նոյնպէս Թորոյենց Առաքելը, Նշանենց Արմենակը, Դաւո-
յենց Աստուրը, որ Անաճենք ալ կը կոչուէին, մեր գիւղի
բարի ժամկոչին տղան էր։ Ասոնք ամէնքը զանազան տե-
ղեր քիւրտերուն քով ծառայ էին։ Ցերեկները դաշտը միա-
սին կ'ըլլայինք եւ կ'օգնէինք իրարու։ Բայց երեկոյին ա-
մէն մարդ իր աղային տունը կը քաշուէր եւ այլեւս իրա-
րու վիճակէն լուր չէինք ունենար մինչեւ յաջորդ օրը։

Փոքրիկ եղբայրս Սեդրակն ալ իր աղային եօթը-ու-
թը տարեկան աղջկան հետ պարտիզպանութիւն կ'ընէր,
ձուվէլէկ (հող չմշակող) էին, արածելու կենդանիներ չու-
նէին, շատ շատ կով մը եւ էշ մը ունէին, ան ալ գիւղին
հասարակաց նախիրին կը խառնէին։

Այն պարտէզը, որ պէկերը Մատոյին տուած էին նա-
յելու, պարտիզպան Նազոյենց Սահակինն էր։ Անիկա միակն
էր մեր գիւղին մէջ պարտէզ մշակող տասնեակ տարիներէ
ի վեր։ Երբ խեղճ ծեր Սահակը ինկաւ դիտապաստ կացինի
հարուածներուն տակ, գիւղին մէջ ամէնէն խեղճ քիւրտը,
Մատօն, յանձն առաւ պարտիզպանութիւն ընել։

Ես եւ Անդրանիկ Մարտուպեանը երբեք չէինք հեռա-
ցներ մեր դուարը, կը դեգերէինք պարտէզին չուրջ։ Ես հի-
ւանդ կը պառկէի արեւուն դէմ, իսկ Անդրանիկը կը մտնէր
պարտէզը, վարունգ կը գողնար եւ կ'ուտէր։ Ի հարկէ, որ-
մէ՞ պիտի վախնար, եղբօրմէ՞ս թէ փոքր աղջիկէն։

Ջերմս երթալով սաստկացաւ եւ գլխս բոլորովին գետին
զամեց։

Ծանր հիւանդ էի այլեւս։

Յաջորդ օրը չկրցի տեղէս ելլել։ Արեւը նիզակ մը
բարձրացաւ, կենդանիները գոմին մէջ բառաչել սկսան։
Գոմը երկու հարիւր քայլ չափ գիւղէն դուրս էր, ճիշդ

«զօնախ»ին դիմաց բարձր տեղ մը, այնպէս որ գիւղը հա-
յելիի պէս դիմացէն կը տեսնուի։

Մարաւ կը պապակիմ։ Լեզուս կը չորնայ, բերնիս մէջ
չի դառնար այլեւս։ Թէեւ գոմին կողքէն խոխոջուն բարակ
առուի թել մը ջուր կը հոսի, որ արեւէն եռացած է ար-
դէն, բայց չեմ կրնար ոտքի ելլել երթալ խմելու։ Հոգ չէ
թէ տաք, պղտոր կամ արիւնոտ, միայն թէ կաթիլ մը ջուր
ըլլար՝ խմէի։ Մարած աչքերով ջուրին կը նայիմ, որ կը
պսպղայ ու աւելի կը մրկիմ, կարծես թէ ներսս հրդեհ կայ։
Ջո՜ւր, ջո՜ւր, ջո՜ւր։

Կենդանիները բակին մէջ կը բառաչէին ու իրար կը
հալածէին, դրան առջեւ տեղ գրաւելու համար։ Խեղճ կեն-
դանիները անօթի էին ու եղջիւրներով դռները խորտակե-
լու կ'աշխատէին, դուրս նետուելու համար։

Դուարներուն բառաչը մինչեւ ոսկորներուս ծուծը կը
մտնէր ու կը վախնայի որ հիմա «զօնախ»էն կը լսեն ու ա-
րիւնարբու պնակալէզ ծառաները կու գան գլխս այս վիճա-
կիս մէջ կը խոշտանգեն։

Քիչ վերջ, հայու զահիճ Սիւսլի Հասանը մրթմրթա-
լով և հայհոյելով, վրաս կու գայ։ Հասնելուն պէս, ա-
ռանց նախաբանի և առանց հարցուփորձի, սկսաւ աքացի-
ներով գլուխս ճզմել։ Այնքան տկար և ուժասպառ էի, որ
չէի կրնար ո՛չ լալ, ոչ ալ ձայն հանել։ Գազանը, կարծելով
թէ իր հարուածները կ'արհամարհեմ և զինքը կը ծաղրեմ,
կատղելով աւելի սաստկացուց իր հարուածները։ Միշտ փո-
րի վրայ պառկած կը մնայի և աքացիներով երբ գլխուս կը
զարնէր, քիթս ու բերանս գետնին կը կպչէր ու կ'արիւնէր։

Երբ յագեցուց իր վրէժխնդրութիւնը, արագ արագ
հեռացաւ, չառաչմամբ բակին դուռները բացաւ և դուարնե-
րը դուրս քշեց տարաւ, չեմ գիտեր ո՞ւր...

Երբ աչքերս բացի, տեսայ որ կէս գիշեր էր։

Ուշակորոյս էի և արթնցայ։ Տեսայ որ մարմինս ամ-
բողջ կը կոտտար ցաւէն։ Մարմինս միսի պէս ծեծուած էր
ու կ'ազղնտուէր։ Ուզեցի կողքս վրայ դառնալ, բայց ցա-
ւէն ճիչ մը արձակեցի ու չկրցայ երերալ։ Առաւօտուն ինչ-
պէս որ ինկած էի երեսի վրայ, նոյն դիրքին մէջ կը մնայի։

Հագուստներս կը կպչէին տակիս օթոցին, կարծես օսլայով փակցուցած ըլլային։ Ձիւքովս չօշափեցի. տեսայ որ քիթէս բերնէս վազած արիւնը կուպրի պէս թանձրացած և փակած է օթոցին, իսկ չապիկս կարծրացած է մարմնոյս վրայ։

Հիմա ա՛լ ծարաւ չէի, բայց անօթութենէ կը տառապէի։

Այգին, որ բակին կողքն էր, ունէր տանձենիներու շարք մը։ Աշուն էր։ Բոչեմուրէ մանր տանձերը հասունցած էին ու որդնոտածները վար կը թափէին։ Սողալով, չարչարանքով հասայ տանձենիի մը տակ և խարխափելով հինգ-վեց հատ տանձ գտայ ու կերայ։

Բայց ստամոքսս տկար և դատարկ ըլլալուն, սկսայ խիթեր զգալ, որովհետև քանի մը օրէ ի վեր առանց բան մը ուտելու միշտ փսխած էի։

Երբ շունչ կ՚առնէի, կը կարծէի թէ կողերուս մէջ ասեղ կը խօթեն։ Նոյն ձևով սողալով, դարձեալ եկայ տարածուեցայ խշտեակիս վրայ։ Ցաւը գլխս սաստիկ կը նեղէր։

Ժամ մը, երկու ժամ վերջ ցաւը դադրեցաւ ու աչքերս գոցուեցան։ Դեռ կէս քուն կէս արթուն վիճակի մէջ էի։

Խշրտուք մը լսուեցաւ։ Ոտքի ձայն մը առի, որ իմ կողմս կու գար։ Աչքերս բացի և գլխուս վերև զինուած և փամփուշտները խաչաձև ձգուած մարդ մը տեսայ։ Մարդը զգուշութեամբ ծռած էր, մութին մէջէն դէմքս տեսնելու։

Արթուն ըլլալս և աչքերս բացուած տեսնելով, շտկուեցաւ, որպէսզի չկրնամ դէմքը զննել և ճանչնալ։

Ցած ձայնով և կամացուկ մը թուրքերէն հարցուց.

— Հիւա՞նդ ես։

— Այո՛, պատասխանեցի։

— Հա՞յ ես, հարցուց այս անգամ հայերէն։

— Այո՛։

— Անո՞ւնդ...

— Միսաք։

— Որոնցմէ՞ ես։

— Խրալենց Տաքէսին տղան եմ։

Պահ մը գլուխը կախ մտածեց ու զարմանքի ձևով մը ըսաւ.

— Խրալե՛նց... Ու խորունկ հառաչանք մը արձակեց։

— Լուր ունի՞ս թէ Հաշիմ պէկը «ղօնախ»ն է։

— Չեմ գիտեր, պատասխանեցի։

Ուշադրութեամբ դիտեցի մութին մէջ խորհրդաւոր և անծանօթ այցելուն, որ յաղթանդամ և պարթև հասակ մը ունէր։ Կողքէն սուր մըն ալ կախուած էր։ Ձայնը խռոխ և պատկառազդու էր։ Երբ ինծի հետ կը խօսէր, կասկածանքով և անհամբեր չորս բոլորը կը դիտէր։

— Ձեր գիւղին մէջ մարդ ողջ չմնա՞ց, հարցուց։

— Ոչ ոք, պատասխանեցի, բացի մանր մունր տղաքներէ և կիներէ, որոնք ամուսնացած են թուրքերու և քիւրտերու հետ։

— Պաղնցի աղջիկ մը կայ Հաշիմ պէկին «ղօնախ»ը, կը ճանչնա՞ս։

— Այո՛, տեսած եմ միշտ և կը ճանչնամ, Խիմաթենց Զարմանն է, որ Ալխաթեան քիւրտ գիւղն էր և վերջերս Հաշիմ պէկին «ղօնախ»ը բերին և հիմա ալ խօսք կայ որ Հարփունկ Օխուցի Նէճիպ աղա անուն քիւրտ մը պիտի տանի իրեն կնութեան։

— Գիտե՞ս երբ կը տանին և որ օրը։

— Որոշ օրը չեմ գիտեր, բայց մինչև ուրբաթ հոս է։ Կարելի է ուրբաթ իրիկուն Ծահեա խօճան և Նէճիպ աղան Հարփունկ երթան և միասին տանին։

Լռեց և սկսաւ ճակատը շփել։

— Խրալենց Տաքէսին տղա՞ն ես, ըսիր... հէ՛յ, հէ՛յ...

Բայց ես քաջութիւն չունեցայ հարցնելու թէ՝ ո՞վ էր ինք և ո՞ւսկից կը ճանչնար հայրս և մեր գերդաստանը։

— Քանի օր է որ այսպէս հիւանդ ես, ես լուր ունիմ...

Ապշեցայ մնացի։ Ո՞ւսկից գիտէր որ ես հիւանդ եմ քանի օրէ ի վեր։ Արդեօք գիշերները միշտ այս տեղե՞րը կը շրջագայի, մինա՞կ է թէ ընկերներ ալ ունի, կը մտածէի։

— Անօթի՞ ես, հարցուց։

— Այո՛...

Անծանօթ այցելուն իր ծոցէն քիչ մը թոնիրի հաց հանեց և քիչ մըն ալ թորախ (սուզուած մածուն, չէօքէլէք) տուաւ ինծի ու արագ հեռացաւ դէպի այգիները, պատուիրելով որ ոչ ոքի բան մը չըսեմ այս մասին։

Հիւանդութիւնս անցած կարծեցի, գերագոյն ոյժ մը և կորով մը զգացի մարմնոյս մէջ։ Անբացատրելի ուրախութիւն մը ծագեցաւ սրտիս մէջ։ Տեսածս երազ կը թուէր։

Արդեօք իրա՞ւ քիչ առաջ զինուած եւ կտրիճ հայ մարդու մը հետ կը խօսէի։ Երեւակայութիւն եւ ցնորք չէ՞ր այս ալ, ինչպէս ուրիշ անգամներ պատահած է։ Խենթի պէս էի։

Ո՞վ կրնար երեւակայել, թէ հայ մը գոյութիւն ունի եւ կ'ապրի դեռ, ան ալ զինուած եւ սուրը կողքին, ու գիշերային ոգիի պէս կը թափառի լեռ ու ձոր, մինչդեռ մենք կը կարծէինք թէ այլեւս աշխարհի վրայ հայութիւն չկայ։

Այգը չէր բացուած տակաւին։ Ուրախութիւնը եւ ապագայ յոյսի մը հեռանկարը զիս թեթեւցուցած էին։ Կերած հացս եւ թարախը ոյժ տուած էին։ Վար իջայ գոմին տանիքէն, գացի այն առուին վրայ, ուր նախորդ օրը ծարաւէն կը պապակէի եւ ջերմը բռնած էր զիս, բայց չէի կարող երթալ ծարաւս անցընել։

Արիւնը, որ քիթէս վազած եւ չորցած էր դէմքիս վրայ Սիւսլի Հասանին հարուածներէն, լաւ մը լուացի։ Զով օդը և ջուրը զիս սթափեցուցին եւ կենդանացուցին, բայց տակաւին մարմինս ցաւերէն կը կոտտար։

Այդ օրերուն, քիւրտ հօտաղները եւ դաշտի աշխատաւորները շշուկ մը տարածեցին, թէ քանի քանի անգամներ հանդիպած են երեք զինուած խորհրդաւոր մարդերու, որոնք բազմութիւններէ խոյս կու տան եւ կը թաքնուին ծործորներու եւ թաւուտներու մէջ։ Յաճախ Հարփունկի ճամբաներուն մօտերը կը թափառին եղեր։

Այդ խօսակցութիւններու պահուն ես անուշադիր կը ձեւանայի, որպէսզի ոեւէ կասկած չհրաւիրեմ վրաս եւ չըմատնուիմ։ Սիրտս կը տրոփէր, գիտէի որ անպատճառ արտասովոր բան մը պիտի պատահի այս օրերս։

Շաբաթ առաւօտ արեւը նոր ծագած էր, երբ արթընցայ։ «Ղօնախ»էն աղմուկ մը լսեցի։ Տանիքէն նայեցայ եւ տեսայ որ Հաշիմ պէկը կը կանչուըռտէր, կը պոռար, կը հայհոյէր։ Բազմութիւն մը հաւաքուած էր շուրջը, բոլորը զինուած էին։ Իրարանցում մը կար։ Վեր վար կը վազվըռ-

տէին, խժալուր աղմուկ մը կար ու բան մը չէր հասկցուեր։

Կը լսէի Հաշիմ պէկին խիստ ձայնը, որ հրամաններ կ'արձակէր.

— Վազեցէք շուտ, Հարփունկ, Մայման, Պուպան, Ալխաթիան, Կրտօ, Կօմօ, Անաթօ ոտքի հանեցէք, թող բոլորը զինուին և իրենց շրջակաները փնտռտուք կատարեն։

Հասկցայ որ անպատճառ անսովոր բան մը պատահած է։ Տարակոյս չկար որ քիւրտերուն տեսած խորհրդաւոր և զինուած փախստականները սպաննութիւն մը կատարած են, քանի որ Հաշիմ պէկը կը հրամայէր երթալ վերոյիշեալ քիւրտ գիւղերը ոտքի հանել և փնտռտուք կատարել։

Կամացուկ մը տանիքէն սահեցայ բակը, բացի դռները և ղուարը անշշուկ դուրս քշեցի ու աննշմար կերպով «ղօնախ»ին կողքէն արագ հեռացուցի. չէի ուզեր ոչ ոքի հանդիպիլ. Կը վախնայի թէ՛ վրէժխնդրութենէ և թէ հարցաքննութենէ։ Կասկածոտ և երկչոտ էի. կը կարծէի որ անցեալ գիշերուան միջադէպը տեսած են կամ լսած ու այլեւս ազատում չկայ ինծի։

Քիչ վերջ գիւղին հօտաղները եկան և դաշտերը կենդանացան։ Շատ չանցած, իմ կողմս եկաւ Զարսանճագի Հոշէ գիւղաքաղաքէն Գէորգ անունով հայ տղայ մը, որ նոյն գաւառին Կէօք Թէփէի Մէհմէտ պէկին ծառան էր։ Այս պէկը Թէֆֆիւր պէկին աներձագն էր, որ 1916-17 թուականներուն Տէրսիմի մէջ ապստամբած էր։ Միւս կողմէն ալ ռուսերու յառաջխաղացումը կար դէպի Փոքր Հայքի հայկական նահանգները, և այդ պատճառաւ, Զարսանճագի և Խոզաթի պէկերը և կառավարական պաշտօնեաները փախած էին զանազան ուղղութեամբ։ Մէհմէտ պէկ և իր եղբայրները (Էօմէր պէկ, Ալի պէկ, երրորդին անունը մոռցած եմ) եղբայրասպան էին. սպաննած էին իրենց հօրեղբայրը։ Նախ հայրերնին կացինի հարուածներով սպաննած էր իր եղբայրը և այս տղաքն ալ մեղսակից էին իրենց հօրը, վրէժխնդրութենէ ազատուելու համար, մեր գիւղը իրենց ազգական Հաշիմ և Թէֆֆիւր պէկերուն քով ապաստանած էին։

Այս պէկերէն իւրաքանչիւրը իր հետ բերած էր երեք

չորս չարսանճագցի հայ տղաքներ, որոնք հօտաղներ էին։

Ի հարկէ մենք այս տղաքները ճանչցանք Թրքական անուններով. Ալի, Հասան, Հիւսէյին։ Իսկ ես միայն գիտէի Մէհմէտ պէկին ծառային՝ հօշեցի հայ տղուն անունը, որ Գէորգ էր, իսկ Թրքական անունը՝ Րաշիտ։

Երկուքս ալ կրցած էինք մեր հոգիներու տագնապը հալորդել իրարու։ Ան իմ մէջս գտած էր ցեղիս մաքուր և անաղարտ էութիւնը, որ անվթար մնացած էր՝ հակառակ բռնութեան և ճնշումի սպառնալիքներուն տակ եղած սարսափին։

Մենք երկուքս միայն գաղտնի իրարու հետ հայերէն կը խօսէինք և յաճախ վրէժխնդրութեան ծրագիրներ կ'որոճայինք և մեր ուժերէն վեր երազներու և խաչալներու Թև կու տայինք։ Գէորգին ընկերակցութիւնը ինծի համար մխիթարութիւն մըն էր, և փոխադարձաբար։ Ասիկա մինչ կը զգայինք և կը խոստովանէինք իրարու։ Ուր որ ալ ըլլար պէտք էր զիրար գտնէինք։ Լաւ լուղորդ էր, ոչ ոք անոր չափ լողալ գիտէր։

Երբ զիս տեսաւ հեռուէն, սկսաւ ճիպոտել իր ղուարը, չուտ ինծի հասնելու համար։

Ուրախութեամբ և առանց նախաբանի, իր սովորական հայհոյութեամբ, աւետեց ինծի.

— Երեք հոգիէն մէկը սատկեցաւ... Օր մը պիտի գայ որ բոլորն ալ այսպէս պիտի սատկին...

— Ի՞նչ է պատահած, Րաշիտ, անհամբեր եմ, ըսէ նայինք։

— Մուժտէս (աւետիս) տուր որ ըսեմ, ըսաւ։

Պատմեց ինչ որ տեղի ունեցած և լսած էր։

Ուրբաթ իրիկուն, Նէճիպ աղան, Եանեա խօճան և եգիպտացի Հասան աղային տղան Ալի չավուշը, Հաչիմ պէկին «ղօնախ»ը բնակող հայ աղջկան մը հետ, իրիկունը ժամը 3ին, կը մեկնին «ղօնախ»էն՝ Հարփունկ երթալու համար։ Ծամբան, Տարակեան ձորի նեղ անցքի մը մէջ յարձակում կը կրեն երեք սպառազէն անծանօթներէ, որոնք ականթարթի մը մէջ կրակ կը բանան ու գետին կը փռեն երեքն ալ՝ Նէճիպ աղային և խօճային գլուխները

մարմիններէն փրցնելով, մէկդի կը նետեն, իսկ Ալի չաւուշը յօշոտելէն վերջ, հայ աղջիկը, Զարմանը, կ'ազատեն և կը փախչին։

Պէկերը և քիւրտերը բոլորն ալ կատղած են և բերնիրնէն փրփուր կը ժայթքէ։ Բոլոր քիւրտ գիւղերը լուր ղրկած են ու ոտքի հանած, գտնելու և պատժելու համար չարագործները, բայց տակաւին հետք մը չեն կրցած գտնել։

Շատերուն կարծիքը այն է, թէ հայ փախստականներ եղած են չարագործները։ Իսկ ոմանց կարծիքն ալ այն էր թէ՝ Չարսանճագի եղբօրմէն կացինահարուող Ասլան պէկի որդիներուն կողմէ պատրաստուած էր այս դաւադիր սպանութիւնը, որպէս փոխ-վրէժ, անուանարկութեան ենթարկելու համար Բալուի պէկերը, որ կը հովանաւորէին եղբայրասպան ոճրագործ պէկերը, սակայն անկարող էին գտնելու հասարակ ոճրագործները, որ իրեք հոգի դիտապաստ գետին փռելէ վերջ, իրենց «նամուս»ը ձեռքերնէն կը խլէին ու կը տանէին...

Ասիկա մեծ անուանարկութիւն մըն էր պէկերուն համար, հոգ չէ թէ տարուածը և փախցուածը հասարակ մէկը և կամ նահատակ ցեղի մը աղջիկն ըլլար։ Իրենց «նամուս»ին դպած էին և հոս կը վերջանար ամէն ինչ...

Մեզի համար այս վերջին կարծիքը նպաստաւոր էր։ Կը փափաքէինք որ ույժ տրուէր այս կարծիքին, որպէսզի պահ մը հանգիստ ձգէին հայ մնացեալ բեկորները։ Բայց անկարելի էր տարակուսիլ թէ այս ոճիրին հեղինակները հայերը չէին։ Ցայտնի էր որ հայ փախստականներ էին, որ յանդուգն կերպով երեք սատակ մէկ անգամէն գետին փռած և հայ աղջիկը փախցուցած էին։

Շատ ուշ իմացանք, որ հայ վրէժխնդիր ձեռքերը Զարմանը ապահով կերպով հեռացուցած և տարած են Տիգրանակերտի կողմերը Մի-Աո-Վան կոչուած քրտական արի և լեռնային գիւղը։ Արիւնոտ մանգաղէն ճողոպրելով, որպէս արհեստաւոր այդ գիւղին միւտիրին վաղեմի ծանօթները ըլլալով, Պաղինի Ջարդէն փախած և միւտիրին պաշտպանութեան ապաւինած են։ Իմանալով որ Զարմանը ողջ է և Թիլ գիւղը պէկերուն ձեռքը կը գտնուի, ժանտարմայի

տարազով և զինուած կու գան և կ'ազատեն իրենց աղջիկը ու կը վերադառնան Մի.Ա.-Վան։

Երկար ատեն պէկերը ծամծմեցին և որոճացին փոխվրէժի դիմելու անմեղ պատանիներուն և կիներուն հանդէպ, մինչև որ նոր դէպք մը եկաւ մոռցնել տալու թէ՛ պիղծ զոհերը, թէ՛ հայ աղջիկը և թէ նոր զոհեր յղանալու ծրագիրը։

Ռուսը կ'արշաւէր և կը գրաւէր վերի նահանգները և հասած էր մինչև Բղի և Ճապաղջուր։ Պէկերը գաղթի պատրաստութիւն կը տեսնէին։

Իրենց համար սուգի օր էր։ Պիտի լքէին ամէն հարստութիւն և փառք, քանի մը ձի և քիչ մը հարստութիւն առած, պիտի մեկնէին Թուրքիոյ խորերը, Գոնիա, Էնկիւրի, Աք.Շէհիր և Ուրֆայի կողմերը։

Բայց քաղաքական դէպքերը տարբեր հանգամանք առին։ Ռուսական յեղափոխութիւնը եկաւ վեր ի վայր շրջելու ամէն բան եւ պէկերը մնացին իրենց տեղը... Բեռները, որ կապուած էին, քակուեցան, եւ Թուրքին աստղը նորէն փայլիլ սկսաւ Ռուսիոյ յեղափոխութեան շնորհիւ...

ԳԹՈՒԹԵԱՆ ԱՊԱՍՏԱՆԱՐԱՆԸ

Սառնաշունչ ձմեռը եկած էր։ Լեռ ու դաշտ ճերմակ սաւանով ծածկուած։ Փոթորիկը կ'ոռնար։ Բուք ու բորան էր ամէն կողմ։ Թքնէիր՝ թուքդ գետին չէր իյնար։ Ծառներու ճիւղերը ձիւնի ծանրութենէն կը կոտրտէին ու վար կ'իյնային։

Կաքաւները կու գային տանիքներու ծխնելոյզներուն շուրջ ապաստան գտնելու եւ բուխերիկներէն բարձրացած ծուխերէն՝ թրջած թեւերնին չորցնելու։ Անոնք այլեւս չէին կրնար թռչիլ։

Գթութեան ապաստանարանին դրան առջեւ, այս սառնաշունչ ձմրան, հազարաւոր թշուառներու զանգուած մը կը խլրտար մերկ, բոպիկ։ Բացօթեայ բակին մէջ, այս թշուառ զանգուածի կոյտը զիրար կը խեղդէր առաջ անցնելու համար։

Ձիւնին մէջ բոպիկ ոտքերով պզտլիկ տղաքներ և աղջիկներ կը պոռային աղիողորմ կանչերով.

— Մայրի՛կ... մայրի՛կ, կը սառինք ցուրտէն, կը մեռնինք անօթութենէ. օգնութի՛ւն, օգնութի՛ւն, ի սէր Քրիստոսի, ի սէր Աստուծոյ։

Զանազան տարազներով կիներ մէկ մէկ մատղաշ երախայ թեւերնուն վրայ, կը ճչային.

— Մայրի՛կ, հայրի՛կ, առէք աս լակոտները կա՛մ պահեցէք, կա՛մ շուներուն տուէք։

Այս բզքտուած ցնցոտիներու կոյտը եթէ դիտելու ըլլայիր, պիտի կարծէիր թէ ցեղերու խառնուրդ մըն է. մէկը արաբական ցնցոտիներով և երեսին ու ձեռքերնին կտածուած (հաճի) ու այլանդակ կերպարանք մը ստացած, միւսը՝ քրտական լաչակով ու գզգզուած հագուստով, ուրիշ մը՝ գնչուի տարազով, սակայն բոլորն ալ մէկ տեսակ կը բարբառէին.

— Մայրի՛կ... մայրի՛կ... օգնութի՛ւն, կը մեռնինք։

Մէկը կ'ըսէր.

— Եթէ այս գիշեր դուրսը մնամ, երախաս կը սառի։

Ուրիշ մը.

— Թուրք ամուսինէս գաղտնի փախած եմ և հիմա զիս կը փնտռէ ու կու գայ այստեղ ձեր աչքին առջև կը սպաննէ զիս. օգնութի՛ւն...

Ոմանք հայերէն չէին գիտեր, արաբերէն և քիւրտերէն կ'աղաղակէին։

Իսկ բնութիւնը կատղած էր և ձիւն կը մաղէր այս թշուառներու կռնակին։ Փոթորիկն ալ ափերով գետնէն կ'առնէր և կը լեցնէր մերկ ուսերուն և թիկունքին։

Մարդոց սրտերն ալ քար կտրած էին։ Չէին լսեր այս աղիողորմ ճիչերն ու աղաղակները, որ մաշուած և կոչկոճուած սրտերէ կը բարձրանար։

Անոնք մահը գրկած ու եկած էին հեռաւոր անապատներէն, Տէր-Զօրէն։ Քիւրտերու և Թուրքերու արիւնոտ սեմերէն խոյս տուած էին իրենց կեանքին գնով, ու հասած էին հոս, այս գթութեան ապաստանարանը, փրկանք մը հաց և մատ մը հագուստ խնդրելու՝ իրենց մերկութիւ-

նը և ամօթը ծածկելու համար, բայց շատ քիչեր կրնային
պատսպարուիլ և օգնութիւն ստանալ այս հաստատութենէն։
Օրերով, շաբաթներով, այս թշուառ զանգուածը կու գար
պոչ կը կապէր, որպէսզի արձանագրուի կա՛մ որբանոց
մտնելու և կամ գոնէ չոր հաց մը և շապիկ մը ստանայ։

Այս ալ երկրորդ նահատակութիւն մըն էր։ Տասնը
ի՜նչ վարդագոյն յոյսերով, մահը աչք առած, ազատութիւ-
նը ձեռք ձգելու համար, ձիւնին ու բուքին, օրերով, շա-
բաթներով, ամիսներով քալած եկած էին և հիմա՝ կաշիէ
ձեռնոցները ձեռքերնին ամերիկացի միսիոնարներ և նոյն-
քան ալ հայ միսիոնարներ և բամբիշ Մարիձաներ կ'արհա-
մարհէին, կը հեգնէին, կը ծաղրէին այս թշուառ զանգուածը։

— Հէ՜յ, ճամբայ բացէ՛ք, ճամբա՛յ, լիրբեր, անզգամ-
ներ, ի՞նչ իրար կը հրէք, ի՞նչ կը խռնուիք, Թուրքի ա-
ւելցածներ։ Անա՛մ, ի՛նչ անհրես ժողովուրդ են, ճամբայ
չեն տար որ մարդ անցնի։ Սատկեցէք ամէնքդ ալ···

Թուրքի մաշրաֆով ծածկուած հայանուն բամբիշ մըն
էր, որ այս խօսքերը կը շպրտէր թշուառներու զանգուա-
ծին։ Բայրերով և Թոյրերով օծուած, հագուած և սնգուր-
ուած, ծրար մը անութին տակ առած, կ'ուզէր ճեղքել
անցնիլ խռնուած ամբոխը։ Ամէն անգամ որ մերկ և թըշ-
ուառ կնոջ մը և մանուկի մը մարմինը այս բամբիշին կը
դպչէր, զզուանքով այնպէս մը կը հրէր, որ բազմութիւնը
ալիքի նման իրարու վրայ կը թաւալէր, մէկը միւսին
վրայ իյնալով։

Ճակատագիրը զիս ալ նետած էր այս հալածուած և
հիւծած մարդակայտին մէջ, ես ալ կը կոխկռտուէի ու կը
հրուէի ուրիշներէ ու կը կոխկռտէի և կը հրէի ուրիշները։
Պիշ պիշ կը նայէի, առանց բան մը հասկնալու թէ
ի՞նչ կը կատարուի այս թշուառութեան կայանին մէջ։
Սիրտս կը մխար և կը յորդէր ալիք առ ալիք։ Օդ
չկար շնչելու, կարծես պիտի խեղդուէի։ Ուզեցի բազմու-
թիւնը ճեղքել և ազատուիլ այս օղակի սեղմումներէն։ Լաւ
է երթալ խեղդուիլ ձիւնին եւ փոթորիկին մէջ, քան թէ հոս
մնալ եւ ստրկօրէն սողալ մեթր Իքսերու եւ միսիոնարնե-
րու ոտքերուն տակ պատառ մը հաց եւ ծածկոյթ մը մու-

րալու։ Աշխարհի մէջ ամէնէն զարհուրելի բանն է մուրաց-
կանութիւնը. եւ այդ բարերարները, որոնք շնորհ պիտի
ընէին մարմինդ փրկել սովի ճիրաններէն եւ ցուրտ ձմեռ-
ուան սառնամանիքներէն, փոխարէնը կը պահանջէին հո-
գիդ եւ խիղճդ, որ պէտք է ծախէիր ի գին պատառ մը հացի։

Ցանկարծ ամբոխը լռեց եւ թշուառներուն աչքերը դէ-
պի ապաստանարանին պատշգամը ուղղուեցան։

— Սո՛ւս, սո՛ւս, լռութի՛ւն, կ'ազդարարէին իրարու,
հայրիկը եւ մայրիկը պիտի խօսին։

Քիչ առաջուան խժալուր աղմուկը դադրեցնելու եւ
դժգոհները լռեցնելու համար, մեթր Իքսը եւ իր կինը պա-
տշգամ բարձրացած էին, եթէ ոչ հացով եւ ծածկոյթով, գո-
նէ Աստուծոյ եւ Քրիստոսի խօսքերովը ամբոխը կշտացնելու։

Ամերիկեան ոնգային առոգանութեամբ եւ ծանր ծանր,
մեթր Իքսը, որ երկար տարիներ Խարբերդի «Եփրատ Քո-
լէճ»ին մէջ պաշտօնավարած էր եւ այժմ որբանոցներու տնօ-
րէն կարգուած էր, սկսաւ հայերէն խօսիլ.

— Սիրելի զաւակներս, ժառանը բան մը չունինք ձե-
զի տալու, լմնցած է։ Ո՛չ հաց կայ, ոչ ալ հագուստ։ Հիմա
որբանոցը տեղ ալ չունինք, թիւը լրացած է։ Վաղը Կիրա-
կի է, առաւօտուն ժամը 10ին ժողովարան կու գաք. ձեզի
պիտի խօսի պատուելի Աստուր Եղոյեան եղբայրը՝ Յիսուս
Կենաց Բանին վրայօք եւ դուք պիտի մխիթարուիք Սուրբ
Հոգիով։ Յիսուսը միշտ ձեր սրտին մէջ ունեցէք, ապաշխա-
րեցէք որպէսզի մեր սիրելի Յիսուսը գթայ ձեզի եւ ներէ
ձեր մեղքերը···

Խեղճ եւ թշուառ կին մը ոսկրացած եւ կմախք դար-
ձած էր. ցնցոտիներու մէջ փաթթուած երախայ մը կար
գիրկը. անոր ոտքերը բոպիկ էին։ Ամբոխը ճեղքելով ա-
ռաջ անցաւ եւ հիւծած թոքերով որքան որ ույժ կար՝ ճչաց.

— Անաստուածնե՛ր, անգութնե՛ր, անխիղճնե՛ր, մեզի
կ'ըսէք թէ՝ հագուստ չունիք, հաց չունիք, որբանոցը տեղ
չունիք, ինչո՞ւ քիչ առաջ Թուրքի մաշրաֆով ծածկուած,
հարուստ եւ պերճօրէն հագնուած, «լավանիթա»յի մէջ թաթ-
խուած կին մը եկաւ, լեցուցիք «պողչան» (ծրար) եւ ղրկե-
ցիք։ Քանի օր է որ կը տեսնենք այսպէս տեղացի փրոտ-

ները կը կրեն ու կը կրեն, տուներնին հագուստներով լեցուցին, հարստացան աղքատին բաժինները կողոպտելով։ Իսկ մենք ամիսներով Արաբիոյ անապատներէն քալած եկած ենք հոս ու մեզ անօթի կը մեռցնէք։ Մեզի Յիսուսի խօսքը կ'ընէք, ժողովարան կը հրաւիրէք ապաշխարելու, որպէսզի ձեր Յիսուսը ների մեր մեղքերը։ Ի՞նչ մեղք գործած ենք, ըսէք, անգութնե՛ր... Լաեց։

Մսթըր Իքսը եւ իր կինը իրարու երես նայեցան եւ փսփսացին։ Այս անգամ մսթր Իքսին կինը խօսք առաւ։ Ակնոցը աչքերուն՝ թշուառ ամբոխին վրայ աչք մը պտըտցնելով, ըսաւ.

— Սիրելի զաւակներս, հայրիկը ըսաւ որ բան մը չունինք, ամէն ինչ լրացած է։ Աղօթեցէք Յիսուսին, որ մեզի տայ ու մենք ալ ձեզի տանք։

Այս անգամ ծերուկ հայ մը պոռաց.

— Այն Աստուածը, որ ձեզի պիտի տայ մեր աղօթքովը, չի՞ կրնար ուղղակի մեզի տալ։ Աստուած ձեզի տայ, որ պատուելիները եւ բամբիշները հարստացնէք եւ մենք այստեղ սատկինք ձիւնին ու բուքին՝ անօթի, մերկ ու թշուառ։

Դուրս նետուեցայ ամբոխէն եւ խելագարի պէս վազելով, հեռացայ այս գթութեան ապաստանարանէն։

Եօթը գիշեր էր որ այս անծանօթ քաղաքը ինկած էի. տեղ մը չունէի գլուխս հանգչեցնելու։ Կ'երթայի աքսորուած հայերու փլփլած տուներուն մէկ անկիւնը ծածքի մը տակ կը կծկտէի մինչեւ լոյս, առանց աչքս գոցելու։

Առաւօտները կ'երթայի շուկայի հրապարակը, արեւջերը կը կենայի, որպէսզի ձմեռուան ցուրտ արեւը մարմինս ջերմացնէր։

Շուկայի հրապարակին քով, «Ուլու Գալա Ճամիսի» անունով մզկիթ մը կար։ Այդտեղ կը հաւաքուէին որբերը եւ թշուառները։ Գիտէին որ մզկիթէն ելլող պաշտօնատար եւ ականաւոր մարդիկ մանր դրամ կը ցանէին որպէս ողորմութիւն եւ կը հեռանային։ Այդ պարագային կոկորդ կոկորդի կու գար թշուառներու եւ որբերու հաւաքածոն, գետնէն պղնձէ եւ արծաթէ մանր դրամ մը խլելու համար իրարու ձեռքէ։

ԱՍԱՏՈՒՐ Խ. ԳԱՒՈՅԵԱՆ
Թլացի բարի ընտանիքի մը միակ ժառանգը
Ամուսնացած Ֆրանսա՝ Սաեցի Զարուհի Փեքանեանի հետ

— Ալլա՛հու էքպէր… Ալլա՛հու էքպէր…

Ամբոխին մէջ խրարանցում մը ծայր տուաւ․ ժողովուրդ կը փախէր․

— Վալի՛ն, վալի՛ն կու գայ, ճամբայ բացէք կառքը անցնի։

Մզկիթին դրան առջեւ խռնուած ամբոխը մէկդի քաշուեցաւ եւ զսպանակաւոր կառքը սրընթաց մզկիթին բակը մտաւ։ Ամբոխը իրարու կ'ըսէր․

— Վալին շատ բարի մարդ է, հիմա մզկիթէն ելլելուն պէս դրամ պիտի բաշխէ։

Դարպասին դուռը գոցուեցաւ կուսակալը ներս մտնելէն վերջ։ Հայ, Թուրք, ասորի տղաքներ դարձեալ խռնուեցան դրան առջեւ եւ զիրար կը հրէին առաջ անցնելու համար, որպէսզի երբ կուսակալը ելլէ մզկիթէն, կարելի
ըլլայ ողորմութիւն ձեռք ձգել, որովհետեւ ետին մնացողնե-
րը ձեռնունայն կը մնային յաճախ։

Ես դարձեալ նոյն դիրքին մէջ, կռնակս տուած մզկիթին պատին, թեւերս խաչաձեւ, ձեռքերս անութիս տակ, գլխիկոր կը խոկայի։ Ինծմէ երկու քայլ անդին, երկու Թուրքեր, մէկը մօրուսաւոր, գրաստի մը սանձէն բռնած, ուշի ուշով զիս կը դիտէին, խորհրդաւոր կերպով կը նայէին վերէն վար զիս չափելով։ Չեմ գիտեր թէ ո՛րքան ատեն զիս այսպէս դիտած են, որովհետեւ ես մտախոհ էի եւ զիրենք չէի տեսած։

Մօրուսաւորը միւսէն երիտասարդ էր, 55-60 տարեկան կար, իսկ միւսը աւելի ծեր էր։ Ձեռքով նշան ըրին եւ կանչեցին որ մօտենամ իրենց։ Երբ քովերնին գացի, անուշութեամբ մը հարցուցին ինծի․

— Տղաս, կ'ուզե՞ս մեր քով գալ աշխատելու։ Մենք քեզ որպէս զաւակ կը խնամենք եւ ոչ թէ որպէս ծառայ։ Մենք քանի օր է՝ որ քեզ այստեղ կը տեսնենք լուռ եւ մըտախոհ, մեղքցանք վրադ։ Աչքերէդ ճանչցանք որ լուրջ եւ խելացի տղու մը կը նմանիս։ Յայտնի է որ մեծ գերդաստանի զաւակ եղած ես եւ այսօր այս վիճակին ենթարկուած։
համակրու-
Կը խոստովանիմ որ ես ալ առաջին անգամ
թիւն զգացի այս Թուրքերուն հանդէպ։ Դէմքերնուն վրայ

անոյշ և բարի ժպիտ մը կար։ Ես, որ մինչև այդ օր միշտ սարսափելի դէմքեր տեսած էի և արիւնս երակներուս մէջ կը սառէր, ամէն անգամ որ Թուրքի մը կը հանդիպէի սիրտս դող կ'ելլէր, այս անգամ այդպէս բան մը չզգացի։ Ընդհակառակը, կարօտ մը կը զգայի մէկու մը պաշտպանութեանը ապաւինելու, մանաւանդ եօթը ութը օրէ ի վեր էր որ անօթի, մերկ, թշուառ և անպաշտպան մնացած էի։ Այնպէս կարօտ էի տաքուկ անկողնի մը մէջ քնանալու և կուշտ փորով հաց մը ուտելու, որ ապագայի մասին ա՛լ չէի մտածեր, միայն թէ օր մը ապրէի որպէս մարդ, անկէց վերջ ի՛նչ կ'ուզէր թող ըլլար։ Ինծի երազ կը թուէր թէ իրաւ ես հաց կերա՞ծ եմ, անկողնի մէջ պառկա՞ծ եմ...

Անմիջապէս պատասխանեցի, թէ կու գամ, բայց ուզեցի հասկնալ թէ՝ ո՞ւր պիտի երթանք։

— «Պաղչաներ»ն է մեր տունը, քաղաքէն ժամ մը հեռու է ոտքով, պատասխանեցին։

Շփոթեցայ և կասկած մը մտաւ սիրտս։ Դարձեալ Թուրքը իր գազանութիւնով յարութիւն առաւ մտքիս մէջ։

Կը վախնայի որ կ'ուզեն տանիլ սպաննել ու ատոր համար է որ իրենց գիւղին անունը չեն յայտներ։

Կասկած չյարուցանելու և վախս յայտնի չընելու համար, կրկնեցի հարցումս․

— Էֆէնտի, «Պաղչա»ն ի՞նչ է, քաղա՞ք է թէ գիւղ։

— Տղաս, «Պաղչա»ն «պաղչա» է, եայլա է (ամարանոց)․ ո՛չ քաղաք է և ոչ ալ գիւղ։ Քաղքցիներու եայլաները չե՞ս գիտեր, որ ամառները կ'երթան հոն կ'ապրին մինչև աշուն, միրգեր կը չորցնեն, խաղող կը կթեն և ձմեռը նորէն քաղաք կու գան բնակելու։ Ահաւասիկ այսպէս եայլա մըն է մեր տունը։

Դարձեալ հանելուկ․ ինչո՞ւ «մեր տունը» կ'ըսեն և ոչ թէ «մեր տուները», քանի որ իրենք երկու հոգի են։

Միամտաբար հարցուցի․

— Երկուքդ մէ՞կ տուն ունիք։

— Մենք երկուքնիս եղբայրներ ենք, տղաս, ըսին, բաժնուած ենք, բայց տունը մէկ է։ Դուն եղբօրս Մսթաֆա էֆէնտիին քով պիտի մնաս, ըսաւ մօրուսաւորը, բնաւ

իր Պատրիէն պիտի չզատէ քեզ։ Դուն բարի տղայ մը կ'երեւիս, բայց այդպիսի հարցումներ ինչո՞ւ կ'ընես։ Մենք քեզի մեղքցանք, արիւնդ մեզ քաշեց և սիրեցինք քեզ քու խորհրդաւոր և լուրջ ընթացքիդ համար։ Կ'ուզենք որ ազատուիս այս թշուառութիւնէդ։ Մենք ծառայի պէտք չունինք։ Եթէ պէտք ըլլայ, այսչափ հայ որբեր կան, մէկը կը տանինք։ Քեզ հոգեզաւակ պիտի ընենք։ Կ'ուզե՞ս, մի՛ վախնար։ Կ'երեւի թէ Թուրքին վախը սրտէդ չէ ելած։ Իրաւունք ունիս, տղաս, բայց մենք այդ Թուրքերէն չենք։ Եթէ գաս, պիտի համոզուիս ըսածնուս...

Վերջապէս համակերպեցայ և հետեւեցայ այս բարի եղբայրներուն։ Ճամբան Գթութեան Ապաստանարանին առջեւէն պիտի անցնէր, բայց նախ քան որբանոցը հասնիլը, զիս տուն մը տարին, ճոխ սեղան մը պատրաստեցին չորս հինգ տեսակ կերակուրներով, լաւ մը ճաշեցի։ Այնքան կերայ որ ստամոքսս ցաւեցաւ, բայց տակաւին աչքս չըկշտացաւ կերակուրէն։ Այս տունը մօրուսաւորին, որ Քէմալ էֆէնտի կը կոչուէր, աներանց տունն էր։

Երկու եղբայրները քաղաքը գործ ունէին, գրաստը առին գացին և ես հոդ մնացի։ Ուշ ատեն, էշը բեռցուցած վերադարձան և զիս առին տարին իրենց հետ եայլան։ Անմիջապէս ջուր տաքցուցին, խանըմը զիս լոգցուց իր ձեռքերով, իր զաւկին պէս․ վրայիս ցնցոտիները բոլորը կրակի տուին և ինծի նոր հագուստ հագցուցին, որովհետև ոջիլները կը վխտային ցնցոտիներուս մէջ և զիս կերած մաշեցուցած էին։

Երեք տարի մնացի այս Թուրքերուն քով։ Իսկապէս արժեցուցին իրենց խոստումը և իրենց զաւկէն երբեք չէին զանազաներ։ Քէմալ էֆէնտի տասը տարի Ամերիկա եղած էր․ երկու տարի էր որ վերադարձած էր․ քաղաքակրթուած և լուրջ Թուրք մըն էր․ կառավարական պաշտօնեայ եղած էր ժամանակ մը։ Բոլոր Թուրքերը կը պատկառէին անկէ և կը յարգէին զինքը։ Ամարանոցը մինակ այս ընտանիքը կար․ ամբողջ ձմեռ մարդու երես չտեսայ, բացի այս երկու եղբայրներու ընտանիքէն։ Բոլոր հարուստ և ամարանոց ունեցող Թուրքերը Խարբերդ՝ քաղաք իջած էին։

Դրախտ մըն էր այս ամարանոցը. դիրքը գեղեցիկ, հարուստ և պտղատու, ջուրը առատ, օդը մաքուր, այգիները շատ։

* * *

Երեք տարի, 1917էն մինչև 1920, լուր չունեցայ աշխարհէն, ոչ հայու մը երես տեսայ և ոչ ալ անցուդարձերէն տեղեկութիւն ունեցայ. շատ քիչ անգամ աղաներուս հետ քաղաք կ'իջնէի և միասին ամարանոց կը վերադառնայինք։

Միայն կը լսէի որ Թուրքերու և քիւրտերու քովէն փախած հայերը, անոնք որ ո՛չ կրցած են որբանոց մտնել և ոչ ալ Թուրքերու քով ծառայելու մտած՝ անօթութենէ մեռած են։

Այդ տարի սոսկալի սղութիւն կար։ Չափ մը ցորենը տասը-տասնըհինգ ոսկիի բարձրացած էր և ան ալ չէր գըտնուեր։

Ծննդավայրէս (Թիլ) տասնըվեց ժամուան ճանապարհ հեռու ինկած էի։ Ոչ լուր ունէի թէ եղբայրս ի՛նչ եղաւ, ո՛չ մօրուս, ո՛չ միւս ողջ մնացող գիւղացիները։

Երեք երկար տարիներ անցած էին. գիտակցութիւնս կամաց կամաց կ'արթննար և ես բուռն ցանկութիւն մը ունէի երթալ Թիլ, տեսնել եղբայրս, մայրս, հօրեղբօրորդիս և բոլոր անոնք որ ողջ էին դեռ։

Ինչպէս եղջերուն ջուրին կը կարօտի, նոյնպէս ես ալ կարօտցած էի բոլորը, մանաւանդ եղբայրս՝ Սեդրակը, որ փոքր էր և խնամքի կարօտ։

Այս փափաքս օր ըստ օրէ մեծցաւ և մարմին առաւ, բայց ի՞նչպէս յայտնէի պաշտպաններուս։ Արդեօք թոյլ պիտի տայի՞ն, եթէ յայտնէի թէ Բալու՝ հայրենիքս պիտի երթամ։

Նախ տարտամ և անորոշ կերպով Պատրիին ըսի, թէ ո՛րքան կարօտցեր եմ եղբայրս և մօրուս։ Շատ կը փափաքիմ անգամ մը երթալ տեսնել զիրենք։ Պատրին ալ ինծի այնպէս կապուած էր, որ երբեք պիտի չուզէր որ ես երթայի։ Ձմեռները տաք «քուրսի»ին շուրջ կը բոլորուէինք,

ես եւ Պատրին փոխն ի փոխ Թրքական վէպեր և աշուղական հէքեաթներ կը կարդայինք։ Մանաւանդ աղայիս կինը՝ Մէմինա խանըմը, շատ կը սիրէր որ կարդայի մալաթիացի հերոսի մը վէպը, «Սէյիդի Պադդալ Ղազի» անունով Թրքաչունչ գիրքը. Շատ էր հաւնած իմ յստակ առոգանութիւնս և ներդաշնակ ընթերցանութիւնս։ Վերջը կը կարդայի «Մէվլուտ»ը, կրօնաշունչ քերթողութիւն մը.

Շատ անգամ Մէմինա խանըմը կ'ըսէր.

— Դուն իմ Աղասիիս տեղը կը բռնես, ան ալ քեզի պէս մոլի էր կարդալու։

Աղասին՝ աղայիս երկրորդ տղան էր, որ սիրահարութեան պատճառաւ խելագարուած էր եղեր, դաշոյնով սիրած աղջկան եղբայրը վիրաւորած էր, քիչ մըն ալ բանտը նստած էր։ Անոր վրայ երգեր յօրինած էին և կ'երգէին։

Իսկ անդրանիկ տղան՝ Ահմէտը, Ամերիկա էր։ Միայն Պատրին տեսայ, որ իմ հասակակիցս էր, տասնըհինգ-տասնըվեց տարեկան պատանի մը։ Երեք տարի այս տղային հետ ապրեցայ առանց միջադէպի։

1920 հոկտեմբերին վճռեցի անպայման մեկնիլ։ Իրիկուն մը, ընթրիքի վրայ էին ամէնքն ալ։ Յայտնեցի Մուսթաֆա էֆէնտիին և Մէմինա խանըմին, թէ կ'ուզեմ երթալ ծննդավայրս, եղբայրս և մայրս տեսնելու, շատ եմ կարօտցած։

Ընդդիմացան խնդրանքիս և ըսին.

— Տղաս, կը փափաքիս, կարող ես երթալ։ Մենք քեզի արգելք չենք ըլլար։

Հետեւեալ օրը Քէմալ էֆէնտին և իր ընտանիքը, աղաս և խանըմս, Պատրին, բոլորն ալ եկան զիս ճամբու դընելու։ Երբ Մուսթաֆա էֆէնտիին ձեռքը կը համբուրէի, տեսայ որ այդ վաթսուն տարեկան ծեր մարդը կու լար երախայի պէս։ Ես ալ լացի, այնպէս որ քիչ մնաց որոշումէս ետ դառնայի և չմեկնէի։

Հրաժեշտի մնաս բարովը ըսի և արցունքոտ աչքերով մեկնեցայ։ Երեք տարի էր որ չէի արտասուած, բայց այս արտասուքը կարօտի արտասուք էր և ոչ թէ վշտի...

* * *

Երբ Մասսառ լեռը բարձրացայ, դիտեցի հեռուէն գիւ-
ղիս համայնապատկերը և սիրտս նորէն լեցաւ։

Տակաւին քալելու երեք ժամ ունէի։ Շատ յուզուած
էի։ Չէի գիտեր թէ ի՛նչ կը բերէր ինծի վաղը, վի՞շտ, ու-
րախութի՞ւն, երջանկութի՞ւն։ Ո՞վ ողջ պիտի գտնեմ և ո՞վ
մեռած։ Յետոյ, քաջութիւն չունէի գիւղը մտնելու։ Կը
կարծէի թէ տակաւին նոյն ջարդը, նոյն գազանութիւնը և
նոյն աւերածութիւնը կը շարունակուի։

Անցայ Փշմըլջէրի մեր արտին քովէն, ծռեցայ կարօ-
տով և արտասուքով հողը համբուրեցի կուռ ու կուշտ. ծա-
րաւ չէի, բայց կարօտէն սիրտս կը փղձկէր. Նստեցայ առ-
ուին եզերքը՝ ձեռքերս ոտքերս և երեսս լուացի. քիչ մը
կողղուրուեցայ, լացս դադրեցուցի, ոտքի ելայ, բարակ և
նեղ կածանէ մը անցնելով, հասայ մեր ջրաղացին առջև,
որ փլփլած և աւերակ դարձած էր։ Դուռը գոց էր, բայց
կը լսէի ջախջախին ձայնը, որ կ'աշխատէր. անշուշտ մէ-
կու մը ցորենը կ'աղար։

Ճամբէն չքալեցի գիւղ մտնելու, այլ ջաղացքի կռնա-
կէն մտայ մեր պարտէզը և առանց մէկու մը հանդիպելու,
մեր տան առջև հասայ։

Օ՛... հայրենի տուն։ Քար քարի վրայ մնացած չէր։
Բոլորովին աւերակ դարձեր էր։ Պատերուն քարերը մինչև
պարտէզի փշէ չափառին հասած էին և ճամբան գոցած,
Այնպէս որ կը կարծէիր թէ տունը և պարտէզը իրարու
կցուած են։

Ո՞ւր պիտի երթայի։ Պիտի երթայի Թորոյենց տու-
նը, ուր երեք տարի առաջ հայ կիները կը բնակէին, նոյն-
պէս մայրս, զոր Յուսուֆ աղան կարաւանէն դարձուց։

Արդեօք հո՞ն էին տակաւին։

Առջևէս՝ կռացած կին մը, երկու դոյլ լեցուն ջուրով,
կը քալէր յամրընթաց և ես ալ ոտքերս կախ ձգելով, դրե-
թէ կրնկակոխ իր ոտքերուն հետքերուն վրայէն կը քալէի,
կռնակէն ճանչցայ զինքը և սիրտս տրոփեց։ Հօրեղբօրս
Վարդանին կինը՝ Սառան էր, որ հիմա Սըլըքենց Սուլէյ-
մանին կինն էր եղած։

Քիչ մը կանգ առի. չէի ուզեր որ տեսնէ զիս։ Գիւ-
ղին ճիշտ մէջտեղն էի, բայց տակաւին մարդ տեսած չէր
զիս։ Ո՛վ կար գիւղը արդէն։ Հայերը ջարդելէն վերջը,
հինգ-տասը տուն քիւրտեր մնացեր էին, քանի մը տուն ալ
եկւորներ բնակութիւն հաստատած էին։

Եկեղեցիին և դպրոցին առջև տղայ մը կը խաղար.
զիս տեսնելուն պէս փախաւ։ Չճանչցայ զինքը։

Բայց ան զիս տեսնելուն պէս ճանչցած և վազած էր
մօրս և հայերուն լուր տալու։

Ես ալ կը կարծէի թէ՝ զիս օտարական կարծելով,
վախցաւ և փախաւ։

Երբ տուն հասայ, տեսայ որ խորթ մայրս և ուրիշ
քանի մը կիներ դուրս կ'ելլէին զիս դիմաւորելու համար։
Մայրս փաթթուեցաւ ինծի, համբուրեց և լացաւ։ Լացի ես ալ։

Վերադարձիս լուրը վայրկենապէս տարածուեցաւ գիւ-
ղին մէջ։ Հայ տղաքները և կիները եկան տեսութեան։
Նոյնպէս քիւրտերը։ Սեդրակը դաշտ էր գացած, ուշ ատեն
վերադարձաւ։ Երբ լուր առած էին, թէ եղբայրդ եկած է,
չէր հաւատացած, որովհետև բոլորն ալ համոզուած էին ե-
ղեր թէ սպաննուած եմ կամ մեռած։ Արդէն մայրս ըսաւ,
թէ «քանի քանի անգամ ես եկայ փնտռելու Խարբերդի
որբանոցները, չգտայ։ Քանի քանի անգամ մասնաւոր մարդ
ղրկեցի քեզ փնտռել գտնելու, վերադարձան եւ ըսին, թէ
սպաննուած է։ Որպէս թէ դիակդ տեսնողներ եղած էին, եւ
մենք բոլորովին յոյսերնիս կտրած էինք քեզմէ»։

Օ՛, կարօտը երկու եղբայրներու...

Երկուքս ալ կարօտի ջերմ արցունքներով գրկախառ-
նուեցանք եւ լացինք։

Մանկութեանս ընկեր դրացի քիւրտ աղջիկ մը, մօրը
հետ եկած էր զիս տեսնելու։ Հարցումներ կ'ընէր երեք տար-
ուան բացակայութեանս մասին եւ տարած կեանքէս տեղե-
կութիւններ կ'ուզէր առնել։ Եւ երբ ես կը պատասխա-
նէի, խնդալէն կը մարէր։

Կը խնդար անոր համար որ լեզուս, շեշտս եւ խօսակ-
ցութիւնս փոխուած էին։ Խարբերդի Թուրքերէնի բար-
բառն էի իւրացուցած։ Բոլորովին մոռցած էի Բալուի բար-

բառը· հաճոյք կը զգար եւ կը խնդար աւելի կոկիկ, տաշուած եւ յղկուած Թուրքերէն խօսելուս համար։

Մայրս եւ բոլորը խորհուրդ տուին, որ երթամ Հաշիմ պէկը տեսնելու եւ ներողութիւն խնդրելու անակնկալ մեկնումիս կամ փախուստիս համար։

Յետոյ գործ մը պէտք էր ապրելու համար։ Մայրս այլեւս Թէֆֆիւր պէկին «ղօնախ»ը չէր, աղատ ձգուած էր։ Հայ կիները իրենք իրենց կ'աշխատէին հոս հոն։

Եղբօրս աղան, այն բարի քիւրտը, Պըքօյենց Մաթօն, մեռած էր եւ ուրիշ քիւրտ մը տարած էր զայն։ Ան առաջինէն ալ խեղճ էր։ Եղբայրս հազիւ կուշտ փորով հաց մը կ'ուտէր։ Հօրեղբօրորդիս՝ Մարգարը Թէֆֆիւր պէկին քով էր տակաւին։

Յաջորդ օրը Հաշիմ պէկին տեսութեան պիտի երթայի, բայց տակաւին հին վախը սրտիս մէջ էր· մինչ 1915 Թուականի ուրուականը կը սաւառնէր գլխուս վրայ։ Նոյն տպաւորութիւնը կը զգայի այժմ ալ։ Այնպէս զզուած էի այդ գազան պէկերէն, որ երբեք չէի ուզեր երեսնին տեսնել· ոտքս առաջ չէր երթար այդ պիղծ սեմերը կոխելու, բայց պարտաւորուած էի երթալու։

Երբ «տիվան»ը մտայ, միակ քիւրտ մը կար, զոր ես չէի ճանչնար։ Ասիկա պէկին Թիկնապահն էր եղած։ Հարցուցի թէ՝ Հաշիմ պէկը տո՞ւնն է, տեսնել կ'ուզեմ։

Սենեակին դրան առջեւ երբ Սաքմանին հետ կը խօսէի, ներսէն Հաշիմ պէկին ձայնը առի, որ կ'ըսէր·

— Ո՞վ է ան։

Սաքմանը դուռը բացաւ։ Պէկին դէմքը տեսնելուս պէս, վախէս սիրտս տրոփել սկսաւ։ Բայց ինքզինքս չըմատնելու համար, համարձակ գացի ձեռքը համբուրելու։ Կը մտածէի, եթէ ձեռքը չտամ համբուրելու, կը նշանակէ թէ զայրացած է եւ վրէժխնդրութիւնը յագեցած չէ եւ տակաւին հաշտուած չէ հետս։

Երբ մօտեցայ իրեն, լայն երախը բացաւ եւ խնդաց։ Ծռեցայ ձեռքը համբուրեցի ու երկու քայլ ետ, ձեռքերս կուրծքիս վրայ դրած, կեցայ։

ԿԱՐԱՊԵՏ ՊԵՏԻԿԵԱՆ
Բալուի Խոսմաթ գիւղացի,
որ այժմ Փրովիտենս (Ամերիկա) կը բնակի

— Բարի եկար, Խրալեան, ո՞ւր էիր. լսեցինք որ մեռած ես, բայց տակաւին կենդանի ես։

Բանի մը հարցումներ ըրաւ, պատասխանեցի քաղաքավարութեամբ։ Ան ալ սկսաւ խնդալ քիւրտ աղջկան պէս և ըսաւ.

— Լման խարբերդցի եղած ես։

Լաւ էր որ այսպէս կակուղ երակին հանդիպած էի և հետս մտերմաբար կը խօսէր։

Երկխօսս բոլորովին փարատած էր։ Օգտուելով լաւ տրամադրութեան մէջ գտնուելու առիթէն, խնդրեցի որ այնքան կալուածներու և հարստութեան փոխարէն, գոնէ ջաղացքը ինծի տայ աշխատելու համար, որպէսզի ջաղացքի եկամուտով ապրիմ։

Առանց առարկութեան, խոստացաւ ջաղացքը վերադարձնել ինծի, պայմանաւ որ կարենայի նորոգել և կարգի դնել։

Որովհետև քիւրտերուն ձեռքը մնալով աւրուած և քանդուած էր ու գիւղին մէջ ջաղացպանութենէ հասկցող վարպետ չկար, շատեր ուրիշ գիւղ կը տանէին իրենց ցորենը ալիւր ընելու։ Աղացուածը ալիւրէ զատ ամէն բանի կը նըմանէր։ Ցորենը ձաւարի պէս երկու երեք կտոր եղած կ'ելլար ու ատով հաց չէր պատրաստուեր։ Ջուրի շտեմարանը փտտած էր և չորս կողմէն ջուրը դուրս կը ժայթքէր, քարը դարձնող մեքենան կոտրտած էր։ Առույրէ ծխնին, որ քարը կը դարձնէ ու առանցքը կը կազմէ, մաշած էր, Ամէն բան քանդուած էր։

Եւ այս աւերակ դարձած ջաղացքն էր որ ինծի պիտի շնորհէր պէկը։ Բայց որո՞ւ կալուածը որո՞ւ կը շնորհէր։

Բանալին յանձնուեցաւ ինծի, գացի քննութիւն մը կատարելու, տեսայ որ ամէն ինչ աւերակ է, յուսահատեցայ, աչքս չկտրեց գործի ձեռնարկելու։ Ես մինակս ի՞նչպէս պիտի կարենայի գլուխ ելլել։ Խորհուրդ մը փայլատակեց մտքիս մէջ։

Մարգարը Թէֆֆիւր պէկին ճիրաններէն խլելու համար յարմար առիթն էր։ Իրենք ալ գիտէին, որ մէկ մարդ չէր բաւեր ջաղացքի համար. մէկը ջուրին շղթունը պէտք

մտնէր գունդը դարձնելու, իսկ ուրիշ մը վերը կամրջակը պիտի չոկէր։

Փութացի Հաշիմ պէկին ըսելու, որ ամէն ինչ աւերակ է, մէկ հոգու գործ չէ, ու խնդրեցի որ հօրեղբօրորդիս ալ ինծի օգնական տային։ Ջաղացքին իրենք ալ պէտք ունէին, ուստի համաձայնեցաւ։

Այսպէսով կրցայ հօրեղբօրորդուս ազատութիւնը ձեռք ձգել։ Կը մնար եղբայրս, անոր ալ միջոցը պիտի խորհէի։

Նախ վրաս դրուած յոյսերը պէտք էր իրականացնէի վստահութիւն ներշնչելու համար պէկերուն, վերջը գիտէի որ յարգանքս մեծ պիտի ըլլար։ Բաւական է որ համակրութիւն ստեղծեմ չուրջս։

Տենդագին աշխատանքի լծուեցայ և յաջողեցայ կարգի դնել ջաղացքը։ Այլեւս բոլորին սիրելին էի։ Վարկս բարձրացաւ։ Ինչ բանի որ պէտք ունենայի, չէին մերժեր։

Մայրս ա՛լ ուրիշ աշխատանք չէր ըներ, ջաղացքի եկամուտը շատ շատ էր, լիառատ կ'ապրէինք։

Հօրեղբօրս կինը՝ որ Սըլքենց Սիւլէյմանին կինն էր եղած, Ծուհար անունով աղջիկ մը ունէր, որ իր հետ տարած էր, հիմա այլեւս չափահաս էր, տասնըչորս տարեկան կ'ըլլար։ Սիւլէյմանը կ'ուզէր իր եղբօրորդւոյն՝ Հիւսէյնին հետ ամուսնացնել, իսկ իմ նպատակս էր փախցնել Խարբերդ և որբանոց դնել։

Քանի որ ջաղացքին շնորհիւ վարկս մեծ էր, պէկերուն միջոցաւ ամէն ինչ կրնայի ընել։ Նախ եղբայրս քիւրտին քովէն հանեցի, ըսելով թէ կրնամ պահել, այլեւս ծառայելու պէտք չունի։ Մէկ քանի շաբաթ քովս մնալէն յետոյ, ղրկեցի Խարբերդ, որբանոցը։ Կարգը Ծուհարին եկաւ։ Օր մը Սիւլէյմանին ըսի.

— Հօրեղբայր, գիտե՞ս, ըստ կառավարութեան օրէնքի, հօրեղբօրս աղջկան՝ Ծուհարին տէրը ես եմ։ Քանի որ մայրը ամուսնացեր է քեզի հետ, ուրեմն աղջիկը անչափահաս ըլլալուն, պաշտպանը ես եմ։ Ես քեզ կը յարգեմ որպէս հօրեղբայր և դուն ալ զիս պիտի ճանչնաս որպէս քու եղբօրորդիդ, ուրեմն պիտի չմերժես խնդրանքս և Ծուհարը պիտի ղրկես որ ես պահեմ։

Հեգնանքով և ծաղրանքով սկսաւ.

— Հա՜ հա՜ հա՜ հա՜... «իթ օղլի իթ», ո՞վ քեզի սորվեցուց այդ օրէնքները, ո՞վ լեզու դրաւ բերանդ, որ օրէնքէ ճառես։ Երեք տարի Խարբերդ մնացիր, աչքբացութիւն սորվեցար, հա՞... Չըլլա՞յ թէ հիմա հայերուն ազատութիւն կայ, ատոր համար լեզունիդ կը պլպլայ և ձայներնիդ բարձր կ'ելլէ։

Անցած էին եօթը-ութը ամիսներ։ Մտածութեան տըւի Ծուհարին տէր և պաշտպան կանգնելու հարցը։ Խոհեմութիւն չէր հասուն աղջիկ մը իմ հովանաւորութեանս տակ առնել։ Զգացի թէ սխալ քայլ առած պիտի ըլլայի, եթէ հօրեղբօրս աղջիկը մօրը քովէն զատէի, իսկ անդին ալ նոյնպէս վտանգ կար, որովհետև Հիւսէյնին հետ պիտի ամուսնացնէին։

Ծուհարը խիստ գեղեցիկ էր. եթէ քովս առնէի, մէկին տեղ հազար թշնամի պիտի ունենայի և իմ կեանքս ալ վտանգի պիտի ենթարկէի։ Լաւ էր որ Սըլքենց տունը մնար և Հիւսէյնին հետ ամուսնանար։

Բայց օր մը, Հաշիմ պէկը զիս կանչեց և ըսաւ.

— Պէտք է որ հօրեղբօրդ աղջիկը քովդ առնես։ Ես այսպէս կը հրամայեմ։ Շո՛ւտ, այսօրուընէ շուտը չկայ, կ'երթաս և ձեր տունը կը բերես։

Այս յայտարարութեան վրայ քար կտրեցայ։ Զգացի թէ լաւ նշան մը չէր։ Պէկ մը ի՞նչպէս կը զիջանի չնչին հարցերով զբաղիլ, ընտանեկան հարցերու մէջ մխրճուիլ, մանաւանդ որ մենք այդպիսի խնդրանքներ ըրած չենք իրեն։

Տարակոյս չկար որ չար դիտաւորութիւն մը ունէր։

Փորձեցի խուսափիլ և առարկել.

— Պէկ, ես չեմ կարող պահել աղջիկը, միեւնոյն ատեն աղջիկը պիտի չուզէ բաժնուիլ մօրմէն և խորթ հօրմէն. լաւ է որ հոն մնայ։

— Ո՛չ, ես քեզի կ'ըսեմ և կը հրամայեմ, որ քովդ պիտի բերես, սաստեց բարկութեամբ։

Կարելի չէր այլեւս առարկել, պէտք էր հնազանդէի։

Առանց իմ կամքիս, սաքմանը ղրկեց Սըլքենց տունը և աղջիկը մեր տունը ղրկեցին։

Պէկին քովէն ուղղակի ջաղացք վերադարձայ։

Միտքս ցրուած էր։ Գիտէի որ մեծ անարգանք մը պիտի գայ գլխուս։ Սակայն շուտով անհամբերութենէ մըղուած տուն գացի։

Տեսայ որ Ճուհարը տրտում տխուր նստած է մօրս և հայ կիներուն քով։ Ո՛չ կ'ուզէր երեսը նայիլ և ոչ ալ կ'ուզէր հետը խօսիլ։ Բոլորն ալ գուշակած էին, թէ չար դիտաւորութիւն մը կար և փոթորիկ մը պիտի պայթէր։

— Մայրի՛կ, ըսի, այսչափ հոգի այս տունին մէջ չեն սեղմիր։ Ա՛ռ «փաթի»ները (կահ կարասի), երթանք ուրիշ տուն բնակինք։ Փառք Աստուծոյ, շատ պարապ տուներ կան, մէկու մը տունը կը չնթռկինք։

Ես և մայրս մեկնեցանք, բայց չուզեցի Ճուհարը մեզ հետ տանիլ։ Ըսի որ ինք հոն պիտի մնայ. մենք ցերեկները միշտ հոս ենք, միայն գիշերները պիտի երթանք հոն պառկելու։

Մենք երեքս—ես, մայրս և Մարգարը, մեր ողբացեալ վարժապետին տունը տեղաւորուեցանք։ Ցերեկները միշտ մայրս Թորոյենց տունը կ'երթար, իսկ ես և Մարգարը ջաղացքն էինք։ Մէկ քանի գիշերներ ես կը մնայի հոն, մէկ քանի գիշերներ ալ Մարգարը։

Հայ կին մը, որ մեզի սանամայր ալ էր, գէշ անցեալ մը ունեցողի համբաւը կը վայելէր։ Այս կինը «զօնախ»էն մինչև մեր տունը ոստայնի ցանց մը կը հիւսէր։ Բոլորս ալ գիտէինք որ այդ կինը կապուած է Հաշիմ պէկի հետ, դաւ մը կը նիւթէ և ոճիրի մը մեղսակից է։ Եւ այդ դաւը կը պատրաստէ Ճուհարին համար։

Օր մը կու գայ և Աբոյենց Եղսային վճռապէս կը յայտարարէ.

— Այս գիշեր Հաշիմ պէկը պիտի գայ Ճուհարին համար... Դուք չվախնաք եւ չսարսափիք։ Ձեր աղջիկներուդ բան մը չըներ։ Անոր աչքը Ճուհարին է։ Զգոյշ եղէք, երբ դուռը զարնէ, պէտք է որ բանաք, եթէ ոչ, վերջը գէշ կ'ըլլայ, ձեռքէն չէք ազատիր։

Այս չարագուշակ լուրը բոլորն ալ իմացան, ամէնքն ալ իրարու ականջին փսփսացին։ Միայն ինձմէ գաղտնի պահեցին, չհասկցայ ի՛նչ դիտաւորութեամբ։

Այդ գիշեր Մարգարը ջաղացքը պառկած էր. ես ալ մեր նոր փոխադրուած տունն էի մօրս հետ։ Այդ գիշերը զարհուրանքի և սարսափի գիշեր մը եղած էր. բոլորն ալ սրտադողի և վախի մէջ էին, բացի ինձմէ, որ անխռով կը քնանայի։

Իրիկունը, պառկած ատեննին, դուները կ'ամրացնեն, դրան ետին աթոռներ, փայտեր կը դիզեն ու արթուն կը հսկեն, բոլորն ալ վախով և դողով։ Ճուհար անձկութեամբ կը սպասէ իր ճակատագրին։ Կէս գիշերին, վաւաշոտ և գազան պէկը դուռը կը բախէ։

Կարելի բան չէր Հաշիմ պէկին վրէժխնդրութենէն ազատիլ։

Այդ պահուն մէկը կու գայ դուռը բանալու, իսկ միւսները Ճուհարին կ'օգնեն բուխերիկէն փախչելու։ Մինչև դուռը կը բացուի, Ճուհարը տանիքն է։

Պէկը ներս մտնելուն պէս Ճուհարը կը փնտռէ.

— Ո՞ւր է Խրալենց աղջիկը, կը գոռայ, շուտ ըսէք, ապա թէ ոչ բոլորդ ալ կը սատկեցնեմ։

— Հոս չէ, կը պատասխանեն, անոնք այս տունէն ելած են, ուրիշ տեղ գացած են, աղջիկն ալ իրենց տունն է կամ ջաղացքն է։

Չի հաւատար, ամէն անկիւն փնտռտուքներ կը կատարէ, ախոռները, մարագները կ'իջնէ, մէկ առ մէկ փնտռելու։ Յուսախաբ ըլլալով, ինծի դէմ ակռայ կը կճրտէ և բոլորին ալ կը պատուիրէ որ իր այդ այցելութեան մասին լուռ մնան, մարդու բան չըսեն։

Ճուհարը տանիքը ելլելուն պէս, կը ցատկէ փողոց, ջաղացք կ'երթայ, դուռը կը զարնէ, Մարգարը դուռը կը բանայ, կը տեսնէ Ճուհարին այլայլուած վիճակը և կը լսէ անոր տխուր պատմութիւնը։

Ճուհարին մօրաքոյրը Նաճարան քիւրտի մը հետ ամուսնացեր էր։ Կը ծրագրեն փախչիլ Նաճարան, որ մեր գիւղէն երկու ու կէս ժամ հեռու է։

Մարգարը ջաղացքին դուռը կը գոցէ, կէս գիշերին Ճուհարը կը փախցնէ Նաճարան, մօրաքրոջը քով և կը վերադառնայ։ Ոչ ոք լուր կ'ունենայ։

Առաւօտուն երբ ջաղացք գացի, տեսայ որ Մարգարը տխուր է։ Սակայն բան մը հարցնելու խիղճ չըրի ու ինքն ալ ինծի բան մը չըսաւ։

Այդ օրը մինչեւ իրիկուն բանէ մը լուր չունեցայ. Երեկոյեան միասին տուն պիտի երթայինք ընթրելու։ Ճամբան պատմեց ինծի այն ողբերգութիւնը, որ տեղի ունեցած էր երէկ գիշեր ու պատմեց թէ ի՛նչպէս Ճուհարը գիշերը փախցուցած էր Նաճարան, մօրաքրոջը քով։

— Եթէ ամէն բան կանխաւ լուր ունէիք եւ գիտէիք, ինչո՞ւ ինծի չըսիք, յանդիմանեցի։

— Մենք չէինք ուզեր որ դուն մասնակցութիւն ունենաս այս գործին մէջ, ըսաւ, որովհետեւ հիմա պէկերը եւ քիւրտերը բոլորն ալ քեզի հակառակ են, քու ընթացքդ չեն հաւնած։ Թորոյենց Կարապետը փախաւ Խարբերդ գնաց, կ'ըսեն որ դուն համոզած ես. Նշանենց Արմենակը նոյնպէս, Դաւոյենց Ասատուրը նոյնպէս։ Բոլոր անոնք որ փախան գացին, քեզի կը վերագրեն, որովհետեւ քանի դուն չկայիր, կ'ըսեն, բոլոր հայ տղաքները եւ կիները հաւատարիմ եւ խաղաղ էին։ Դուն Խարբերդէն եկար թէ չէ, ըմբոստացուցիր եւ մէկիկ մէկիկ ղրկեցիր։ Եղբայրդ հանեցիր քիւրտին քովէն, որբանոց ղրկեցիր, զիս առիր քովդ, այս պատճառաւ քեզի ակռայ կը կճրտեն, եւ կը վախնամ որ ոճիր մը գործեն։ Ատոր համար չուզեցինք որ Ճուհարին դէպքը ականջդ հասնի եւ դուն տաքարիւնութեամբ արտասովոր գործ մը չտեսնես, կեանքդ վտանգի ենթարկելով։

Հիմա հասկցայ որ շատ մը բաներ կը խօսուէին մութին մէջ եւ ես չեմ լսած ու ըմբռնած։

Վստահ էի որ Ճուհարին փախուստը աննշմար պիտի չանցնի. Հաշիմ պէկը պիտի չմարսէր այս բանը։ Հայ լակոտ մը ըլլալ եւ Հաշիմ պէկին ձեռքէն աղջիկ փախցնել։ Այն պէկը, որմէ հազարաւորներ կը դողան եւ կը սարսափին, պիտի ներէ՞ր այս անարգանքը։ Ի հարկէ ո՛չ։

Գիտէի որ Ճուհարը փախցնելն ալ ինծի պիտի վերագրեն, հոգ չէ թէ ես դէպքը կատարուելէն յետոյ իմացած ըլլայի։ Փոթորիկը պիտի պայթէր ուշ կամ կանուխ։

Այդ գիշեր ես ջաղացքը մնացի։ Առաւօտուն արեւը

դեռ նոր ծագեր էր. քիւրտի մը աղունը լրացած էր. ալիւրը լեցուցի պարկին մէջ, ուրիշ հակ մը ցորեն պարպեցի սնտուկը եւ կրկին ջաղացք դարձայ, երբ նոյն րոպէին, աժտահարի պէս ներս մտաւ պէկին ջորեպանը, պուպանցի քիւրտ մը։ Թեւէս բռնեց եւ քաշեց.

— Շո՛ւտ, պէկը քեզի կ'ուզէ, ըսաւ։

Չթողուց որ ցորենին չափը տայի. ցորենը շատ հոսելով ալիւրը խոշոր կ'ըլլար։

Թեւէս քաշելով կը տանէր զիս. կարծես թէ պիտի փախչէի, եթէ թեւս ձգէր։ Ասկից գուշակեցի թէ ի՛նչ զարհուրելի վիճակի մը պիտի ենթարկուէի։ «Դօնախ»ին դարպասէն ներս մտնելուս պէս, ծունկերս կտրտեցան։ Չիբրաւն ախոռին դուռը բացաւ, զիս ներս հրեց, դուռը բանալիով գոցեց։

Տեսայ որ Մարգարն ալ բանտարկուած է։ Ան ալ տունէն անկողնէն հանելով բերած են։ Երկուքս ալ այդտեղ մահու եւ կենաց մէջ կ'օրօրուէինք. իրար մխիթարելու համար խօսք չէինք կրնար գտնել. վախէն լեզունիս կապուած էր, համր էինք կտրեր։ Տիլանէն գազան պէկին պոռչտուքները եւ հայհուչները մինչեւ երկինք կը բարձրանային։ Չեմ գիտեր որո՛ւ դէմ բարկացած էր եւ հրամաններ կ'արձակէր։

Այդ օրը պաշտօնական շատ հիւրեր կային. բոլորն ալ մեկնեցան։ Մենք մեր բանտէն կը լսէինք շատ մը ձիերու վրնջիւնը։

Քիչ վերջ, սանդուխներէն իջնելու ձայն առինք։ Մարգարը աչքի առջեւ երեւցած փետատ, կացին, բահ, բրիչ հաւաքեց, պահեց անկիւն մը, որ գոնէ ասոնցմէ մէկը ձեռք չանցընեն մեզի ծեծելու համար։ Ամէնքը գիտէին, որ պէկը եթէ զանակոծելու ըլլայ, ծեծի տակ կը սպաննէ զոհը։ Տակաւին 1914ին քիւրտ մը զանակոծելով սպաննած էր ու այդ դէպքը ես չէի մոռցած։ Հիմա կարգը մերն էր, երկու որբացած եղբայրներուս։

Լսեցինք ոտքերուն քսոցը, որ մեր բանտարկուած ախոռին դրան վրայ կանգ առաւ։ Բանալիով դուռը բացաւ չառաչով եւ մենք տեսանք դահիճին ցցուն հասակը։

Մէկ ձեռքը գաւազան մը կար, մասնաւորաբար տաշուած և կոկուած, կարծես թէ օձի մը բերնէն հանուած ըլլար։ Ձեռքը բռնելու կողմը ծակուած և հիւսուած ծոպաւոր կապ մը անցուած էր և օղակի պէս դաստակին վրայ անցուցած էր։ Միւս ձեռքը կար աման մը, զոր մատներով կը խառնէր։ Դեղին աչքերը մութին սեւեռեց մեզ փնտռելու համար։ Երբ մարդասպանի աչքերը իմ վրայ յառեցան, կանչեց.

— «Խրալ օղլի, պուրայա կէլ»...

Դժուարութեամբ ոտքի կանգնեցայ. ծունկերս կը կթոտէին։ Մօտեցայ։ Ձեռքի ամանը աչքերս խօթելու չափ մօտեցուց ինծի և հարցուց.

— Այս ի՞նչ է։

Տեսայ որ ալիւրէն մաղուած թեփ է։

Կրկին հարցուց.

— Ի՞նչ է այս։

— Պէկ, ալիւրի թեփ է... պատասխանեցի, բայց չրթունքներս կը դողային և սիրտս այնպէս կը տրոփէր, որ կարծես կուրծքիս վանդակը պիտի կոտրէր։

— Այս գարիի՞ թեփ է, թէ ցորենի։ Դուն գարին խառնած ես ցորենին, հա՞։

— Ո՛չ, պէկ, ես ինչո՞ւ պիտի խառնեմ գարին ցորենին. ի՞նչպէս կարելի է այդ։ Քարը նոր եմ կռանած, կարելի է ալիւրը խոշոր աղցուած է և քիչ մը թեփ ելած է։

— Ըսել է ես սո՞ւտ կը խօսիմ, «ինզիր քեաֆիր կեավուր օղլի կեավուր»։

Եւ ձեռքի ամանը որքան կարելի է հեռուն շպրտեց ու կատաղութեամբ մը թեւս բռնեց և ձեռքի գաւազանով սկըսաւ անխնայ հարուածել։

Կը ճչայի, կ՚աղաղակէի, ուժգին թափով կը ցնցուէի ձեռքէն ազատուելու, և այդ պարագային՝ մերկ ոտքերուս ճանիկներուն կը զարնէր, որ կոտրուին ու չկարենամ փախչիլ։ Հարուածեց մարմինս, գլուխս, ոտքերուս, մինչև որ ուշաթափ գետին փռուեցայ։ Միայն Մարգարին ճիչը ականջիս հասաւ, որ մէկ անգամ կրցաւ ըսել.

— Վա՜յ, մայրիկ... Ու անկից անդին բան չիմացայ։

Ուշ ատեն աչքս բացի որ ջաղացքին «թախթ»ին վըրայ եմ։ Հագուստներս և մարմինս թաց են։ Չկրցայ հասկնալ թէ ո՞վ բերաւ զիս հոս. ինքնիրե՞նս եկած եմ, թէ ոչ ուրիշ մէկը բերած է։ Հինգ վայրկեան վերջ, պէկին ծառաներէն մէկը մօտեցաւ ու տեսաւ որ սթափած եմ։

— Ելիր, ըսաւ, պիտի երթաք, ճիշտ հիմա գիւղէն պիտի հեռանաք։

Հարցուցի ծառային թէ՝ զիս ո՞վ բերաւ հոս «դօնախ»էն, հագուստներս ինչո՞ւ թաց էին։

— Մարած էիր, ըսաւ, գլխուդ ջուր լեցուցին որ ըսթափիս. սթափելէդ վերջը ելար ինքդ եկար հոս։

Զարմանալի բան, ես երբեք չէի յիշեր ինքնիրեն ջաղացք գալս։ Ինչպէս որ մէկը գիշերը տարտամ երազներ կը տեսնէ և կը մոռնայ առաւօտուն, նոյնպէս ալ ես երբեք չէի յիշեր ինձ հետ կատարուած ողբերգութիւնը։

— Շուտ վար իջիր «թախթ»էն, մայրդ և հօրեղբօրորդիդ դուրսը կը սպասեն, պիտի հեռանաք անմիջապէս, ըսաւ։

Արեւը մայր մտեր էր։ Դուրս ելայ ջաղացքէն։ Մայրս և Մարգարը ճամբուն վրայ կը սպասէին։ Պուպանցի Ջորեպանն ալ քովերնին կեցած էր։ Միացանք երեք թշուառներս։ Երկու քիւրտերը ընկերացան մեզի մինչև որ գիւղէն դուրս ելանք։

Հաշիմ պէկը մեզի չորաչոր խոշտանգելէն վերջը, մէկը կը ղրկէ՝ մայրս ալ տունէն դուրս կը քշեն, դուռը կը գոցեն և մասնաւոր կնքամոմով կը կնքեն ու կը բերեն կը միացնեն մեզի։

Քիւրտերը մեզի պատուիրեցին չվերադառնալ գիւղը։ Պէկը լուր ղրկած էր բոլորին, թէ ո՛վ որ պատսպարէ մեզի, անոր տունն ալ քարուքանդ պիտի ընէ։

Քիւրտերը վերադարձան գիւղ, իսկ մենք մնացինք ձորի մը մէջ։ Ո՞ւր պիտի երթայինք և ի՞նչ պիտի ընէինք։ Ես գէշ վիճակի մէջ կը գտնուէի. մարմինս ամբողջ կը կոտտար ցաւէն. ոսկորներս ջարդ ու փշուր եղած էին։ Մայրս կ՚ըսէր.

— Հիմա տակաւին տաք է, շատ չես զգար, անոր ցաւը տակաւին վերջն է որ պիտի զգաս։

Գիշեր չեղած պէտք էր տեղ մը ապաստանիլ։

Որոշեցինք որ ես Թրխէ երթամ, այնտեղ ծանօթ քիւրտ մը կար, որ մեր հեռաւոր ազգականներէն Օսկէկ անունով աղջկան մը հետ ամուսնացած էր։ Հազիւ կէս ժամ հեռու էր մեր գիւղէն։ Իսկ իրենք գիշեր եղածին պէս գաղտնի պիտի վերադառնային գիւղ, քիւրտ դրացիի մը տունը ապաստանելու։ Ես թէեւ խորհուրդ տուի որ գիւղ չմտնեն, վերջը կը մատնուին, աւելի գէշ կ'ըլլայ, բայց գիշեր առեն ո՞ւր պիտի մնային։ Մայրս ըսաւ, որ կ'երթայ Օսոյենց Այիշէին տունը ուր ոչ ոք պիտի տեսնէ։ Մարգարն ալ գիշերը հոդ պիտի անցընէր, մինչեւ լուսնար։

Երթալով մարմինս կը ծանրանար եւ կ'աղնտուէր։ Ժամանակ չկար կորսնցնելու, որովհետեւ կողերուս ոսկորները կը ցաւէին, շունչ չէի կրնար առնել։ Ուստի ճամբայ ելայ Թրխէ եւ քիւրտին տունը գացի։

Բոլորովին մթնած էր։ Քիւրտ ամուսինը տունը չէր։ Օսկէկը իր երկու զաւակները քնացնելու զբաղած էր։ Երկու տղայ ունէր քիւրտէն ծնած։ Զիս տեսնելուն պէս, քիւրտերէն ըսաւ.

— Խէրը գիւ, քանճարա եննի, ըննէ շովըրա։ (Բարի է, ի՞նչ է, ո՞ւսկից կու գաս այսպէս գիշերով)։

Պատմեցի ամբողջ ողբերգութիւնը։ Ցուզումէն լացաւ։ Ելաւ անմիջապէս ալիւր բերաւ, խմոր շաղուեց, բաղարջուկ շինեց եւ մարմինս տաք տաք խմորով փաթթեց։ «Ոչխարի մը կամ այծի մը մորթ պէտք է որ տաք տաք փաթթուիս, ըսաւ, բայց ո՞ւսկից գտնենք»։

Գիշերը մինչեւ լոյս ճչացի ցաւէս։ Առաւօտուն նորոգեց բաղարջուկը։ Կէս օրին, ամուսինը, որ գործով մը բացակայ էր, վերադարձաւ։ Անկողին մը փռուած տեսնելով, հարցուց կնոջը.

— Ո՞վ է այդ պառկողը։

Օսկէկը պատմեց ամուսնոյն գլխուս եկածը։ Ես պառկած տեղէս տեսայ, որ քիւրտը երեսը թթուեցուց։ Դժգոհ երեւոյթ մը առաւ։ Ալ բան մը չխօսեցաւ եւ ոչ ալ ինծի մօտեցաւ բան մը հարցնելու։ Ճաշեց եւ դուրս ելաւ։

Այս դժգոհ երեւոյթը ինծի ծանր թուեցաւ. ցաւերուս

վրայ ցաւ մըն ալ աւելցաւ։ Կը մտածէի որ այս քիւրտը մեր սեղանի բարիքներովը ապրած է, հազար բարիքներ վայելած է ծնողքէս, իսկ այսօր դժբախտ ճակատագիրը զիս նետած է մահամերձ եւ յօշոտուած վիճակի մէջ իր դուռը, իսկ ան երես կը դարձնէ ինծմէ, հետս անգամ չուզեր խօսիլ։

Անմիջապէս վերմակը վրայէս նետեցի, մարմնոյս վրայի խմորէ բաղարջուկները հանեցի մէկդի նետեցի, ըսի.

— Օսկէկ, ես պիտի երթամ. հոգ չէ թէ ճամբան կը սատկիմ։

Ձայն չհանեց. չըսաւ թէ՝ այս վիճակով ո՞ւր կ'երթաս եւ ի՞նչպէս պիտի երթաս։ Յայտնի էր որ Օսկէկն ալ չէր ուզեր մնալս, կա՛մ ամուսնէն վախնալով եւ կամ իր հոգին ալ խաթարուած էր ու հայութենէ հեռացած։

«Մնաս բարով» ըսի ու ճամբայ ինկայ։ Երկու քայլ առի, ետեւս նայեցայ, տեսայ որ Օսկէկը թաշկինակը դրած է աչքերուն եւ կու լայ։ Կանգ առի։ Հեկեկալով մօտեցաւ ինծի, ձեռքս բռնեց, կարօտով մը նայեցաւ աչքերուս եւ լացը աւելի սաստկացուց։

— Թող աչքերս կուրնային, քեզի այս վիճակին մէջ չտեսնէի, ըսաւ, վեց տարի է որ հայու մը երես տեսած չէի, հայու մը կարօտէն խենթ կ'ըլլայի, իսկ այսօր իմ արիւնէս, իմ ոսկորէս, իմ ցեղէս մէկը երկինքէն իմ գիրկս իյնայ խոշտանգուած վիճակի մէջ, ու չկրնա՛մ հետը խօսիլ, չկրնա՛մ պատսպարել, չկրնա՛մ կարօտս առնել։

Այնպէս կու լար, որ չդիմացայ այդ կարօտի արցունքներուն եւ ես ալ լացի ու մեր արցունքները խառնուեցան իրարու։

— Հալալ ըրէ ինծի, Միսաք, ըսաւ։ Ասիկա մեր վերջին տեսութիւնն է։ Դուն կ'երթաս հայութեան մէջ, կը մոռնաս զիս, բայց ես չեմ մոռնար քեզ։ Այս տեսութիւննիս ինծի կսկիծ մը եղաւ։ Նոր կրակ մը ինկաւ սրտիս մէջ ու կը վառէ զիս։ Միսա՛ք, Միսա՛ք, մի՛ մոռնար զիս երբ հեռանաս այս տեղերէն եւ իյնաս օտար երկիրներ։ Յիշէ՛ որ դժբախտ քոյր մը ունիս, որ կը տառապի, կը տոչորի հայու կարօտէն...

Այս եղաւ Օսկէկին հետ վերջին տեսակցութիւնս. բայց չեմ գիտեր հիմա կը յիշէ՞ արդեօք իր ուխտը...

Օսկէկէն բաժնուելէ վերջ, Խարբերդի ճամբան բռնեցի և քալեցի դէպի Սարըխամիշ, որ Թրխէէն երեք ժամ հեռու է և Մաստառ լերան ստորոտը կը գտնուի։

Մտածեցի Սարըխամիշ երթալ և քանի մը օր Պաղտայենց Մարկոսին քով մնալ, հանգստանալու համար։

Մարկոսն ալ Հաչիմ պէկէն ինծի պէս խոշտանգուելով, փախած և գացած Սարըխամիշ հաստատուած էր։ Հոն ջուլհականոց հաստատած, կտաւ կը հիւսէր։

Շաբաթ մը Մարկոսին քով մնացի. պէտք եղած խնամքը տարին և լաւ մը կազդուրուեցայ. վերջը Խարբերդ գացի։ Եղբայրս Հիւսէյնիկ որբանոցն էր, տեսայ. անկից ալ գացի Առաջնորդարան՝ Գիւտ եպիսկոպոսին քով (այժմ կարգաթող) և խնդրեցի որ զիս Առաջնորդարան ընդունի։

Իր հովանաւորութեան տակ չորս-հինգ հարիւր որբեր և որբուհիներ կային, քիւրտերուն քովէն փախած։ Ամերիկեան որբանոցը քիւրտերուն քովէն փախած կիները և տղաքները չէր ընդունէր, իրենց գլխացաւութիւն չպատճառելու համար. որովհետև շատ անգամներ, ազդեցիկ Թուրք պէկեր և աղաներ կու գային կը նեղէին և կը սպառնային որ ետ վերադարձնէին։ Բայց Գիւտ եպիսկոպոսը Խարբերդի մէջ մեծ համբաւ ունէր և յարգանք կը պարտադրէր Թուրքերուն։ Անիկա կուսակալին մտերիմ բարեկամն էր, իբրև վաղեմի ծանօթ։ Անզուգական Առաջնորդ մըն էր, մեծ հայրենասէր և դիւանագէտ։ Շատ մը հայ կիներ և տղաքներ իրեն կը պարտին իրենց կեանքին ազատութիւնը։

Մէկ երկու շաբաթ վերջ, հոս հոն թափառելէ յետոյ, Մարգարն ալ եկաւ Խարբերդ։ Սրբազանին ներկայացուցի, ան ալ ընդունեց հայկական որբանոցը։

Տասը-տասներմէկ ամիս ալ հայկական որբանոցը պատսպարուեցանք։ 1922 Թուին աշնան, քէմալական բռնի գաղթին ենթարկուեցանք։

Խումբ խումբ ամերիկեան որբանոցներու գաղթը սկսաւ։ Նախապէս եղբայրս առաջին կարաւանով մեկնեցաւ։ Ամէնէն վերջը մնացին հայկական որբանոցի որբերը, որոնց մէջ չափահաս տղաքներ կային, որոնք զինուորութեան տարիքի մէջ էին։ Թէ վերջէն կառավարութիւնը ի՞նչ ղի-

ւայրէն ծրագրով չէր Թողուր որ զինուորցուները մեկնին, չեմ գիտեր։ Բայց Գիւտ եպիսկոպոսը այդ դժուարութիւններն ալ հարթեց։

Ամենավերջին կարաւանով մենք ճամբայ ելանք։ Մեր կարաւանը կը բաղկանար ութը հարիւր հոգիէ։ Մեր կարաւանով կու գային նաև ամերիկացիները։

Քսաներկու օր ճամբորդեցինք։ Քսաներեքերորդ օրը Հալէպ հասանք։ Նոյեմբեր ամիսն էր։ Երկու օր Հալէպ մնալէ վերջ, մեզ զատեցին, Պէյրութ ղրկեցին, իսկ անոնք որ Ամերիկա բարեկամներ ունէին, Հալէպ Թողուցին, որպէսզի Ամերիկա իրենց բարեկամներուն գրեն դրամ ղրկելու, որբանոցին բեռ չըլլալու համար։

Պէյրութ, Միջերկրականի եզերքները, Լիբանանի լեռնաշղթայի գօտիներուն վրայ, Ճէպէլ Նահր Իպրահիմ (Աբրահամի կամուրջ) Մամլէթէյն Ճունիէ, Անթիլիաս, Ղազիր, բոլոր այս տեղերը շէնքեր վարձեցին, տախտակէ տաղաւարներ շինեցին, Խարբերդէն, Մալաթիայէն, Կեսարիայէն, Կիլիկիայէն, Գոնիայէն, Մարաշէն, Ուրֆայէն գաղթական որբերը և որբուհիները բոլորը այս տեղերը բաժնեցին և տեղաւորեցին։ Ես ինկած էի Նահր Իպրահիմ։

Շատ չանցած՝ որբանոցները ցրուեցին։ Բոլոր որբերն ու որբուհիները ձգուեցան իրենց բախտին։ Ոմանք արաբներու խենեշութեանց զոհ գացին, ոմանք բարոյապէս փճացան՝ իյնալով կեանքի աղտոտ յորձանքին մէջ, իսկ անոնք որ պողպատէ կամք ունէին և մաքուր նկարագիր, դարձան ազգին ծոցը, ձուլուեցան հայութեան մէջ։

Որբանոցները ցրուելէն վերջ, գերագոյն զոհողութիւններով, ճամբու ծախս մը ճարեցի, ինքզինքս 1925 Մայիս 15՛ին Ֆրանսա նետեցի և Մարսէյլ հաստատուեցայ։

Ողբացեալ հօրս կտակն էր, որ եթէ ազատուիմ և մեծնամ, յիշեմ գրենք Թէ ի՛նչպէս մեռան։

Այս գիրքը Թող ըլլայ համեստ իրագործումը հօրս կըտակին, ձօնուած՝ հայ բիւրաւոր նահատակներու յիշատակին։

ԲԱԼԱՀՈՎԻՏ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ

ՔԻՉ ՄԸ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Բալահովիտն ալ ունի զարմանահրաշ պատմութիւններ։ Մեկուսացած դիրքի մը մէջ գտնուելով, դարեր շարունակ, Բալուն ստեղծագործած է բոլորովին տարբեր նկարագիր և խառնուածք։ Որքան որ Հայ Պատմութիւնը կրցած է խօսիլ Բալահովիտի մասին, կը գտնենք իսկապէս որ բոլորովին կը տարբերի միւս գաւառներու սովորոյթներէն և բարքերէն։ Բալուի ոչ թէ ամբողջ գաւառը, այլ ամէն մէկ գիւղը և աւանը, որ հազիւ քանի մը քայլ հեռաւորութիւն ունին իրարմէ, տարբեր բարբառ կը խօսին։ Ասիկա հետեւանք է այն իրողութեան, որ իր քաղաքական և աշխարհագրական դիրքով շատ մը հալածանքներու ենթարկուած է։ Ցեղերու խաժամուժին մէջ ինկած և այնտեղէն դուրս չէ կրցած ելլել, որով իւրաքանչիւր գիւղ և գաւառակ մեկուսացած է ինքն իր մէջ։ Բալուն շատ քիչ ազդուած է բիւզանդական քաղաքակրթութենէն։ Մինչև Մելիտինէ (Մալաթիա) կը հասնի և Մելիտինէէն կ'երկարի դէպի Բէմախ (Անի) բիւզանդական կայսրութեան տիրապետութիւնը։ Իսկ Բալուն կ'իյնայ հիւսիսային արեւելեան սահմանին մէջ, որ միշտ անկախ դիրքի վրայ մնացած է։ Սակայն անոր այդ անկախութիւնը արդիւնք է տանուտէրերու հզօր իշխանութեան, որ անյիշատակ ժամանակէ ի վեր գոյութիւն ունէր մինչև մեր օրերը։ Իւրաքանչիւր տանուտէր իր ուզած ձեւով կը վարէր, դատ-դատաստան կ'ընէր։ Ոչ ոք կրնար միջամտել։

Ժողովուրդը, հայ թէ քիւրտ, երկիւղածութեամբ և պատկառանքով, իրենց տէրերուն հանդէպ ցոյց կու տային հնազանդութիւն և հաւատարմութիւն։ Իրենց երկրորդ Աստուածը կը նկատէին զանոնք։ Ո՞վ կը ճանչնար կառավարութիւնը։ Մնաց որ կանոնաւոր վարչութիւն չկար։ Ատոր համար է որ կառավարական պաշտօնատուներէն ոչ մէկ տեղեկագրութիւն կայ Բալուի անցեալի մասին և ոչ ալ պատմական խոր ուսումնասիրութիւն մը։ Քանի մը հատ ու կտոր տեղեկութիւններ հազիւ հասած են մինչև մեր օրերը, այն ալ դժուար թէ ձեռք բերուի։ Ինչ որ կայ ու կը մնայ Բալուի մասին իբրև կենդանի վկայ, կը կազմեն աւանդութիւնները և առասպելները, անփոփոխ շարունակութիւնը իրենց ընկերային, կրօնական, քաղաքական և բարոյական խորունկ համոզումներուն և ցեղային բարքերուն։

Բալուի տէրերը (ամիրա) թէև քիւրտեր էին, սակայն հայերէ սերած և հայ նախարարներու տիպարներ եղած են։ Այսպէս կը հաստատէ պատմութիւնը, այսպէս կը հաստատեն իրենք ալ։ Որովհետև, անոնց սովորոյթները, ընկերային բարքերը կը համապատասխանեն հայկականին։ Ինչ ինչ պատճառներով, անոնք կորսնցուցած են իրենց ինքնութիւնը և բռնադատման տակ իսլամացած և եղած են քիւրտի և Թուրքի խառնուրդ։ Շատեր իրենք զիրենք քիւրտ ալ չեն դաւանիր, քրտութիւնը նախատինք համարելով ծուռ կը նային։ Այս այն դասակարգի ամիրաներն են, որ քիչ մը աւելի մօտիկ կը զգան Թուրքին, որովհետև քիւրտը պետութիւն չէ, ազգ չէ, կառավարութիւն չունի և իրենց համար ամօթ կը սեպեն քիւրտ կոչուիլ։ Ասոնք աւելի քաղաքներու մէջ բնակող պէկեր և աղաներ են, որ կ'ուրանան իրենց ազգութիւնը։ Բայց եթէ քիչ մը գայրանան և ջղագրգռուին, անմիջապէս կը պոռթկան.

— Գիտե՞ս, քիւրտի «տամար» (երակ) ունիմ ես, ըղգուշացիր, քիւրտէ արիւն ունիմ են.։

Քիւրտերուն մէջ ալ տարբեր աղանդներ կան, որ կ'անջատուին իրարմէ — հանէֆիներ և ղաֆայիներ։ Թէև իսլամական կրօնքին կը պատկանին երկու աղանդներն ալ, բայց ընդունած են զայն ակամայ, իրենց ցեղային գոյութիւնը քաշքշելու համար։

Ուրեմն, երբ Բալուի կեանքին և կենցաղին վրայ կը խօսինք, պէտք է ընդունիլ թէ՝ քիւրտերն ալ հայկական ծագում ունին, միեւնոյն սովորութիւնները և կենցաղը։ Թերեւս կրօնական չպարին տակ քիչ մը տարբերին իրար մէ, բայց և այնպէս անկարելի է որ ցեղային միեւնոյն դրոշմը չկրեն, միեւնոյն կեանքը չապրին։ Թէև հայկական կոտորածներուն ատեն ամենամեծ նախճիրները գործեցին քիւրտերը, բայց այդ՝ հետեւանք էր իրենց խոր տգիտութեան։ Չէին սիրեր թուրքերէնը, միեւնոյն ատեն չէին սիրեր հայերէնը։ Ինչպէս որ չղջիկները լոյսէ կը փախչին, նոյնպէս քիւրտերը ուսումէ կը փախչին։ Միայն կը զգան թէ կրօնքով իսլամ են, իսկ ցեղով քիւրտ։ Ո՞ւսկից եկած են, ո՞ւր կ'երթան, ի՞նչ է իրենց նպատակը և ո՞ւր է իրենց վախճանը, այդ մասին ոչինչ գիտեն։ Աւանդութեան խոր հաւատքին փարած, կը պահեն իրենց տոհմային բոլոր սրբութիւնները և ցեղային նկարագիրը։

Այսքանը քիւրտերուն մասին, քանի որ Բալուի քիւրտերը հայերուն հետ կողք կողքի ապրած են և կապ ունին անոր պատմութեան հետ։

Բալուն երկու մասի կը բաժնուի.— Վերի գիւղեր և Վարի գիւղեր։ Այս գիւղերը Արածանիի երկու ափերուն վրայ դէմ դիմաց կ'իյնան։ Յուլունքի պէս շարուած՝ կարծես իրարու հարց-պատասխան կու տան։ Արածանին խոր անջրպետ մը բացած է երու կողմի գիւղերու հաղորդակցութեան միջև, այնպէս որ միեւնոյն գաւառի ժողովուրդները իրարմէ տարբեր սովորութիւններ և յատկութիւններ ունին։ Եւ իրարու հետ այնքան մտերիմ և համակրական չեն, որքան իրենց կողմի ժողովուրդին հետ, որ Արածանիի միեւնոյն ափը կը գտնուին։

Վերի գիւղերուն Աշմուշատ անունը կը տրուի։

Աշմուշատ բառը թերեւս աշտիշատ ըլլայ, ժողովուրդի բերնին մէջ աղաւաղուած. թէև Աշտիշատը կը գտնուի Տարօնի մէջ։ Իրեն ենթակայ հայ թէ քիւրտ գիւղերն ալ առանձին հետաքրքրական դրուագներ ունին։ Աշմուշատն առուտուրով և ճարտարարուեստով շատ մեծ է եղած և այս հիւսիսային գօտին կ'երկարի մինչև Մուշ, Սասուն և Աւե-

լի հեռուները։ Այս կողմի, այսինքն Արածանիի այս ափին վրայ հաստատուած գիւղերն ալ երկու մասի կը բաժնուին։ Հայերը դաշտային մասը կը բնակին և կը պարապին երկրագործութեամբ։ Իսկ քիւրտերը բռնած են լեռնային մասը, անմատչելի տեղեր, ժայռերու ծերպերու մէջ, սարերու լանջին, լեռներու քղանցքին և գագաթը, և կը պարապին ոչխարաբուծութեամբ։ Խիստ գեղեցիկ է այս լեռնային կլիման և ժողովուրդը կայտառ, առողջ և յաղթանդամ։ Քրտաբնակ գիւղերուն շատերը հայկական անուններ ունին։ Մենաստաններու և հեթանոս դարերու դրոշմը կը կրեն շատ տեղեր։ Այսպէս, Խարաչոր, Սմսարգիս (Ս. Սարգիս), Միռավան, Օշին, Անաթօ, Մեղրաբերդ ևն.։ Միռավանը Հայնիի և Տիգրանակերտի կողմը կ'իյնայ, իսկ Օշինը, զոր յիշած եմ նախապէս, կ'իյնայ Պաղինի և Սրինի կողքին, հազիւ կէս ժամ հեռու։ Մարդ կը զարմանայ, թէ ի՞նչպէս այս վերջին երկու հայ գիւղերը ինկած են քիւրտերուն մէջ, չորս կողմէ քիւրտերով պաշարուած։ Պաղին այնպէս լեռնային և ապառաժուտ է, որ ափ մը արմտիք չի բուսնիր։ Սակայն Սրին քիչ մը բարեխառն և արգասաբեր է։ Պաղինը, կարծես երկնքի եօթներորդ յարկը գտնուի, ցուրտ ձմեռ։ Յուլիսին մարդ կը մրսի։ Պտուղները տհաս կը մնան։ Արեւը երկու-երեք ժամ հազիւ կ'ողջունէ Պաղինը։ Չորս կողմը բուրգերու պէս լեռներ բարձրացած են և ինքը խոր փոսի մը մէջ նետուած է կարծես։ Հաւաւէն վերջ Պաղինն էր միայն զուտ հայկական բազմամարդ գիւղը, որ 120 տուն կը հաշուէր։

Այդ երկու լեռնաբնակ գիւղերու հայերը այնպիսի բարբառ մը կը խօսին, որ ոչ մէկ գաւառի հայութեան լեզուին չի համապատասխաներ։ Այդ բարբառը իրենց տեղածագործութիւնն է, որ կը կարօտի ուսումնասիրութեան։

Ո՞վ չէ հանդիպած պատմութեան այն ժլատ էջին, որ կը կոչուի Թլայ Պաղին կամ փոխադարձաբար՝ Պաղնայ Թիլ։ Այստեղ Հայկազնեան իշխաններու բնակավայրն է եղած։ Եթէ այսքանը գիտենք, ուրեմն այդ գիւղի զաւակները պատմական բացառիկ դէմքերու սերունդն են։

Դաշտային շարքին վրայ կ'իյնան Թիլ, Թրխէ, Նա-

ճարան գիւղերը, հայ-քիւրտ խառն։ Հազիւ 35-40 տուն բնակչութիւն ունին։ Այսքան է Աշմուշատի կողմի հայերու թիւը, բայց այստեղ աւելի որակն է որ արժէք ունի, քան քանակը։ Վերի գիւղերու ժողովուրդը աւելի առնական, խրոխտ և անկեղծ է, բարեհամբոյր ու հիւրասէր։ Հակառակ քրիստոնէական խոր հաւատքին, աւելի ցայտուն է հեթանոսական գիծը, որ քրիստոնէական ինչ ինչ տօներու մէջ կը զատորոշուի։ Հեթանոս հայերու սովորութիւնները անջնջելի հետք թողուցած են Բալուի ժողովուրդին մէջ, մանաւանդ Աշմուշատի կողմը։ Մինչև այսօր գիւղի ժողովուրդը կը շարունակէ հաւատալ ալքերու, «ճին»երու և «փերի»ներու։ Ծննդական կնոջ սնարին մօտ քառասուն օր մոմ կը վառեն և կը հսկեն, որպէսզի չըլլայ թէ ալքերը գան երախան գողնան և մօրը լեարդը քաշեն ուտեն իրենց պղնձէ ժանիքներով և երկաթէ մագիլներով։ Տօներու, խըրախճանքի սովորութիւններն ալ աւելի հեթանոսական են, քան քրիստոնէական։ Օրինակ՝ Վարդավառը, Տեառնընդառաջը (մելէմէտ)։ Մելիքին տանիքին վրայ հսկայ խարոյկ մը բարձրացնելով ցրդի փայտերէ, որ մշտադալար է և կը կը նմանի եղեւինի, կը վառեն եւ բոլորտիքը շուրջպար կը դառնան։ Կռապաշտութեան մէկ ձեւը չէ՞ այս, փրկուած՝ Լուսաւորչի անգութ հարուածէն։

Բալուի աւանդութիւնները շատ խոր են եւ դժուար է անոնց մեկնութիւնները տալ։ Կան հեթանոսական սովորութիւններ, որ քրիստոնէական քօղին տակ պահուած են։ Ուր որ նահատակ բարեպաշտ մը ինկած է ազգին եւ քրիստոնէութեան համար, կը նկատուի հրաշագործ սուրբ։ Հայ թէ քիւրտ, զանազան հիւանդութիւններու համար կը դիմեն անոր շիրմին, դոյլով ջուր կը տանին եւ նահատակին գերեզմանին քարին վրայ լոգանք կ'առնեն, որպէսզի մարմնաւոր հիւանդութիւններէ բուժուին։ Կան ծառեր եւ աղբիւրներ, որոնք մէկ մէկ սուրբերու անուններով կը կոչուին։ Յաճախ մարդիկ երբ կը հիւանդանային կամ հաշմանդամ կը դառնային եւ կամ սեռային ախտերու կ'ենթարկուէին, կը վերագրէին սուրբերու վրէժխնդրութեան։ Կը կարծէին թէ ենթական անոնց քովէն անցած ատեն երեսը

չէ խաչակնքած կամ ծառէն տերև մը փրցուցած է և սուրբը զայրանալով, այդ պատիժը տուած է։

Բալուցիները ընտանեկան յաջողութիւնները և ձախորդութիւնները կը վերագրէին թաքուն ուժի մը, որ իրենց տան մէջ կը բնակի։ Եթէ մէկը զայրանար դժբախտութեան կամ ձախորդութեան մը պարագային և ինքնիրեն քրթմնջէր, պիտի ըսէր. «Տանը պէրէքէթն է փախեր, տէօվլէթ չունինք, տէօվլէթնիս երես դարձուցած է մեր օջախէն»։ Նոյնպէս, եթէ երախայի մը կամ մանուկի մը բարկանային, կ'ըսէին. «Պէտէօվլէթ զաւակ, խէյրսուզ չօճուխ, քու երեսէդ տանը տէօվլէթը փախաւ, պէրէքէթը կտրեցաւ»։

Ոմանց «տէօվլէթ»ը եղջիւրաւոր օձ մը կ'ըլլար։ Ուրիշ մէկու մը համար տարբեր կը ներկայանար, ամբողջ կանանչ հագուած, գլուխը կանանչ «քիւլահ»ով և ապրօշը կանանչ, աչքերը կանանչ, մօրուքը ձիւնի պէս ճերմակ, որ մինչև գօտին կը հասնի։ Եւ այս երեւակայական «տէօվլէթ»ը կը բնակէր մառանը և պահուած կ'ըլլար գինու կարասին կամ ձաւարի փեթակին ետև։

Այս առասպելական ոգիները կամ եղջիւրաւոր օձ-տէօվլէթները նոյնպէս կ'այցելեն ախոռները և մարագները, կը հետեւին տանտէրերու և ծառաներու ընթացքին։ Կը դիտեն անոնց վարքն ու բարքը։ Եթէ պատահի որ կենդանիներուն և արջառներուն լաւ խնամք չտանին, եթէ անոնց աղբը չմաքրեն, «տէօվլէթ»ը պիտի չթողու որ երիտասարդները իրենց փափաքին հասնին, իրենց սիրած աղջիկը առնեն։ Բայց վա՛յ է եկեր այն մարդուն, որ անսանական կիրքի մեղքին մէջ կը գտնուի։ Այդ տունը այդ օրը մոխիր կը դառնայ և այդ տան «պէրէքէթ»ը պիտի փախի և մարդոց անէծքը զայն քարէ քար պիտի զարնէ։

Բալուցիներու ընտանեկան բարքերն ալ շատ խիստ էին, ինչպէս հայկական միւս գաւառներուն մէջ։

Այս տեսակէտէն աշմուշատցիները աւելի մոլեռանդ էին։ Արածանիի միւս ափը, այսինքն՝ արեւմտեան հիւսիսային կողմը, կիները քիչ մը ազատամիտ էին եւ համարձակ։ Թերեւս այդ շրջանի անոնց տղամարդոց պանդխտու-

թիւնն է պատճառ որ քիչ մը լեզու դրած է անոնց բերանը, որովհետեւ այն կողմի տղամարդիկ յաճախ Պոլիս, Կիլիկիա, Ամերիկա կը մեկնէին եւ կը վերադառնային ազատամիտ գաղափարներ բերելով։ Մինչդեռ Աշմուշատի Թեմերը երբեք պանդխտութեան չէին երթար։ Ոչ թէ հեռու երկիրներ, այլ մինչեւ Խարբերդ, Տիգրանակերտ իսկ չէին երթար աշխատելու, բացի Պաղին եւ Սրին գիւղերէն, որոնք հող չունէին որ հերկէին, այլ լաւ արհեստաւորներ էին եւ ստիպուած էին դուրսի շուկայէն ապրուստ ճարել։ Մանաւանդ լաւ «խզարճի» էին, դոյլեր եւ փայտէ ինչ ինչ ամաններ կը շինէին։ Ասոնք էին որ առաջին անգամ Ամերիկայի ճամբան բռնեցին եւ Նոր Աշխարհէն հրաշալիքներ եկան պատմեցին։ Սակայն ասոնց ընտանեկան կեանքը ոչ մէկ փոփոխութիւն կրեց։ Մնացած էին ծայրայեղ աւանդապահը իրենց հին բարքերուն եւ սովորութիւններուն։

Իսկ քիւրտերուն մէջ մարդ չկար պանդխտութեան երթալու։ Անոնք սակաւակեր էին, վաստակի միջոցներ չունէին, այլ ոչխար եւ այծ ունէին եւ կաթով, պանիրով եւ չորթանով կ'ապրէին։ Իսկ ցորենի հաց երբեք չունէին։ Կ'ապրէին կլկլ եւ կորեկ հացով։ Այս արմտիքն ալ կուգային հայ հողագործներէ կը տանէին։ Ոմանք ծառայութիւն ընելով, իսկ ոմանք ալ գողութեամբ եւ զանազան միջոցներով կ'ապրէին։ Ցորենը երբեք չէր հետաքրքրեր զիրենք. կորեկը եւ կլկլը աժան էին եւ գնելով կամ փոխանակութեամբ կը տանէին եւ ձմեռը կը տապկուէին, մինչեւ որ թութը եւ պտուղները հասնէին։

Լեռներէն կ'իջնէին դաշտ, թութով կը սնանէին եւ յարկի տակ բնակելու պէտքը չէին զգար։ Պարտէզները թթենիներու տակ կը գիշերէին, ոչ ոք բան մը կ'ըսէր։ Մանաւանդ որ «խէյրաթլըգ» թթենիներ շատ կային, այսինքն ոչ-սեփականութիւն, այլ բնութիւնը ինքնաբերաբար բուսցուցած եւ կամ բարի մէկը ճամբաներուն եզերքները տնկած ըլլալով։

Առակ դարձած էր Բալուի ժողովուրդին մէջ եւ կ'ըսէին.

— Քիւրտը կ'ու գայ հայ հողագործէն կորեկ կամ կլկըլ գնելու, ասոնց նմոյշ մը կը բերուի ափ մը անկէ, ափ մը միւսէն։ Կը նայի քիւրտը և կ'ըսէ. «Այս կորեկը լաւ է, լաւ, միայն թէ մէկ մէկ հատ ցորեն կայ մէջը՝ հաշուիս չի գար»։

Այսպէս չորքաշ և խեղճ ապրելով հանդերձ, երբեք պանդխտութիւն չեն փորձած։ Կառչած են իրենց օջախին և ընտանիքին։ Ապրելով հայերու հետ կողք կողքի, իւրացուցած են հայերու բարքեր։ Կային քիւրտ ծառաներ, որոնք հայերէն գիտնալէն զատ, սորված էին հայերէն աղօթքներ և եկեղեցական արարողութիւններ։

Ուրեմն, Աշմուշատի բնակչութիւնը երբեք պանդխտութեան չէ գացած, ինքն իր մէջ մնացած է և լաւ ապրած։

Դաշտային երեք հայկական խառն գիւղերը՝ Թիլ, Թրլէ, Նաճարան, չեն հետեւած ուրիշներու օրինակին։ Պահած են իրենց բոլոր սրբութիւնները ամենայն ջերմեռանդութեամբ։

Գիւղացի կիներու համեստութիւնը և ամօթխածութիւնը այնքան խոր էր, որ երբեք մէկ գիւղէն միւսը աղջիկ չէին տար։ Գիւղացիները ծնողքին չափ իրաւունք ունէին տէր և պաշտպան կանգնելու այն աղջկան, որուն ծնողքը կ'ուզէր ուրիշ գիւղերէ փեսայ ընտրել։

Երբ աղջիկ մը զուրկ ըլլար աւանդական առաքինութիւններէն և զանազան թերութիւններ ունենար, այն ատեն գիւղէն դուրս հարս կու տային։ Եւ եթէ հարս գացած տան մէջ կռիւ յարուցանէր, երեսին կը շպրտէին հետեւեալ նախատինքը.

— Եթէ դուն լաւ աղջիկ ըլլայիր, գիւղէն դուրս չէին հաներ քեզ։

Իսկ աշմուշատցիները Արածանիի միւս ափէն, Վարի գեղերէն հարս չէին առներ։

— Անոնք մեզի հարս չեն ըլլար։ Զավուշ են ջրին ընդխացի աղջիկները, կ'ըսէին։

Մեր գիւղը վարի գիւղերէն հարս մը եկած էր։ Գիւղացիները անունը չէին արտասաներ և ոչ ալ կեսրանց։

— Ջրին ընդխոցին, Ջրին ընդխացուն ըսէք թող հոս գայ, կ'ըսէին։

* * *

Հարիւր հազարաւոր մարդիկ անցած են Բալուի կամուրջէն, որուն հոյակապ կառուցուածքը դարերով հիացում պատճառած է Արածանիի կատաղի ալիքներուն դէմ յանդիման։ Անոր հօթը կամարակապ վիթխարի սիւները կը բարձրանան օդին մէջ։ Արածանին իր ամբողջ ուժը կը հաւաքէ այդ նեղ անցքին վրայ, մինչդեռ ուրիշ տեղեր իր ուժը կը տարտղնուի ու խաղաղ կ'ընթանայ։ Հեռուէն կը տեսնես որ ահա չաչիւնով չառաչիւնով ամեահարի, ոլորապտոյտ օձի նման քերելով ժայռերու կողերը, արագավազ յորձանքով մը կու գայ կը բախի հօթը կամարներու (աչք) ամբարտակին։ Սակայն կամուրջը միշտ ցցուն և յաղթական կը կանգնի ու կը մենամարտի Արածանիի ամեհի կոհակներուն հետ, առանց իր ուժէն բան մը պակսեցնելու։

Ո՞ր միտքն է յղացեր, ո՞ր ձեռքն է շիներ զայն։

Կամուրջին և Արածանիի զուպարին կենդանի վկան է Ս. Մեսրոպի բերդը, ճիշդ կամուրջի կողքին, տասը կամ քսան մեթր հեռաւորութեամբ։

Այս բերդն ալ նոյնքան խորհրդաւոր է և հրաշապատում, որքան կամուրջը և Արածանին։

Հազար հազար տարիներ առաջ, երբ Մեծն Տիգրան իր արի արանց ուժը կը փորձէր հռոմայեցիներու (Լուկուլլոսի) բանակին դիմաց և անեղ ճակատամարտ կը մղէր թշնամի անթիւ ու անհամար զօրքին դէմ, իր կուսակիցները դաւադրութեամբ իր կռնակէն կը զարնէին։ Հայոց բանակը կը քայքայուէր և Մեծն Տիգրան կը նահանջէր Արածանիի ուղղութեամբ դէպի արեւելք։ Բալուի առջև՝ աշխարհակալը նորէն կը հաւաքէ իր մնացեալ ուժերը, հռոմայեցիներու բանակը ետեւէն կը հասնի ու կը սկսի անեղ ճակատամարտը։ Կեանքի և մահուան կռիւ մըն է որ կը մղէ Մեծն Տիգրան։ Այդտեղ հռոմայեցիները կը պարտուին ու կը կոտորուին բուռ մը հայ քաջերու սուրերէն։ Հռոմայեցիները դաշինք կ'ուզեն կնքել Մեծն Տիգրանի հետ։ Այդ

դաշինքներէն մէկն ալ Բալուի կամուրջին շինութիւնն է։ Մեծն Տիգրան կը պարտադրէ հռոմայեցիներուն շինել ճիշդ այն տեղին վրայ, ուր մղուած էր ճակատամարտը։

Ս. Մեսրոպայ բերդին քովն է Բիթ (Բնթիկ) կոչուած ներքնուղին կամ հորը, որ անդունդի տպաւորութիւն կ'ընէ, Վարի թաղ կոչուած տուներու տակէն ծակուած մինչև Արածանիի ափը։ Նունիկ կոչուած խոշոր քարով մը գոցուած է ծակը։

Այս գետնուղին անշուշտ երկու նպատակով շինուած է. առաջին՝ քաղաքը թշնամիներէ պաշարուած ժամանակ, գիշեր ատեն իջնել և ջուր առնել Արածանիէն, որպէսզի ժողովուրդը ծարաւ չմեռնի, որովհետև Բալու քաղաքը ջուրի պակասէն կը տառապէր։

Երկրորդ պատճառը, որ աւելի հաւանական է, Բնթիկէն իջնել մինչև Արածանիի ափը և թշնամին պաշարման շղթայի տակ առնել և անակնկալի բերելով, կոտորել զայն։

Բալու քաղաքը շատ անգամներ ենթարկուած է բարբարոս ցեղերու խուժումին և աւարի տրուած։

Բալուի ամրոցներուն վրայ երկար ժամանակ իշխած են արաբ ամիրաններ և իշխաններ։

Բալուն շատ ընդարձակ անտառներ ունի, որոնք կ'երկարին դէպի Սասուն։

ՎԵՐՋ

ՄԵԼՔՈՆ ԿԻՒՐՃԵԱՆ

Մելքոն Կիւրճեան. գրական ծածկանունով Հրանդ, ծնած է 1859 Սեպտեմբերին. Բալուի Հաւաւ գիւղը, ուր կը ստանայ նախնական և անկատար կրթութիւն մը։ Ուսման մեծ փափաք մը ունենալուն, 1870ին կը ճամբորդէ դէպի Պոլիս, ուր մինչև 1875 կը յաճախէ Սկիւտարի Ճեմարանը՝ դասընկեր ունենալով Միհրան Դուրեանը, ապագայ Եղիշէ Արքեպս. Դուրեանը. Ճեմարանէն յետոյ կը փոխադրուի Ս. Խաչ վարժարանը, աշակերտելով ծանօթ հայկաբան Խաչատուր Միսաքեանի։

1878էն մինչև 1896 կը հետեւի ուսուցչական ասպարէզին, դասախօսելով հայերէն լեզու (գրաբար և աշխարհաբար), գրականութիւն և ազգային պատմութիւն։

1896ի Պոլսոյ կոտորածներու պահուն, լսելով որ կառավարութեան կողմէ կը փնտռուի, մօտ մէկ ամիս պահուած կը մնայ և շնորհիւ ընկերներու և բարեկամներու ջանքերուն, կը յաջողի ապաստանիլ Վառնա ուր կը հիմնէ Արծրունեան վարժարանը, օր. Արմենուհի Մինասեանի հետ։

1898ին, խորհելով թէ խստութիւնները մեղմացած և դէպքերն ալ մասամբ մոռցուած են, կը դառնայ Պոլիս, բայց հազիւ ոտքը քարափ դրած՝ կը ձերբակալուի և վեց ամիս բանտարկութենէ վերջ, կ'աքսորուի Գասթեմունի։

Օսմ. Սահմանադրութեան հռչակման վրայ, 1908ին, կը վերադառնայ Պոլիս կը լծուի իր գրական և ուսուցչական աշխատանքներուն, մինչև 1915ի հայկ. Մեծ Եղեռնը, երբ Պոլսոյ մտաւորականութեան հետ կը բռնէ աքսորի ճամբան դէպի Այաշ և կը նահատակուի 56 տարեկանին։

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆ

ՓՈՔՐ ՆՇՄԱՐ ՄԸ ԲԱԼՈՒԻ ՄԱՍԻՆ

Բալու անունը կը թուի շատ հին ըլլալ։ Բալուն ծագում առած է Բահլ անուն կուռքէ մը կամ իշխանէ մը անունէն է, ըստ պատմագիրներու։ Եւ կամ փալուտի շատ անտառներ ունենալուն. տը ջնջուելով, Բալու եղած է։ Այս է շատ մը բանասէրներու կարծիքը։

Շատ հին դարերու պատմութիւն մը ունի Բալուն. ամէն ինչ մշուշի մէջ թաղուած է, ստոյգ տեղեկութիւններ հաղորդող չէ եղած։

Բիլադորի կ'ըսէ. «Հիճրայի 19րդ տարին — 640 — Հռոմայեցւոց դաշնակից իշխաններն էին այն ատեն բացի Ամթայ տէրերէն Արիյավաչի (Գէորգ Կիպրացւոյն) և Սղերդի տէրը. նմանապէս Խլաթի Արճիշ ու Խլայի և Սալամասի Սարուանդ իշխանը. դարձեալ սոր երկրէն արեւմտեան սահմանակիցը Սասունի Սանասար իշխանը, որուն որդին Տարուն կուսին վիպասանութեան մէջ «Մուշ» կը կոչուի. դարձեալ Խլաթի Սարուանդ իշխանին տոհմէն Բակուր անունով իշխան մըն ալ կը յիշուի, որ Բադլիս, Կաֆոնդոր, Մատէն, Հէյզան, Տանզա, Բետասս և Արզն ամրոցներուն տէրն էր։ Նոյնպէս Հիսն-Կէյֆէյի տէրը Հակարացւոց գաւառակողմերը, և վերջապէս Անտիոքոս որ Մաւղէի տէրն էր, բացի Նփրկերտ քաղաքէն ի Հենի, Ճապաղջուր, Տուլկարնէին (Տիգրիսի գլխաւոր քաղաքին ակնաղբեր քով) և Բալուի ամրութիւնները»։

Ուրեմն, այս տեսութեամբ, Սասունի Սանասար իշխանը Խլաթի Սարուանդ իշխանի տոհմէն Բակուր անունով իշխան մըն ալ Բալուի ամրութիւններուն վրայ նստած և իշխած է։

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆ

ՓՈՔՐ ՆՇՄԱՐ ՄԸ ԲԱԼՈՒԻ ՄԱՍԻՆ

Բալու անունը կը թուի շատ հին ըլլալ։ Բալուն ծագում առած է Բահլ անուն կուռքէ մը կամ իշխանի մը անունն է, ըստ պատմագիրներու։ Եւ կամ փալուտի շատ անտառներ ունենալուն. տ ը ջնջուելով, Բալու եղած է։ Այս է շատ մը բանասէրներու կարծիքը։

Շատ հին դարերու պատմութիւն մը ունի Բալուն. ամէն ինչ մշուշի մէջ թաղուած է, ստոյգ տեղեկութիւններ հաղորդող չէ եղած։

Բիլադորի կ'ըսէ. «Հիճրէթի 19րդ տարին — 640 — Հռոմայեցւոց դաշնակից իշխաններն էին այն ատեն բացի Ամթայ տէրերէն Արիյավաշի (Գէորգ Կիպրացւոյն) և Սղերդի տէրը. նմանապէս Խլաթի Արճիշ ու Խվայի և Սալամասի Սարուանդ իշխանը. դարձեալ տարր երկրէն արեւմտեան սահմանակիցը Սասունի Սանասար իշխանը, որուն որդին Տարուն կուսին վիպասանութեան մէջ «Մուշ» կը կոչուի. դարձեալ Խլաթի Սարուանդ իշխանին տոհմէն Բակուր անունով իշխան մըն ալ կը յիշուի, որ Բաղէս, Կաֆոնդոր, Մատէն, Հէյզան, Տանզա, Բետասա և Արզն ամրոցներուն տէրն էր։ Նոյնպէս Հիւսն-Կէյֆէյի տէրը Հակարացւոց գաւառակողմերը, և վերջապէս Անտիոքոս որ Մաւղէի տէրն էր, բացի Նփրկերտ քաղաքէն ի Հենի, Ճապաղջուր, Տուլկարնէյին (Տիգրիսի գլխաւոր քաղաքին ակնաղբեր քով) և Բալուի ամրութիւնները»։

Ուրեմն, այս տեսութեամբ, Սասունի Սանասար իշխանը Խլաթի Սարուանդ իշխանի տոհմէն Բակուր անունով իշխան մըն ալ Բալուի ամրութիւններուն վրայ նստած և իշխած է։

Ուրիշ պատմիչ մը, Բարեփրէոսը, ուրիշ տեղեկութիւններ կը հաղորդէ, որ շահեկան է մեզ համար, որպէս փաստ և ապացոյց Բալուի անտառներու մասին, որ կան մինչև օրս ալ։ Պատմիչը կը յարէ և կ'ըսէ.

«Արաբացւոց ժամանակ, 848ին, Բագարատ իշխան մը Մուշ քաղաքը կը նստէր և մինչև Ամթի երկիրներուն կ'իշխէր. երբ Ամթայ մեծ եկեղեցին այրեցաւ, Բագարատ քահանայից երեք հազար (շուղա) ընծայեց. ասկէ զատ, իւր երկրի լեռներէն անհագին քանակութեամբ փայտ պարգեւեց ի շինութիւն Ամթայ եկեղեցւոյն...«

Այն ժամանակները ըսել է Խոյթ, Սասնոյ, Տարօնոյ և Ճապաղջուրի բարձունքը ծածկուած էին մեծամեծ ծառերով։ Այսպիսի ծառեր հիմա ալ կը գտնուին Գինջի, Ճապաղջրոյ և Բալուի շրջակայքը, իսկ Սասնոյ անտառները անհետ եղած են։

Այսքան մը ծանօթութիւն տալէ վերջ, ըսենք որ չափազանց կնճռոտ է անոր պատմական հանգոյցը, որ կը կարօտի խոր ուսումնասիրութեան և աշխատանքի։

ԻՍԼԱՄԱՑԱԾ ՊԷԿԵՐ

Ըստ իսլամ օրէնքին, հողն Աստուծոյ կը պատկանի և հետեւաբար սուլթանին՝ իր պատուիրակին։ Իսլամութեան մէջ չըլլալով «ո՛չ իշխաններ, ո՛չ մուրացկաններ», չկային նաև ազնուականութիւն և դասակարգեր, հետեւաբար ամենեւին առանձնաշնորհութիւն, ամենեւին խտրութիւնք ռամկապետական ընկերութեան մէջ։

Բայց Թուրքիոյ մէջ, սուլթաններն ըլլալով ամէն ինչ և աթոռակալները Մարգարէին, վերահաստատեցին կանխագոյն գոյութիւն ունեցող իշխանական տոհմերը և իրենց ուզած անձերուն տալով հողեր և տիտղոսներ, ստեղծեցին նոր ազնուականութիւն մը։ Այսպէս, կայսրութեան մէջ գոյութիւն ունեցաւ կրկնակ աւատականութիւն մը։ Մէկը պէկերու աւատականութիւնն էր, որ Թուրք աշխարհակալութենէն ա-

Ուրիշ պատմիչ մը, Բարեփրէոսը, ուրիշ տեղեկութիւններ կը հաղորդէ, որ շահեկան է մեզ համար, որպէս փաստ և ապացոյց Բալուի անտառներու մասին, որ կան մինչև օրս ալ։ Պատմիչը կը յարէ և կ'ըսէ.

«Արաբացւոց ժամանակ, 848 ին, Բագարատ իշխան մը Մուշ քաղաքը կը նստէր և մինչև Ամթի երկիրներուն կ'իշխէր. երբ Ամթայ մեծ եկեղեցին այրեցաւ, Բագարատ քահանայից երեք հազար (չուղա) ընծայեց. ասկէ զատ, իւր երկրի լեռներէն ահագին քանակութեամբ փայտ պարգեւեց ի շինութիւն Ամթայ եկեղեցւոյն...»

Այն ժամանակները ըսել է Խոյթ, Սասնոյ, Տարօնոյ և Ճապաղջուրի բարձունքը ծածկուած էին մեծամեծ ծառերով։ Այսպիսի ծառեր հիմա ալ կը գտնուին Գինջի, Ճապաղջրոյ և Բալուի շրջակայքը, իսկ Սասնոյ անտառները անհետ եղած են։

Այսքան մը ծանօթութիւն տալէ վերջ, ըսենք որ չափազանց կնճռոտ է անոր պատմական հանգոյցը, որ կը կարօտի խոր ուսումնասիրութեան և աշխատանքի։

ԻՍԼԱՄԱՑԱԾ ՊԷԿԵՐ

Ըստ իսլամ օրէնքին, հողն Աստուծոյ կը պատկանի և հետևաբար սուլթանին՝ իր պատուիրակին։ Իսլամութեան մէջ չըլլալով «ո՛չ իշխաններ, ո՛չ մուրացկաններ», չկային նաև ազնուականութիւն և դասակարգեր, հետևաբար ամենեւին առանձնաշնորհութիւն, ամենեւին խտրութիւնք ռամկապետական ընկերութեան մէջ։

Բայց Թուրքիոյ մէջ, սուլթաններն ըլլալով ամէն ինչ և աթոռակալները Մարգարէին, վերահաստատեցին կանխագոյն գոյութիւն ունեցող իշխանական տոհմերը և իրենց ուզած անձերուն տալով հողեր և տիտղոսներ, ստեղծեցին նոր ազնուականութիւն մը։ Այսպէս, կայսրութեան մէջ գոյութիւն ունեցաւ կրկնակ աւատականութիւն մը։ Մէկը պէկերու աւատականութիւնն էր, որ Թուրք աշխարհակալութենէն առաջ հաստատուած էր իր տանուտիրական հողերուն վրայ։ Այս պէկերը, սերունդ քրիստոնեայ իշխաններու, իրենց տանուտիրական իրաւունքները պահելու համար, հաւատքնին ուրացեր և իսլամացած էին։

Այդ ժառանգական ազնուականները կը կազմէին, եթէ կարելի է այսպէս արտայայտուիլ արեան կամ սուրի ազնուականութիւնը, համապատասխան հայկական տանուտիրական նախարարութեանց։

Եւ այդ աւատական պէկերն էին, որ կ'իշխէին Փոքր և Բարձր Հայքի, Ծոփաց աշխարհին, Բալու, Զարսանճագ, Բղի, Կարին, Վան, Մուշ։

Ամբողջ հայկական նահանգներու մէջ կային հզօր և տիրական պէկեր, որ կառավարութեան սանձը նոյնիսկ իրենց ձեռքն էր։ Իշխող, բռնակալ, արիւնարբու։ Իւրաքանչիւր գաւառ իր դատը և դատաստանը կը ներկայացնէր տեղւոյն պէկերուն։

Ասոնք քմահաճօրէն կը կառավարէին իրենց հպատակները։ Կը տիրէին և իրենց կը սեփականացնէին հայ ժողովուրդին լքեալ գոյքերը (վագըֆ)։ Իրենք իրենց մէջ կ'անդամատէին այն կալուածները և հողերը, որոնց տէրերը մեռած ըլլալով, մնացած էին միայն այրիները և աղջիկ զաւակները։ Եւ այս վերջինները, զրկուած ըլլալով սեփականութենէ, կա՛մ կը գաղթէին, կա՛մ թշուառութեան մէջ կը մեռնէին։ Այսպիսի պէկերէն էին Թիլ գիւղի Հաշիմ և Թէֆֆիւր պէկերը։

ՔԱՆԻ ՄԸ ՆՄՈՅՇ ԱՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆ

Հայ ժողովուրդը աւանդապաշտ է եղած։ Իր ազգին ամէն մէկ սրբութիւնը և նուիրականութիւնը կրօնքին մէջ խտացած տեսաւ։ Հայ ժողովուրդը կրօնք և ազգ միեւնոյն բանը կը կարծէր։ Կրօնքը հայելի մըն էր ռամիկին համար և ամէն ինչ կրօնքով կ'ուզէր չափել։

Նահատակի մը շիրմաքարը սրբատեղի էր, եկեղեցիի մը աւերակը ուխտատեղի։ Դարերու հնութիւն ունեցող ծառ

մը, որուն թուականը դարերու մշուշին մէջ կորսուած է, դարձած էր «Սրբածառ» մը։ Ամէն անցորդ իր վրայէն դերձան մը, քուրջի կամ թաշկինակի կտոր մը կը կապէր այդ Սրբածառի ճիւղերուն՝ բժշկուելու համար իրենց ցաւերէն ու հիւանդութիւններէն, մաքրուելու համար հոգիներու աղտերէն։ Կար նաև «Սրբաղբիւր»ը։

Այդ Սրբաղբիւրին վրայ կ'երթային լոգնալու, որպէսզի ազատուին ջերմէն, ժանտատենդէն և զանազան հիւանդութիւններէն։ Լոգանք առնելէ վերջը, հաւկիթ, դրամ, ցորեն կը ձգէին աղբիւրին տակ՝ Սրբաղբիւրը չվշտացնելու համար։

Հաւատքիդ մեռնիմ, հայ հաւատաւոր ազգ։ Կը հաւատայիր քարին, կը հաւատայիր փայտին, կը հաւատայիր հրաշքներու, կը հաւատայիր սուրբերու զօրութեան և կը փրկուէիր։ Երջանիկ էիր, երբ կը հաւատայիր։ Վա՜յ անոր, որ հաւատք չունի։

Հակառակ քրիստոնէական հալածանքներուն, հայ ժողովուրդը չբաժնուեցաւ իր հեթանոսական աւանդութիւններէն։

Նաւասարդը հեթանոս հայերուն ամենասիրելի տօնն էր, Օգոստոս 15ը, որ ի պատիւ պտղաբերութեան Աստուածին՝ իրենց առաջին բերքերը անոր կը նուիրէին ի նշան երախտագիտութեան։

Ուստի, ներկայիս ալ քրիստոնեայ եկեղեցին խաղողը կ'օրհնէ փոխանակելով Օգոստոս 15ի տօնակատարութիւնը քրիստոնէութեան խաղողօրհնութեան, որովհետև քրիստոնէութիւնը չկրցաւ ջնջել այդ նուիրական տօնը։ Սոսկ այդ նուիրական տօնին համար էր որ Արտաշէս Աշխարհակալը կը հառաչէր. «Ո՜ տայր ինձ զծուխ ծխանի և զառաւօտն Նաւասարդի, զվազելն եղանց և զվազելն եղջերուաց, մեք փող հարուաք և թմբկի հարկանէաք»։

Իսկ ի՞նչ էր Փետրուար 14ը։ Նիւթապէս կը ներկայացնէին մեծ խարոյկ վառելով, որուն շուրջը նոր հարսներն ու փեսաները ձեռք ձեռքի տալով կը պարէին ու կը զուարճանային։

Դեռ մինչև Մեծ Եղեռնը, շատ մը գիւղերու մէջ, Նա-

ռաջ հաստատուած էր իր տանուտիրական հողերուն վրայ։ Այս պէկերը, սերունդ քրիստոնեայ իշխաններու, իրենց տանուտիրական իրաւունքները պահելու համար, հաւատքնին ուրացեր և իսլամացած էին։

Այդ ժառանգական ազնուականները կը կազմէին, եթէ կարելի է այսպէս արտայայտուիլ արեան կամ սուրի ազնուականութիւնը, համապատասխան հայկական տանուտիրական նախարարութեանց։

Եւ այդ աւատական պէկերն էին, որ կ'իշխէին Փոքր և Բարձր Հայքի, Ծոփաց աշխարհին, Բալու, Ջարսանճագ, Բղի, Կարին, Վան, Մուշ։

Ամբողջ հայկական նահանգներու մէջ կային հզօր և տիրական պէկեր, որ կառավարութեան սանձը նոյնիսկ իրենց ձեռքն էր։ Իշխող, բռնակալ, արիւնարբու։ Ուրաքանչիւր գաւառ իր դատը և դատաստանը կը ներկայացնէր տեղւոյն պէկերուն։

Ասոնք քմահաճօրէն կը կառավարէին իրենց հպատակները։ Կը տիրէին և իրենց կը սեփականացնէին հայ ժողովուրդին լքեալ գոյքերը (վագըֆ)։ Իրենք իրենց մէջ կ'անդամատէին այն կալուածները և հողերը, որոնց տէրերը մեռած ըլլալով, մնացած էին միայն այրիները և աղջիկ զաւակները։ Եւ այս վերջինները, զրկուած ըլլալով սեփականութենէ, կա՛մ կը գաղթէին, կա՛մ թշուառութեան մէջ կը մեռնէին։ Այսպիսի պէկերէն էին Թիլ գիւղի Հաշիմ և Թէֆֆիւր պէկերը։

ՔԱՆԻ ՄԸ ՆՄՈՅՇ ԱՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆ

Հայ ժողովուրդը աւանդապաշտ է եղած։ Իր ազգին ամէն մէկ սրբութիւնը և նուիրականութիւնը կրօնքին մէջ խտացած տեսաւ։ Հայ ժողովուրդը կրօնք և ազգ միեւնոյն բանը կը կարծէր։ Կրօնքը հայելի մըն էր ռամիկին համար և ամէն ինչ կրօնքով կ'ուզէր չափել։

Նահատակի մը շիրմաքարը սրբատեղի էր, եկեղեցիի մը աւերակը ուխտատեղի։ Դարերու հնութիւն ունեցող ծառ

մը, որուն Թուականը դարերու մշուշին մէջ կորսուած է, դարձած էր «Սրբածառ» մը։ Ամէն անցորդ իր վրայէն դերձան մը, քուրջի կամ Թաշկինակի կտոր մը կը կապէր այդ Սրբածառի ճիւղերուն՝ բժշկուելու համար իրենց ցաւերէն ու հիւանդութիւններէն, մաքրուելու համար հոգիներու աղտերէն։ Կար նաև «Սրբաղբիւր»ը։

Այդ Սրբաղբիւրին վրայ կ՚երթային լոգնալու, որպէսզի ազատուին ջերմէն, ժանտատենդէն և զանազան հիւանդութիւններէն։ Լոգանք առնելէ վերջը, հուկիթ, դրամ, ցորեն կը ձգէին աղբիւրին ակը՝ Սրբաղբիւրը չվշտացնելու համար։

Հաւատքիդ մեռնիմ, հայ հաւատաւոր ազգ։ Կը հաւատայիր քարին, կը հաւատայիր փայտին, կը հաւատայիր հրաշքներու, կը հաւատայիր սուրբերու զօրութեան և կը փրկուէիր։ Երջանիկ էիր, երբ կը հաւատայիր։ Վա՜յ անոր, որ հաւատք չունի։

Հակառակ քրիստոնէական հալածանքներուն, հայ ժողովուրդը չբաժնուեցաւ իր հեթանոսական աւանդութիւններէն։

Նաւասարդը հեթանոս հայերուն ամենասիրելի տօնն էր, Օգոստոս 15ը, որ ի պատիւ պտղաբերութեան Աստուածին՝ իրենց առաջին բերքերը անոր կը նուիրէին ի նշան երախտագիտութեան։

Ուստի, ներկայիս ալ քրիստոնեայ եկեղեցին խաղողը կ՚օրհնէ փոխանակելով Օգոստոս 15ի տօնակատարութիւնը քրիստոնէութեան խաղողօրհնութեան, որովհետև քրիստոնէութիւնը չկրցաւ ջնջել այդ նուիրական տօնը։ Սակ այդ նուիրական տօնին համար էր որ Արտաշէս Աշխարհակալը կը հառաչէր. «Ո՜ տայր ինձ զծուխ ծխանի և զառաւօտն Նաւասարդի, զվազելն եղանց և զվազելն եղջերուաց, մեք փող հարուաք և Թմբկի հարկանէաք»։

Իսկ ի՞նչ էր Փետրուար 14ը։ Նիւթապէս կը ներկայացնէին մեծ խարոյկ վառելով, որուն շուրջը նոր հարսներն ու փեսաները ձեռք ձեռքի տալով կը պարէին ու կը զուարճանային։

Դեռ մինչև Մեծ Եղեռնը, շատ մը գիւղերու մէջ, նա-

մանաւանդ Բալուի հայ ժողովուրդը անխտիր նոյն սովորութիւնները կը կատարէր Տեառնընդառաջի իրիկունը։

Հայաստան աշխարհը հեթանոս դարերէն մինչև Քրիստոսի Ե․րդ դարը գիր և ուսում չունէր, սոսկ կրօնագիտութիւն էր սորվածնին։ Նոյնիսկ գրոց գիւտը, որ իմացականութեան կեդրոններ հաստատեց մեր աշխարհին մէջ, հայ ժողովրդական զանգուածը ինքզինքն անտարբեր ցոյց տըւաւ դպրոցներու և մտաւորական լուսաւորութեան, որոնք առանձնաշնորհումներ մնացին կղերական դասին և խումբ մը ազնուականներու։

Զունենալով զուտ ցեղագրական և ազգագրական պատմագէտներ, որ պատմութիւնը զատէին աւանդութեններէն, որպէսզի հայ ժողովուրդը տէրը դառնար իր իրաւունքներուն և մշակոյթին, առանց երկբայելու և կասկածանքի։ Զըլլար սկեպտիկ և յոռետես իր ցեղային արժէքներուն մասին։

Որովհետև ամբողջ սերունդներու սորվեցնելով հայոց պատմութիւնը, ուսուցիչը կամ դասատուն պիտի փսխայ մանուկին ականջին Թէ՛ Հայկ Նահապետի պատմութիւնը աւանդական է, Թէ՛ Արտաշէս Աշխարհակալը տարակուսելի է, Թէ՛ Վահագն, քաջութեան Աստուածը Յունաց Արէսն է, Թէ՛ Արամազդը Հռոմայեցւոց Իւբիդէրն է, Յունաց Դիոսը, Թէ՛ Գրիգոր Լուսաւորչի հայրը Պարթև կամ Պարսիկ է ևն․։

Արդէն որո՞նք են հայ պատմագիրները. Յոյներ, Հռոմէացիներ, Ասորիներ և Արաբներ, որոնք իրենց քմահաճ ակնոցով և կողմնակալութեամբ գրի առած են։

Օրինակ․ Փաւստոս Բիւզանդացին օտարները վսեմացուցած է, իսկ երբ կարգը կու գայ հայերուն, կասկածանքով կը պատմէ հայուն քաջագործութիւնները և կը նսեմացնէ հայերը, երբ փոքր սայթաքում մը ունեցած են։ Այնպէս կը հեգնէ որ, կարծես իր սրտին ամբողջ մաղձը կը Թափէ հայերուն վրայ։ Կարդացէք իր գրութիւնը և պիտի համոզուիք։

Ագաթանգեղոս և Փաւստոս Բիւզանդացին Հելլէններէ սերած են։ Հելլէն պատմութեան աւելի ծանօթ են քան Թէ հայ աշխարհին։

Իսկ Մովսէս Խորենացիի պատմութեան աղբիւրը եղած

է Մարիբաս Կատինայ, որ ի վերջոյ խախտուեցաւ գիտական աշխարհի անողոք քննադատութեամբ։ Օտար պատմիչներ որքան ալ որ անաչառ գտնուին, չեն կրնար հայուն հոգիին և ապրումներուն ցայտուն գիծերը տալ, իր բովանդակ կատարելութեամբ։

Փաւստոս վաւերական պատմութիւն չէ գրած։ Ան խօսած է հաւատքով, հրաշքներու մասին, Սուրբ Հոգիի մասին, ինչպէս Յովհաննու Աւետարանիչին յայտնութիւնները և տեսիլքները։

Տեսիլքը կամ յայտնութիւնը պատմութիւն չէ։

Ահա թէ ի՛նչ կ՚ըսեն.

«Զփաւստեայ Բիւզանդացւոյ պատմագրէ երրեակ խնդիրք են. նախ թէ՝ յորմէ՞ ազգէ էր. Երկրորդ թէ՝ յո՞ր լեզու պատմագրեաց, և երրորդ թէ՝ թերի՞ իցէ մատեան նորա առ մեզ հասեալ, եթէ ամբողջ։

Սակայն և այլ հաւաստիք առ ձեռն կան մեզ։

Զի նոյն ինքն ի վաղճան երրորդի դպրութեան (Գլ. Գ.) կոչի ժամանակագիր Յունաց։ Եւ մերոյս Ղազար Փարպեցւոյն կոչելովն զնա Բիւզանդացի ընիկ քաղաքն իսկ նորա Բիւզանդիոն զկարծիս զայս հաստատէ։

Բայց առ քննողս հաստատագոյն եւս վկայեն այսմ կերպարանք բանից նորա որով ուրեք ջանայ ընդ վայր հարկանել զազգս հայոց...»

Իսկ Չամչեան խստօրէն կը քննադատէ Փաւստոսը.

«Երեւի լինել այր կիսատոհմիկ և ի խոհականութեան մտաց թերատեա, զուցէ ի բնական կազմաւորութենէ խառնուածոյն, քանզի զայնպիսին համարձակի գրել զորս չէր վայել խօսել ռամիկ մարդոյ, թող թէ իմաստնոյ։ Թողում զանկշռելի կրկնաբանութիւն բառից և բանից նորին՝ որպէս և զանյարմար ժամանակագրութիւն ընդ երկար տեւողութեան, որով զգործս քսան ամաց ընդարձակէ աւելի քան զյիսուն, իսկ թէ առ ինչ կարգեալ են գրուածք նորա և զայնպիսի ալեկոծեալ ընթացք ոճոյ և չափազանցութիւն խօսից տարակուսեցուցանէ զմարդ»։

Այսպէս՝ հայոց բովանդակ պատմութիւնը իր իսկական շքեղութեամբ չէ ներկայացուած մեզի, ամէն ճշմարիտ դէպք

մանաւանդ Բալուի հայ ժողովուրդը անխտիր նոյն սովորութիւնները կը կատարէր Տեառնընդառաջի իրիկունը։

Հայաստան աշխարհը հեթանոս դարերէն մինչև Քրիստոսի Ե.րդ դարը դպրոց և ուսում չտեսաւ. սոսկ կրօնագիտութիւն էր սորվածնին։ Նոյնիսկ գրոց գիւտը, որ իմացականութեան կեդրոններ հաստատեց մեր աշխարհին մէջ, հայ ժողովրդական զանգուածը ինքզինքէն անտարբեր ցոյց տըւաւ դպրոցներու և մտաւորական լուսաւորութեան, որոնք առանձնաշնորհումներ մնացին կղերական դասին և խումբ մը ազնուականներու։

Չունենալով զուտ ցեղագրական և ազգագրական պատմագէտներ, որ պատմութիւնը զատէին աւանդութենէն, որպէսզի հայ ժողովուրդը տէրը դառնար իր իրաւունքներուն և մշակոյթին, առանց երկբայելու և կասկածանքի։ Չըլլար սկեպտիկ և յոռետես իր ցեղային արժէքներու մասին։

Որովհետև ամբողջ սերունդներու սորվեցնելով հայոց պատմութիւնը, ուսուցիչը կամ դասատուն պիտի փախայ մանուկին ականջին թէ՝ Հայկ Նահապետի պատմութիւնը աւանդական է, թէ՝ Արտաշէս Աշխարհակալը տարակուսելի է, թէ՝ Վահագն, քաջութեան Աստուածը Յունաց Արէսն է, թէ՝ Արամազդը Հռոմայեցւոց Իւբիդեռն է, Յունաց Դիոսը, թէ՝ Գրիգոր Լուսաւորչի հայրը Պարթև կամ Պարսիկ է ևն.։

Արդէն որո՞նք են հայ պատմագիրները. Յոյներ, Հռոմէացիներ, Ասորիներ և Արաբներ, որոնք իրենց քմահաճ ակնոցով և կողմնակալութեամբ գրի առած են։

Օրինակ. Փաւստոս Բիւզանդացին օտարները վսեմացուցած է, իսկ երբ կարգը կու գայ հայերուն, կասկածանքով կը պատմէ հայուն քաջագործութիւնները և կը նսեմացնէ հայերը. երբ փոքր սայթաքում մը ունեցած են։ Այնպէս կը հեգնէ որ, կարծես իր սրտին ամբողջ մաղձը կը թափէ հայերուն վրայ։ Կարդացէք իր դպրութիւնը և պիտի համոզուիք։

Ագաթանգեղոս և Փաւստոս Բիւզանդացին Հելլէններէ սերած են։ Հելլէն պատմութեան աւելի ծանօթ են քան թէ հայ աշխարհին։

Իսկ Մովսէս Խորենացիի պատմութեան աղբիւրը եղած

է Մարիբաս Կատինայ, որ ի վերջոյ խախտուեցաւ գիտական աշխարհի անողոք քննադատութեամբ։ Օտար պատմիչներ որքան ալ որ անաչառ գտնուին, չեն կրնար հայուն հոգիին և ապրումներուն ցայտուն գիծերը տալ, իր բովանդակ կատարելութեամբ։

Փաւստոս վաւերական պատմութիւն չէ գրած։ Ան խօսած է հաւատքով, հրաշքներու մասին, Սուրբ Հոգիի մասին, ինչպէս Ցովհաննու Աւետարանիչին յայտնութիւնները և տեսիլքները։

Տեսիլքը կամ յայտնութիւնը պատմութիւն չէ։

Ահա թէ ի՛նչ կ՚ըսեն.

«Զփաւստեայ Բիւզանդացւոյ պատմագրէ երրեակ խնդիրք են. նախ թէ՛ յորմէ՞ ազգէ էր. Երկրորդ թէ՛ յո՞ր լեզու պատմագրեաց, և երրորդ թէ՛ թերի՞ իցէ մատեան նորա առ մեզ հասեալ, եթէ ամբողջ։

Սակայն և այլ հաւաստիք առ ձեռն կան մեզ։

Զի նոյն ինքն ի վախճան երրորդի դպրութեան (Գլ. Գ.) կոչի ժամանակագիր Ցունաց։ Եւ մերոյս Ղազար Փարպեցւոյն կոչելովն զնա Բիւզանդացի բնիկ քաղաքն իսկ նորա Բիւզանդիոն զկարծիս զայս հաստատէ։

Բայց առ քննողս հաստատագոյն են վկայեն այսմ կերպարանք բանից նորա որով ուրեք ջանայ ընդ վայր հարկանել զազգս հայոց...»

Իսկ Զամչեան խստօրէն կը քննադատէ Փաւստոսը.

«Երեւի լինել այր կիսատոհմիկ և ի խոհականութեան մասաց թերատես, զուցէ ի բնական կազմաւորութիւնէ խառնուածոյն, քանզի զայնպիսին համարձակի գրել զորս չէր վայել խօսել ռամիկ մարդոյ, թող թէ իմաստնոյ։ Թողում զանկշռելի կրկնաբանութիւն բառից և բանից նորին՝ որպէս և զանյարմար ժամանակագրութիւն ընդ երկար տեւողութեան, որով զգործս քսան ամաց ընդարձակէ աւելի քան գյիսուն, իսկ թէ առ ինչ կարգեալ են գրուածք նորա և զայնպիսի ալեկոծեալ ընթացք ոճոյ և չափազանցութիւն խօսից տարակուսեցուցանէ զմարդ»։

Այսպէս՝ հայոց բովանդակ պատմութիւնը իր իսկական շքեղութեամբ չէ ներկայացուած մեզի, ամէն ճշմարիտ դէպք

խեղաթիւրուած է պատմագրին քմահաճ հոգեբանութեամբը։ Քաղաքական ի՛նչ նկատումներով և հաւատաքննական ի՞նչ հանգամանքներու բերումով գրի առած են նշանաւոր դէպքեր և դէմքեր, որ մինչև այսօր տակաւին անհագին գրչի ճակատամարտներ կը մղուին հերքելու կամ ընդունելու համար այս կամ այն դէպքը։

Ագաթանգեղոս ազգաւ հռոմայեցի էր, սակայն իր պատմութիւնը հայերէն լեզուաւ գրեց։ Իսկ Տերենտիոս Կարքեդոնացին հրաշալի լատիներէն գիտէր, հռոմ վարժուած էր, բայց նախընտրեց հայերէն գրել։ Իսկ Փաւստոս կը մնայ քննադատութեան մամուլին ներքև։

ՎԱՆՔԸ

Թադէոս Առաքեալը հաւու պէս վանքեր թխսած է ամբողջ Հայաստան աշխարհին մէջ։ Հատ մըն ալ մեր գիւղը (Թիլ) թխսած էր, Ս. Խաչ անունով։ Այնքան հարստութիւն և կալուած ունէր վանքը, որ տասը գիւղի ուխտաւորներ շաբաթներով կը մնային, կ՚ուտէին, կը խմէին, կը վայելէին, առանց վզալի ըլլալու...

Արտերը, այգիները, ջրաղացները, կենդանիները և դրախտային դիրքը, պտղատու պարտէզները Հայաստանի ամէն տեսակ պտուղներով զարդարուած, եդեմական դրախտի մը տպաւորութիւնը կը թողուր։ Խրոխտ և սէգ թագուհիի պէս բազմած էր գիւղին դիմաց սարին գագաթը. ծառներու արանքէն կը տեսնէիր հազարամեայ վիրաւոր գմբէթը, որ թագաւորի մը հնագոյն թագին կը նմանէր, որ յելուզակները վրայի ադամանդները կողոպտած են, սոսկ իր երիզը և կմախքը մնացած։ Նոյնպէս այս վանքը, որ այնքան փառաւոր անցեալ մը ունեցած էր, 1895 ին, փոթոր և քանդիչ թուրք ձեռքը աւերակ դարձուցած էր։ Ամբողջ վաթսուն սենեակներ ունեցած է, գրադարանը, թոնրատունը, խաղողի հնձանը, աթունը (փուռուն), բոլորը քանդած էին, բայց չէին կարողացած խոցել գմբէթաւոր մասը։ Ի՛նչ ճարտարագործ ձեռքեր էին շինած և ի՛նչ նիւթերով շինուած հազար

տարիներ առաջ, որ քանդիչ ձեռքերը չէին կարողացած ընկոյզի չափ նկար մը անգամ փրցնել։ Բարբարոս ցեղը անզօր եղած էր իր բոլոր ճիգին մէջ, որ չէր զօրած գմբէթը կործանել։

Որպէս ականատես վկայ և գործուած ոճիրներուն ու նախճիրներուն, գմբէթը տակաւին կը յամառէր կանգուն մնալ, հայ ցեղին կամքին պէս հզօր ու տիրական, որ բզըքտուած, խոշտանգուած, հալածուած, հազարաւոր հորդաներու և բարբարոս բանակներու կուրծք տուած և հասած է մինչև քաններորդ դար,

Վանքերու և եկեղեցիներու հարստութիւնը ի՛նչ փոյթ թէ անհետ կորսուեցաւ։ Բայց արդեօք Թուրքը մտածե՞ց թէ Հայոց ուժը և ստեղծագործութիւնը վանքերու և եկեղեցիներու նիւթեղէն պարիսպներուն մէջ չեն բովանդակուիր։ Անոր կրանիթեայ կամքը չէ պարփակուած մարդկային ձեռագործ չորս պատերու և հրաշագործ նիւթերու մէջ։ Անոր կամքը աննիւթ գոյացութիւն է։ Անոր ուժը աստուածային ծագում ունի, որ ո՛չ սուրը, ո՛չ հուրը, ո՛չ բարբարոսային մոլքի յղացած աներեւակայելի և զարհուրելի տանջանքները կարող են զայն սպաննել։ Ան պիտի չմեռնի երբեք։ Որովհետև անոր արմատը անթիւ դարերու մշուշին մէջ կորսուած է։ Մեծ դարերու մեծ դէմքերն ունի, մեծ դարերու մեծ փառքը։ Հայ ցեղին ամէն մէկ կաթիլ թափուած արիւնէն պիտի ծնի վաղուան հայը, որ իր վրէժխնդիր սուրը պիտի շողացնէ նամարդ թշնամուն գանկը փշրելու համար։

Պիտի ծնի վաղ կամ անագան հայուն քաջութեան Աստուածը, Վահագնը, «հուր հեր պատանեկիկը»։

Որուն աչքերը արեւէն իր շողը պիտի առնէ, կայծակէն՝ իր կապարճը, փոթորիկէն՝ իր շանթը, ամպրոպէն՝ իր պատգամը, աստղերէն՝ իր զէն ու զարդը, փշրելու համար գերութեան շղթաները, արձակելու համար Մասիսի անդունդներուն խորը պարփակուած Արտաւազդը...

խեղաթիւրուած է պատմագրին քմահաճ հոգեբանութեամբը։ Քաղաքական ի՛նչ նկատումներով և հաւատաքննական ի՞նչ հանգամանքներու բերումով գրի առած են նշանաւոր դէպքեր և դէմքեր, որ մինչև այսօր տակաւին անազին գրչի ճակատամարտներ կը մղուին հերքելու կամ ընդունելու համար այս կամ այն դէպքը։

Ագաթանգեղոս ազգաւ հռոմայեցի էր, սակայն իր պատմութիւնը հայերէն լեզուաւ գրեց։ Իսկ Տերենտիոս Կարքեդոնացին հրաշալի լատիներէն գիտէր, Հռոմ վարժուած էր, բայց նախընտրեց հայերէն գրել։ Իսկ Փաւստոս կը մնայ քննադատութեան մամուլին ներքև։

Վ Ա Ն Ք Ը

Թադէոս Առաքեալը հաւու պէս վանքեր թխսած է ամբողջ Հայաստան աշխարհին մէջ։ Հատ մըն ալ մեր գիւղը (Թիլ) թխսած էր, Ս. Խաչ անունով։ Այնքան հարստութիւն և կալուած ունէր վանքը, որ տասը գիւղի ուխտաւորներ շաբաթներով կը մնային, կ՚ուտէին, կը խմէին, կը վայելէին, առանց վճալի ըլլալու...

Արտերը, այգիները, ջրաղացները, կենդանիները և դրախտային գիւղը, պտղատու պարտէզները Հայաստանի ամէն տեսակ պտուղներով զարդարուած, եդեմական դրախտի մը տպաւորութիւնը կը թողուր։ Խրոխտ և սէգ թագուհիի պէս բազմած էր գիւղին դիմաց սարին գագաթը. ծառերուն արանքէն կը տեսնէիր հազարամեայ վիրաւոր գմբէթը, որ թագաւորի մը հնագոյն թագին կը նմանէր, որ յելուզակները վրայի ադամանդները կողոպտած են, սոսկ իր երիզը և կմախքը մնացած։ Նոյնպէս այս վանքը, որ այնքան փառաւոր անցեալ մը ունեցած էր, 1895 ին, վատթար և քանդիչ թուրք ձեռքը աւերակ դարձուցած էր։ Ամբողջ վաթսուն սենեակներ ունեցած է, գրադարանը, թանգարանը, խաղողի հնձանը, աթունը (փուրուն), բոլորը քանդած էին, բայց չէին կարողացած խոցել գմբէթաւոր մասը։ Ի՜նչ ճարտարագործ ձեռքեր էին շինած և ի՜նչ նիւթերով շինուած հազար

տարիներ առաջ, որ քանդիչ ձեռքերը չէին կարողացած ընկոյզի չափ նկար մը անգամ փրցնել։ Բարբարոս ցեղը անզօր եղած էր իր բոլոր ճիգին մէջ, որ չէր զօրած գմբէթը կործանել։

Որպէս ականատես վկայ և գործուած ոճիրներուն ու նախճիրներուն, գմբէթը տակաւին կը յամառէր կանգուն մնալ, հայ ցեղին կամքին պէս հզօր ու տիրական, որ բզքտուած, խոշտանգուած, հալածուած, հազարաւոր հորդաներու և բարբարոս բանակներու կուրծք տուած և հասած է մինչև քսաներորդ դար.

Վանքերու և եկեղեցիներու հարստութիւնը ի՛նչ փոյթ թէ անհետ կորսուեցաւ։ Բայց արդեօք Թուրքը մտածե՞ց թէ Հայոց ուժը և ստեղծագործութիւնը վանքերու և եկեղեցիներու նիւթեղէն պարիսպներուն մէջ չէին բովանդակուիր։ Անոր կրանիթեայ կամքը չէ պարփակուած մարդկային ձեռագործ չորս պատերու և հրաշագործ նիւթերու մէջ։ Անոր կամքը աննիւթ գոյացութիւն է։ Անոր ուժը աստուածային ծագում ունի, որ ո՛չ սուրը, ո՛չ հուրը, ո՛չ բարբարոսային մտքի յղացած աներեւակայելի և զարհուրելի տանջանքները կարող են զայն սպաննել։ Ան պիտի չմեռնի երբեք։ Որովհետեւ անոր արմատը անթիւ դարերու մշուշին մէջ կորսուած է։ Մեծ դարերու մեծ դէմքերն ունի, մեծ դարերու մեծ փառքը։ Հայ ցեղին ամէն մէկ կաթիլ թափուած արիւնէն պիտի ծնի վաղուան հայը, որ իր վրէժխնդիր սուրը պիտի շողացնէ նամարդ թշնամիին գանկը փշրելու համար։

Պիտի ծնի վաղ կամ անագան հայուն քաջութեան Աստուածը, Վահագնը, «Հուր հեր պատանեկիկը»։

Որուն աչքերը արեւէն իր շողը պիտի առնէ, կայծակէն՝ իր կապարճը, փոթորիկէն՝ իր շանթը, ամպրոպէն՝ իր պատգամը, աստղերէն՝ իր զէն ու զարդը, փշրելու համար գերութեան շղթաները, արձակելու համար Մասիսի անդունդներուն խորը պարփակուած Արտաւազդը...

ԲԱԼՈՒԻ ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԱՆԴԱՄՆԵՐԸ ՄԱՐՍԷՅԼԻ ՄԷՋ 1938-ին

Ձախէն աջ (ոտքի վրայ)՝ Ս. Չչնեան, Մ. Պժեան, Պ. Ներսէսեան, Յ. Խօճոյեան, Մ. Խրալեան, Խ. Զաքօեան՝ Ա. Մանուկեան, Յ. Հոլոփեկեան, (նստած)՝ Յ. Սիմոնեան, Ս. Սիմոնեան, Պ. Տէրատուրեան, Մ. Մարկոսեան, Կ. Տէրատուրեան, Տ Վարդեան, Յ. Նիկողոսեան։

Ձախէն աջ (նստած)՝ Ա. Բղելեան, Մ. Խրալեան, Մ. Գալուստեան. Ս. Խարիկեան, Յ. Ուլուսեան, Խ. Ուլուսեան, Մ. Ալօեան, (ոտքի վրայ)՝ Ս. Խրալեան, Գ. Սարգիսեան, Պ. Գօլոյեան, Կ. Գօլոյեան, Մ. Պաղտասարեան, Հ. Մարգարեան, Տ. Գալուստեան։

ՀԱՍՆՈՂ ՍԵՐՈՒՆԴԻՆ

Այս գրքոյկս հայրենի յիշատակարանի թանգարան մըն է, որուն մէջ ընթերցողը պիտի գտնէ դպրոցական յուշեր, տոհմային համառօտ արձանագրութիւն․ մօտաւոր անցեալի պատմական ակնարկ մը։ 1915ի հայաջինջ սարսափներու եղերերգութիւնը, որ հեղինակը ինքը ապրած է դժոխային պայմաններու տակ։ Աւանդութիւններ, բարքեր ու վարքեր։ Թերաստուերով պատած բանասիրութիւններ, ուսումնասիրութիւններ, եւայլն, եւայլն, որքան որ կարելի էր ջանացինք պատկերացնել խտացած գոյներով հայ ժողովուրդին, և մասնաւորապէս Թալուի կեանքը, իր բոլոր գոյներով, իր լաւագոյնը և յոռին զուգընթացաբար խորհրդածելով։

Այս գրքին մէջ, ողբերգութիւնն ու դիւցազներգութիւնը կողք կողքի կը քալեն։ Դարերու մեծ դէպքերն ու դէմքերը ցուցադրեցի տեղ տեղ անոր համար, որ դարերն ու դէպքերը կերտեցին հայ ցեղին մեծութիւնն ու փառքը։ Եւ դարձեալ, այդ դարերէն ի վեր է որ կը հոսի վահագնութեան աստուածային արիւնը մեր երակներուն մէջ։

Մենք պէտք է հիացումով և հպարտութեամբ նայինք մեր նախնիքներու քաջութեան։ Երկիւղածութեամբ և պատկառանքով խոնարհինք անոնց բագինին։

Մենք նոր Մարգարէի պէտք ունինք այս սերունդին լուսաւոր ճամբայ մը բանալու և զայն առաջնորդելու հայրենի փարախ։ Ո՞վ պիտի հնչեցնէ այն չեփորը, որ կարենայ ի մի հաւաքել աշխարհի չորս ծագերուն ցրուած և վայրավատին յանձնուած հայ ժողովուրդը․ Ո՞վ պիտի հրահրէ կրակը այն հոգիներուն, որ չիջելու մօտ է․ Ո՞վ պիտի հրդեհէ հաւատքի և յոյսի կրակարանը այն սերունդին, որ ա-

նապատներու տօթակէզ արեւին տակ իր դառնութեան մըրուրն է քամած։

Ո՞վ պիտի ապլացնէ անոր վէրքերը և ո՞վ պիտի մօտենայ անոր սպիներուն, որոնք այնքան խոր են, որքան դարերու պատմութիւնը։

Լռած է Եղիշէներու և Խորենացիներու քնարը։ Նոր Եղիշէներ և Խորենացիներ պէտք է յառնեն վերազարթնումի շեփորը հնչեցնելու համար համայն հայութեան, որ տիեզերական փոթորկայոյզ յորձանքին յանձնուած, մօտ է խորտակուելու պարագան։ Հայ Մովսէսներ պէտք է ծնին այս ցեղին ծոցէն, որ զայն կարենան անցընել կարմիր և մրրկայոյզ ծովերէն դէպի հայրենի Սիոնը։

Այս սերունդը ծարաւի է հայրենաշունչ գրչի և մտքի, բայց աւա՜ղ, որ գրչի և մտքի առաջնորդները նախընտրած են թարգմանութիւններով և խորթ գրականութիւններով զարդարել հայ գրադարանները։

Ո՞ւր են Րաֆֆիները, Գամառ Քաթիպաները, Նալպանտեանները, Պէշիկթաշլեանները և Խրիմեան Հայրիկները, որ վրէժի և հայրենասիրութեան կայծը դնեն մեր հոգիներուն մէջ և մարզեն այս սերունդը ազգասիրութեան զգացումներով։

Բաւէ՛, ո՛րքան դառն է այսքան դարերու հիասթափումէ վերջ յուսալքուիլ և յանձնուիլ տիեզերական հոսանուտ յորձանքին։ Այսքան կորովի մարտնչումներէ յետոյ, որքա՜ն ցաւալի է ազգովին քշուիլ, տարուիլ բախտին դիւաքրքիջ ալիքներէն։

Ցեղիս ահաւոր քստմնելիութիւնը եղերերգելու համար մէկը պէտք է. անոր դիւցազնական խոյանքը կերտելու համար մէկը պէտք է։

Եւ այսպիսի պատմութիւններ անոր համար է որ պիտի գրուին։

Լուցկի մը բաւական է ամբողջ հրդեհ մը յառաջ բերելու համար, և այսպիսի համեստ երկեր և յիշատակութիւններ հրդեհի մը համար լուցկիի մը դերն է որ պիտի կատարեն։

Ընդունուած է թէ պատմութիւնը ոսկի շղթայ մըն է

ներկան և ապագան միացնող։ Պատմութիւնն է որ մեզի կը սորվեցնէ խաւարակուռ դարերու մէջէն մեզի հասած հայ ազգին փառքն ու մեծութիւնը։ Պատմութիւնն է որ մեզ կը զգաստացնէ անցեալի սխալներէն, և կ'առաջնորդէ դէպի անսխալականութիւն և ճշմարիտ ապագան։

Արդար է նաև խոստովանիլ, թէ պատմութիւնը անաչառօրէն կը մաքրագործէ ճշմարտութիւնը և արդարութիւնը խեղաթիւրողները, կը զատէ լոյսը խաւարէն, չարը բարիէն։

Ուրեմն, անաչառ պատմութիւն մը գրելը նուիրական պարտք մըն է մարդուս։ Նամանաւանդ պատմութիւն մը, որ դատապարտուած է մոռացութեան։ Պատմութիւն մը, լի արիւնով, նախճիրներով և եաթաղանով։ Ուր տապանաքարերուն անգամ չխնայուեցաւ, որպէսզի ապագայ դարերուն ապացոյց և գրաւական ըլլային թէ՝ «Աստ հանգչի զարմն Հայկեան»։

Կան գիւղեր և աւաններ, որ մոխիր դարձան, հետ մը անգամ չճողոպրեցաւ մանգաղէն, որպէսզի վկայ ըլլար, թէ այստեղ ալ հայութիւն մը կար երբեմն շէնշող ու զուարթ։

Թող ներուի մեզ, եթէ ի զօրու չենք խորաքննին վերլուծումներով պատրաստել մեր երկը։ Թող բարի ըլլայ ընթերցողը իր դատողութեանը մէջ և ներէ մեզ, նկատի ունենալով հազար ինը հարիւր տասն և հինգ թուականի թոհ ու բոհէն հալածական, հրաշքով մը թուրքին մանգաղէն ճողոպրած, անապատներու տօթակէզ արեւէն մազապուրծ, խելայեղ վազքի տակ յոգնաբեկ տասնչորսամեայ որբի մը օրագիրը — յիշատակարանը — որ իր ուսումը տարագրութեան փշոտ և արիւնալից ճանապարհէն է ստացած։

Մեր պատմութեան ընթացքին տեսանք թէ ի՞նչ էինք և ի՞նչ եղանք։

Ամբողջ հայ ժողովուրդը կը հեծէր բռնակալներու, կեղեքիչներու, սարտարներու, սելճուգներու, թաթարներու գերութեան մականին տակ.

Հայը հալուելով, ձուլուելով, զտուելով, փոխուելով, շոգիանալով, բախուելով տիեզերական հսկաներու ամբարտակին, հասած է մինչև քսաներորդ դարը։

Բաբէ՛... քսաներորդ դա՛ր... ի՜նչ հեգնութիւն...
Մարդկային քաղաքակրթութեան դա՛ր...
Նոր կարգերու, նոր սարքերու դա՛ր...
Նոր Աստուածներու, նոր պաշտամունքի դա՛ր...
Խաղաղութեա՛ն և արդարութեա՛ն...
Նոր օրերու, յոյսի և հաւատքի դա՛ր...

Քրիստոսի հազար ինը հարիւր տասն և հինգ թուական — պատմական դարագլո՛ւխ...

Ահա այդ թուականին քստմնասարսուռ պատմութիւնն է, որ կը գրէ հէք գաւակը այդ թուականին։ Միլիոն մը անթաղ մեռելներու ողբն է որ կ'երգուի աղեկէզ սրտով։ Մեր սիրելիներու ոսկրոտիքներու և նշխարներու պանթէոնն է այս գիրքը։

Ամէն հայ տուրք մը ունի տալիք, կոթող մը ունի կանգնեցնելիք յաւերժացնելու համար Անոնց յիշատակը։ Այս գիրքը համեստ կոթող մը թող ըլլայ բոլոր անանուն նահատակներուն, որ ինկան գաղափարի ճամբուն վրայ, կեանք տալու համար մեզի։

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0224291

ԳԻՆ՝ ՊՈՒԼԿԱՐԻԱ՝ 40 ԼԷՎ
ԱՄԵՐԻԿԱ՝ 50 ՍԷՆԹ
ՈՒՐԻՇ ԵՐԿԻՐՆԵՐ՝ 15 ՖՐ. ՖՐ.